

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI 2020

Bu kitap Kırgızistan üzerine özgün çalışmaların yer aldığı, edebiyat, ekonomi, siyaset, din, medya ve sanat olmak üzere altı bölüm olarak tasnif edilmiş on çalışmadan oluşmaktadır.

KIRGIZİSTAN
ARAŞTIRMALARI
2020

Editör
Cengiz BUYAR

BYR
PUBLISHING HOUSE

Editör
Cengiz BUYAR

BYR
PUBLISHING HOUSE

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI

2020

BYR

PUBLISHING HOUSE

UDK 94 (100/87)
BBK 63/3 (2 Ki)
B 88

BUYAR, Cengiz (Editör),
B 88 **Kırgızistan Araştırmaları 2020**, Bişkek: 2021, 260 s.

ISBN 978-9967-9291-0-4

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Orta Asya Araştırmaları Merkezi (ORASAM)

bünyesinde hazırlanmış bu kitap Kırgızistan üzerine özgün çalışmaların yer aldığı, edebiyat, ekonomi, siyaset, din, medya ve sanat olmak üzere altı bölüm olarak tasnif edilmiş on çalışmadan oluşmaktadır.

Bu kitabın bütün telif hakları Cengiz Buyar'a aittir. Yazılı izni olmaksızın kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla veya başka herhangi bir yöntem ile izinsiz basımı, yayını, çoğaltılması veya dağıtımı yapılamaz. Kaynak gösterilerek akademik ve basın amaçlı alıntı yapılabilir.
Yazıların bütün sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Dizaynı & Fotoğrafi: Cengiz BUYAR

İletişim: cengizbuyar@gmail.com

Published by
BYR PUBLISHING HOUSE

ISBN 978-9967-9291-0-4

UDK 94 (100-87)

BBK 63.3 (2 Ki)

© Cengiz BUYAR, 2021

KIRGIZİSTAN ARAŞTIRMALARI

2020

Editör:

Cengiz BUYAR

İÇİNDEKİLER

Ön Söz 7

1. Bölüm EDEBİYAT

1 Kırgızistan'da Toplumsal Belleğin İnşasında Geleniğin
Kurgusallaştırılması: Sıngan Kılıç Örneği 11
Arzu KİYAT – Ayşe ŞENER

2. Bölüm EKONOMİ

2 Kırgızistan'da E-Girişimcilik ile İlgili Sorunlar ve
Çözüm Önerileri 51
Mahmut VURAL

3 Kırgızistan'ın Dış Ticareti ve Döviz Kuru Politikası 73
Ubeydullah ŞENER

4 Kırgızistan'da Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme
Arasındaki Nedensellik İlişkisi 91
Büşra DOĞAN

5 Kırgızistan Ekonomisinde Hayvancılığın Yeri 103
Askarbek TÛLÖBAEV

3. Bölüm SİYASET

6 Son Gelişmeler Işığında Kırgızistan - Almanya İlişkileri 131
Burulkan ABDİBAİTOVA PALA

4. Bölüm
DİN

- 7 Türkiye'nin Kırgızistan'daki Mesleki Din Eğitimine Katkıları:
İmam Hatip Liseleri (Teoloji Kolejleri) Örneği 153
Mehmet KORKMAZ

- 8 Türkiye'nin İlahiyat Fakülteleri Yoluyla Kırgızistan Din
Eğitimine Katkıları:
(Oş, Araşan ve Manas İlahiyat Fakülteleri) 175
M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU – Bakıtbek MURZARAIMOV

5. Bölüm
MEDYA

- 9 Gazetecilerin Mesleğe İlişkin Değer Yargıları
Üzerine Bir İnceleme: Kırgızistan Örneği 213
Erdoğan AKMAN – Niyazi AYHAN

6. Bölüm
SANAT

- 10 Kırgız Resim Sanatı 235
Fatih BAŞBUĞ

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL,

Yeditepe Üniversitesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ayten MEHDİYEVA,

Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Genel Tarih
Bölümü

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ,

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ,

Bahkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, İktisat Bölümü

Prof. Dr. Hakan TAŞ,

Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Hamza ÇAKIR,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
İletişim Fakültesi

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ,

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL,

İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü

Prof. Dr. Metin AKSOY,

Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN,

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü

Prof. Dr. Mustafa ORÇAN,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölüm

Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU,

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Üçler BULDUK,

Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bahattin GENÇAL,

Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Doç. Dr. Feruza CUMANİYAZOVA,

Özbekistan Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü

Doç. Dr. Nevzat TETİK,

İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü

Doç. Dr. Tezcan ABASIZ,

Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İktisat Bölümü

Doç. Dr. Süleyman ELİK,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Doç. Dr. Yaşar AYYILDIZ,

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü

Doç. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Cunus GANİYEVA,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İktisadi ve
İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Fatih R. İSTANBULLUGİL,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Veteriner
Fakültesi, Veteriner Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Kadir TUĞ,

Bingöl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Kayrat BELEK,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Tolga GÖK,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Turizm ve
Otelcilik Yüksekokulu

Yrd. Doç. Dr. Uğur ÜNAL,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Zuhra ALTIMIŞOVA,

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü

ÖN SÖZ

Kırgızistan Araştırmaları adlı çalışmaların temel amacı Kırgızistan ile ilgili kaynaklara dayalı, doğru bilimsel bilgi üretmek ve bunları derli toplu şekilde bilim dünyasının istifadesine sunmaktır. Böylece Kırgızistan ile ilgili araştırma yapanların yararlanabileceği bir araştırma serisinin de ortaya çıkması ümit edilmektedir.

31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsız olmasından günümüze modern Kırgız tarihinde birçok mühim olay gerçekleşmiştir. Şüphesiz ki bunların başında, Kırgızistan'daki halk ayaklanmaları gelir. Bu olaylar tarihçilerin kayıtsız kalamayacağı olaylardır. Bu bağlamda bunlara şahit olmak da bir tarihçi, sosyolog, siyaset bilimci vd. için büyük bir ehemmiyete sahiptir. Kırgızistan'da 5-6 Ekim 2020 tarihinde cereyan eden olaylar da bu bağlamda dikkate değer ve ileride üzerinde araştırmalar yapılacak bir konudur. Bununla birlikte 2020 yılı insanlık tarihinde Covid-19 salgını ile yer alacak, yine insanlık tarihindeki önemli dönüşüm ve değişimlerde bir dönüm noktası, bir milât olarak kabul edilecek de bir yıl oldu. 2020'de cereyan eden olaylar her şart ve dönemde bilimin önemini, araştırmaların, çalışmaların ara verilmeden devam ettirilmesi gerektiğini bir kez daha ortaya koydu.

Kırgızistan Araştırmaları 2020 adlı bu çalışmada edebiyat, ekonomi, siyaset, din, medya ve sanat bölüm başlıkları altında on çalışma yer almaktadır. Edebiyat bölümünde Kırgız edebiyatının en kıymetli çalışmalarından olan Singan Kılıç romanını konu alan çalışma, bu eseri geniş, etraflı ve Türk dünyasındaki diğer değerlerle

karşılaştırmalı bir şekilde ele alan bir çalışmadır. Ekonomi bölümünde son dönemlerde en çok rağbet edilen konulardan biri olan e-girişimcilik, e-satış, Kırgızistan'ın dış ticaret ve döviz kurları ile ilgili durumu, ekonomide hayvancılığın yeri gibi konular ele alınmıştır. Siyaset bölümünde Avrupa Birliği ülkelerinden olan Almanya'nın Kırgızistan ile olan ilişkilerinin gelişim süreci ve karşılıklı beklentiler incelenmiştir. Din bölümünde Türkiye'nin Kırgızistan'da din eğitimine yaptığı katkılar etraflı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu bölümdeki her iki çalışma alanında kıymetli bilgiler ortaya koymakta, etraflı değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Yine bu çalışmalar ileride yapılacak çalışmalar için de kaynak olma hususiyetine haizdir. Medya bölümünde Kırgızistan'daki gazetecilerin değer yargıları üzerine yapılmış saha çalışması ve verileri verilmiştir. Bu çalışma da bu alanda dikkate değerdir. Sanat bölümünde genel olarak Kırgızistan'da resim sanatının gelişimi ve ileri gelen örnekleri üzerine geniş bir değerlendirme yer almaktadır.

Bu eserin, Kırgızistan üzerine yapılacak araştırmalar için faydalı olmasını diler; yazarlara, çalışmanın ortaya çıkması noktasında yardımcı olan herkese teşekkür ederim.

Cengiz BUYAR

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Bişkek, Ocak 2021

1. Bölüm

EDEBİYAT

KIRGIZİSTAN'DA TOPLUMSAL BELLEĞİN İNŞASINDA GELENEĞİN KURGUSALLAŞTIRILMASI: *SINGAN KILIÇ ÖRNEĞİ*

Arzu KİYAT* - Ayşe ŞENER**

Giriş

Edebiyat, toplumsal bir varlık olan insanı ele alır. Toplumun bir parçası olan insanın hayatındaki devinimler, toplumu etkilemekte, toplumda yaşanan devinimler bizzat insana etki etmektedir. Geçmişten günümüze, millî hafızayı, toplumsal değerleri ve bilinci koruyup muhafaza eden şey ise, sözlü gelenektir. Toplumsal bellek, ancak bu yolla birikir; değer yargıları, örf ve âdetler bu yolla gelecek kuşaklara aktarılır. Sözlü kültür ürünleri, yazının icadıyla kayıt altına alınır. Toplumsal belleğin inşasında yazının oynadığı rol büyüktür. Connerton, yazılı kültüre geçişi bedensel pratikten kaydetme pratiğine geçiş olarak değerlendirir (Connerton, 2014: 129). Bu durumun çeşitli araçlar yardımıyla güncele uyarlandığı da görülür. Edebiyat, televizyon, sinema gibi araçlar buna örnek olarak sıralanabilir. Modern edebiyat kimi zaman toplumsal bağlar kurmak noktasında sözlü gelenekten faydalanır. Bununla birlikte özellikle yazılı edebiyatı geç tarihte oluşmuş edebiyatlarda bu durum daha yaygındır. Modern Kırgız Edebiyatı buna iyi bir örnek teşkil eder. İki bin iki yüz yılı aşmış olan Kırgız tarihinde (Buyar, 2007: 49) 1920'lerden sonra oluşmaya başlayan Kırgız yazılı

* Öğretim Elemanı, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü. E-mail: arzu.kiyat@manas.edu.kg ORCID: 0000-0002-8248-8817.

** Araştırma Görevlisi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. E-mail: aysesener@klu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1157-4187.

edebiyatı uzunca bir süre sözlü gelenekten beslenerek teşekkül etmiştir.¹ Bu anlamda Kırgız edebiyatında tarihî romanın kurucusu kabul edilen Tölögön Kasımbekov'un *Singan Kılıç* romanı, Kırgızların toplumsal belleğinin inşası ve geleneğin kurguda eritilerek metin düzlemine taşınması bakımından iyi bir örnektir.

İnsan ruhu “deneyimsel (mimetik), nesneller, dil ve iletişim, kültürel vd. bellekler olmak üzere, birçok bellek alanına sahiptir (Korkmaz, 2016: 212). İnsanın körleşmesi, ötekileşmesi bu bellek alanlarının işlevini yitirmesine bağlıdır. Atalarımızdan gelen kodlar, inanç temelleri, kültürel değerler bu bellek alanlarında yaşamaya devam eder. Fakat sömürü politikaları, milletleri ilk önce bu temel bellek alanlarından vurmaya yöneliktir. Rusların Türk boyları üzerinde uyguladığı ‘anadil’ politikası bunun en temel örneğidir. Bu yüzden özellikle sömürüye uğramış halkların kolektif bilinci ve toplumsal belleğinin canlı tutulması büyük önem arz etmektedir. Bu noktada edebiyatın ‘tarihsellik’ ile bağı devreye girer. Tarihselliğin algılanışı toplumsal belleğin inşasında ve muhafaza edilmesinde önemli role sahiptir. Çünkü Jusdanis’e göre edebiyat, bir milletin, bir birliğin üyeleri olarak yaşayan insanların, kendini yansıttığı hayali bir aynadır. Aynı zamanda bir milleti oluşturma sürecinin de hayalî bir parçasıdır. Bir milletin günlüğüdür, onun geçmişinin, şimdinin ve geleceğinin hikâyesini anlatır (Jusdanis, 2018: 86-87). Bu çalışmada, Kırgız yazar Tölögön Kasımbekov’un 1966-1967 tarihlerinde iki cilt halinde yayımlanan *Singan Kılıç* romanı, edebiyat ve folklor ilişkisi bağlamında ele alınacak ve metin kurucu işaretler yoluyla, toplumsal belleğin inşasında geleneğin kurgu düzlemindeki rolü değerlendirilecektir.

1. *Singan Kılıç* Romanının Kimliği

*Singan Kılıç*² romanı, Kırgız edebiyatının önemli yazarlarından olan Tölögön Kasımbekov’un (1931-2011) en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Kasımbekov, 1956 yılından itibaren edebiyat ile ilgilenmeye

---

¹ Kırgız edebiyatı ve tarihi dönemleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Göz, Kemal (2017). “Ana Çizgileriyle Kırgız Edebiyatı ve Yeniden Okuma Denemesi”. *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*. (Ed. Cengiz Buyar). Bişkek: BYR Publishing House.

² Bu çalışmada romandan yapılan alıntılar için şu baskı kullanılmıştır: Kasımbekov, Tölögön (2003). “Kırılan Kılıç I (Han Sarayı). (Akt. İbrahim Atabey, Saadettin Koç). Ankara: Yargı Yayınevi; Kasımbekov, Tölögön (2004). “Kırılan Kılıç II (İsyan). (Akt. İbrahim Atabey, Saadettin Koç). Ankara: Yargı Yayınevi. Söz konusu eserden metin içi alıntılarda eserin birinci cildi KK1, ikinci cildi KK2 şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

başlar. Kasımbekov'un edebiyatla ilgilenmesi ile Kırgız nesrine başka bir soluk gelmiş olur (Artıkbayev, 2013: 540). Yazar, roman, hikâye, tiyatro gibi birçok türde eser vermiş olup, özellikle tarihî roman üzerine yoğunlaşmıştır³ (Artıkbayev vd., 2007: 116). *Singan Kılıç* romanı, yazarın tarihî roman türüne giriş yaptığı ilk eserdir. Roman, Hokand Hanlığı'ndaki iktidar kavgalarını ve Türkistan'ın Çarlık rejimi tarafından işgalini ele almaktadır. Roman, Kırgız edebiyatının ilk tarihî romanı olarak kabul edilmektedir (Kultayeva, 2007: 25). İki ciltten meydana gelen romanın ilk cildi dört, ikinci cildi ise üç bölümdür. Eser, millî hafıza ve millî bilincin vurgusunu yapar. Geçmiş tarih, kurucu olaylar çerçevesinde modern kurguda yeniden yaratılır. Roman, içerisinde yer alan örf ve âdetler, psiko-sosyal durumlar ve estetik kurgu bakımından birçok kişi tarafından takdir görür (Tölögabulov, 1978: 89). Bu olumlu eleştirilerin dışında eser birçok eleştirmen tarafından olumsuz değerlendirmelerle de karşılaşmıştır.

2. *Singan Kılıç* Romanında Toplumsal Belleğin İnşa Edicileri: Geleneğe Dayalı Metin Kurucu İşaretler

Singan Kılıç, Kırgız geleneklerinin, tarihinin, düşünce dünyasının ve yaşam tarzının doğrudan metin düzlemine yansıdığı bir romandır. Connerton, toplumsal belleğin, tarihin yeniden yaratılması ile bağıntılı olduğunu ifade eder (Connerton, 2014: 29). Buna bağlı olarak Kırgızların gelenek, örf ve âdetlerinin kısaca ifade etmek gerekirse; millî hafızasının korunduğu bir eser olan *Singan Kılıç*, içerisinden belirlenen 'geçiş ritüelleri, millî oyunlar, millî yemekler, toplumsal saygı, kutsal nesnelere, kutsal hayvanlar, millî müzik aleti, rüya motifi, kurban sunma, han töreni ve göç geleneği' olmak üzere birçok metin kurucu işaretler doğrultusunda değerlendirilecektir. Bu folklorik unsurlar deneysel pratikler eşliğinde geleneğin korunmasında ve toplumsal belleğin inşasında önemli bir role sahiptir.

2.1. Geçiş Ritüelleri

Geçiş ritüelleri, bir milletin geleceğini imleyen belirgin bir güce sahiptir. Kimliğin ve benliğin korunması bağlamında, ritüellerin deneysel yollarla nesiller arası aktarımının önemi büyüktür. *Singan Kılıç* romanında ayrıntılı diyaloglarla yer alan geçiş ritüelleri (doğum-ölüm-evlenme) 'doğum; ad verme, çocuksuzluk, ölüm; cenaze-ağlama geleneği, yas tutma,

³ Tölögön Kasımbekov'un hayatı, hikâye ve romanları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Azap, Samet (2017). *Tölögön Kasımbekov İnsan ve Eser*. Ankara: Bengü Yayınları.

yoğ aş, evlenme; kız kaçırma’ şeklinde belirlenen başlıklar halinde değerlendirilecektir.

2.1.1. Doğum

İnsan ömrünün ilk karanlık noktası olan doğum her toplum için bir canlanmayı, mutluluğu sembolize eder. Forster, doğum ve ölümün insan ömrünün iki karanlık ucu olduğunu ifade eder (Forster, 2016: 88). Bu yüzden de onunla ilgili birçok inanış pratiği söz konusudur. Türk kültüründe doğum geleneği, doğum öncesi, doğum sonrası olmak üzere çocuğun doğumundan ad vermeye kadar birçok inanışı içermektedir. Yaşamın kaynağını, üretkenliğini sembolize eden doğum, *Singan Kılıç* romanında ‘dua, ad verme ve çocuksuzluk’ gibi unsurlar aracılığıyla görünüm kazanır. Romanda yeni doğan çocuğun doğumu dualarla karşılanır. Yazar burada gelenek ve dinin birlikteliğini ortaya koyar:

“Bir müddet sonra “İnga, inga” diye ağlayan yeni doğan çocuğun sesi duyuldu. Yerlerinden kalkıverdiler. Derviş, doğum geleneğini yerine getirmek için kibleye yöneldi elini kaldırıp baş parmaklarını kulak memesine değdirerek tekbir aldı ve “-Allahüekber! Allahüekber! Allahüekber!...” diye sevinç içinde seslendi. “-Bu dünyaya yeni bir insan geldi! Ey Allah’ım, bu dünyaya getirdiğin kuluna rızık ver. Bu bozkırların, vadilerin ve çeşit çeşit yarattığın insanların arasında ona da oturacak yer, yaşayacak ömür, içecek su nasip et!” diye dua etti” (KK2, 2004: 207).

Soltonoyev’e göre, 10. yüzyılda müslümanlıkla tanışan Kırgızların gerçek anlamda müslümanlığı benimsemesi 17. yüzyıla dayanmaktadır (Soltonoyev, 2017: 144). Bu yüzden, Kırgızların doğum geleneklerine yansıyan bu İslamî etki dikkat çekicidir. Kulağa ezan okuma ve bebeğin dünya ile ilk tanışmasına dair güzel dilekler ve duanın yansıtıldığı bu alıntı, Anadolu’daki doğum uygulamaları ile benzerlik taşımaktadır. Bebeğin doğumunun hemen sonrasında uygulanan bu ritüel, onun canlı statüsüne ulaştığını göstermektedir. Aynı zamanda din ve geleneğin sentezi ritüel ve din bağintısını ortaya koymaktadır (Jumabayev, 2006: 16-20).

2.1.1.1. Ad Verme Geleneği

Türk kültüründe ad verme⁴ bebeğin doğumundan sonra gerçekleşen çok önemli bir gelenektir. *Singan Kılıç* romanında bebeğin göbek bağı kesildikten sonra ad koyulur:

---

⁴ Türklerde ad verme geleneğine dair ayrıntılı bilgi ve sınıflandırma için bk. Örnek, S. Veyis (2014). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Bilgesu Yayınları.

"-Haydin bakalım, bu bebeğe ad koyalım." dedi doğum yaptıran kadın. "Adı Adaş olsun mu? Bütün insanların arasında yolu şaşırırsın, sağlam olsun..." Derviş kafasını salladı." -Çocuğun adını dilek ve ümit ile koymak lâzım. Böyle saçma sapan isim koyulmaz. İyi bir insan olması lâzım. Kalabalık arasında yolunu şaşırarak gelişigüzel yaşamasin. Kendi yolunu, kendi değerini, kendi yerini bilsin. Mutlu olsun. Ben böyle arzu ediyorum kızım. Bebeğin adı Bakbübü olsun!" (KK2, 2004: 207).

Tüm Türklerde olduğu gibi Kırgızlarda da ad verme geleneğinde aslanan 'iyi anlamı olan bir isim'dir. Adaş 'yolu şaşırarak, yanılmak' anlamına geldiği için derviş bu isme izin vermez. Bu yüzden Bakbübü⁵ adını koymayı uygun görür. Çünkü kişinin adı, ferdî bir kimlikten ziyade toplumsal bir mahiyete sahiptir. Bu ritüelin gerçekleştirilmesi Kırgız halkına anlamlı isim koymanın önemini, iyi bir insan olma arzusunu anımsatmak amacını taşımaktadır. Ad verme, Kırgızlarda dede, nine, molla ya da ezan okuyan kişiler tarafından gerçekleşir (Jumabayev, 2006: 28). *Singan Kılıç* romanında da ad yaşlı/bilge bir derviş tarafından verilir. Dede Korkut'ta, Türk destanlarında ve hemen hemen tüm Türk dünyasında görülen ad verme ritüelinin geleneğin canlandırılmasını ve millî hafızayı korumak noktasındaki etkinliğini ortaya koyar.

2.1.1.2. Çocuksuzluk

Tüm toplumlarda çocuk sahibi olmak neslin devamlılığını ve gücünü temsil eder. Geçiş ritüellerinden biri olan doğuma bağlı olarak 'çocuksuzluk' etrafında birçok âdet ve inanış söz konusudur. Bu inanışlar, kültürel kimliğin gizlendiği birtakım kodlar olarak ifade edilebilir. Destanlarda, halk hikâyelerinde, masalarda görülen çocuksuzluk motifi, yazarın *Singan Kılıç* romanında faydalandığı folklorik bir unsurdur:

"Ak Erke ve eşi Sultan Mahmut, yıllardır çocuk hasreti ile yanmaktadır. Evlerine sığınan Eşim'i evlatlık olarak alırlar. Bunu da Ak Erke, rüyasında gördüğü doğana yorar:

-İhtiyar, karısına yalvaran gözlerle bakarken kısık bir sesle, "-Ak Erkem! Rüyamda, obanın tepesine, ucu bükülmüş çubuklara, bağını koparıp kaçmış, boynunda çanı olan bir doğan konmuştu Acaba, rüyam gerçek mi oluyor, Ak Erkem..." dedi. Titremeye başlamıştı" (KK2, 2004: 26).

⁵ "Bak" Kırgızca'da 'baht, kader, mutluluk' anlamına gelmektedir.

Ak Erke ve eşi Sultan Mahmud arasında geçen bu diyalogdaki rüya motifi ve çocuksuzluk fenomeni, sözlü edebiyatı zengin olan Kırgız edebiyatında modern ve geleneğin sentezinin bir görünümüdür. Çocuksuzluk ve çeşitli ritüeller sonrasında sahip olunan çocuğun yaşamını koruma, tüm toplumlar için önemli görülmüştür. Çünkü çocuk sahibi olamamanın Tanrı'nın verdiği bir ceza olduğuna inanılır (Ergun-Alptürker, 2017: 80). Romanda söz konusu motif, destan ve diğer türlerden farklı şekilde dönüştürülerek kullanılmıştır.⁶ Rüyasında 'doğan' gören aile, daha sonra evlerine gelen Eşim ve Ayzade'nin varlığını bu rüyaya yorarak Eşim'i evlatlık olarak alırlar. Bu durum geleneğin kurguda eritildiğini somutlar.

2.1.2. Ölüm

Ölüm, hayatın kaçınılmaz bir gerçeğidir. Tüm toplumlar gibi Türkler de ölüm gerçeği karşısında çeşitli inanışlar sergilemiştir. Türkler için ölüm, ruhun bedenden çıkması manasına gelmektedir (Ersoy, 2016: 1). *Singan Kılıç* romanı tarihî bir roman olduğu için savaş ve ölüm fenomeni üzerine birçok ifade yer almaktadır. “Cenaze ve ağlama geleneği, ölüye kurban sunma, yas tutma, yoğ aşısı ve kan parası”, romanda yer alan ölüm gelenekleridir.

2.1.2.1. Cenaze ve Ağlama Geleneği

Ölüm tarih boyu kaçınılan ve korkulan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. *Singan Kılıç* romanında ölüm sonrası birtakım uygulamalara yer verilmektedir. Ölünün duyurulması, cenazenin yıkanması, kefenlenmesi gibi uygulamalar yer almazken cenaze namazı ve defin geleneği ayrıntılı şekilde açıklanır. Kırgızlarda cenaze geleneği, İslamî kurallara göre gerçekleştirilir. Anadolu'da olduğu gibi, abdest alınır, tabut kibleye konulur, cenaze namazı kılınır, tabut ölünün sevdikleri tarafından omuzlanır:

“Evden biraz uzaklaştıktan sonra tabutu kibleye koydular. Abdest alıp cenaze namazını kıldılar. Akrabaları namazdan sonra da ağladı. Tabutu dört genç omuza aldı. Yorulan, yerini önden arkaya doğru bir başkasına bırakıyordu. Cenazeyi mezara çabuk götürmek gerekiyordu. Oraya varıncaya kadar melekler sorguya başlarmış. Ebedî yerine konuluncaya kadar

⁶ Örneğin, Manas Destanı'nda çocuk sahibi olamayan Cakıp ve eşi, elmalı yerde yuvarlanmak, mezarlıkları ziyaret etmek gibi çeşitli ritüelleri gerçekleştirdikten sonra çocuk sahibi olabilmıştır. Destanın başka bir varyantında ise Cakıp ve eşi gördükleri bir rüyadan sonra çocuk sahibi olur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, Naciye (2009). “Türk Destanlarında Çocuksuzluk”. *Milli Folklor*. Y.29. S. 82. s. 76-88.

cenazenin sorgudan dolayı zorluk çekmemesi ve akrabaların da fazla sıkıntıya girmemesi için acele etmek lâzımdı" (KK2, 2004: 70).

Ölünün uzaktan gelen akrabaları olabileceği için cenazeyi çok bekletmek uygun olarak görülmez⁷. Yukarıdaki işlemlerden sonra, geleneğe uygun olarak halka ölünün borcu olup olmadığı sorulur. Cenazeye katılanlar üç kez 'borcu yoktur' diye tekrar ederek helalleşme gerçekleşir. Kırgız Türkleri için cenaze namazına akrabalarının, eş-dostlarının çağırılması ve borçlarının ödenmesi önemli görülmüştür (Polat, 2005: 197-198).

"-Ey ahali! Kardeşim Madil'in birinize borcu var mı? Söyleyiniz. Üzerindeki borçla gitmesin! Söyleyiniz... Borcuna ben kefilim..." Bunlar ölünün kul hakkından kurtulmasını sağlamak içindi. Böyle durumlarda, alacağı olan söyler; alacağından vazgeçmek isteyen vazgeçer. Borcu yoksa, bu, mezarın yanında ilân edilir. Beknazar üç defa sordu. Halk, "-Yok! Yok! Madil'in hiç kimseye borcu yok!" diye hep bir ağızdan cevap verdi" (KK2, 2004: 71).

Defin işlemleri için ölünün yüzü kibleye gelecek şekilde çevrilir. Mezarın geniş olması ruhun rahat edeceği anlamına gelmektedir. Defin işlemleri de İslamî çerçevede gerçekleştirilir. Besmele çekildikten sonra ölünün yüzü kibleye dönük şekilde koyulur. Daha sonra defin-gömme işlemine geçilir:

"Mezarın yanına varıldığında ağlamalar devam ediyordu. Tabutu yere indirince ses kesildi. Tenirberdi mezarın içine inip kontrol etti "-İyi. Sağken evin geniş olsun, ölünce de mezarın derler...Geniş olmuş..." Bunun üzerine tabutu çözdüler. Cenazenin yüzünü örttüler. Tenirberdi, başucunda durup "- Bismillâhirrahmanirrahim. Bismillâhirrahmanirrahim..." derken cenazeyi mezara doğru çaktı. İki, üç kişi ona yardım etti. Cenazeyi sağ yanına, yüzü kibleye gelecek şekilde mezarın içindeki oyuğa yerleştirdiler. Akrabaları birer avuç toprak verdi. Kulkişi, bu toprakları eteğinde topladı ve mezarın içine döktü. Bu toprağı, destek olması için omzunun altına koydular. Böylece, akrabalarının avuçlarındaki güç, karanlık ve nemli mezarda ölüye destek olacaktır" (KK2, 2004: 70).

⁷ Ancak ölünün üç gün bekletildiği de görülmektedir. Bu durum Kırgızların "toprak saluu (toprak atma)" geleneği ile ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Polat, Kemal (2005). *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri'nde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 202-204.

Cenazedeki ağlamalarda göz yaşının çok akıtılması uygun değildir. Geleneğe göre bu ağlamalar yakarış ve sesli olarak gerçekleştirilir. Gözyaşının çok akıtılması sonucu ölen kişinin öbür dünyada gözyaşından oluşan göle batacağına ve rahat edemeyeceğine inanılmaktadır (Ünal, 2017: 348-349). Cenaze mezarın içine yerleştirdikten sonra akrabaları ölünün üzerine toprak atar. Anadolu’da da yaygın olan bu gelenek, ölünün bedeninin yaşamdan uzaklaştırılması ile ilişkilidir. Toprakten gelen insanın koşulsuz olarak tekrar toprağa döneceği ve bu yüzden toprakla temas etmesi gerektiği düşünülür (Eren, 2012: 262). Romandaki alıntıda ölüye toprak atmanın akrabalarının avucundaki gücün ölüye aktarılması şeklinde yorumlanır. Defin işlemi sonrasında mezar kapatılarak Kur’an’dan sureler okunur, dualar edilir:

“Mezarı kapattılar. Tabutun tahtalarını mezarın üstüne koydular. Herkes yere oturdu. Tenirberdi, yumuşak sesiyle, Kur’andan uzun bir sure okudu. Dua ettiler. Yedi adım uzaklaştıktan sonra tekrar oturdular. Bu defa Sarıbay’ın kendisi Kur’an okudu. Böylece halk, kardeşlerine olan son görevi de yerine getirmiş oldu ve sağlığında pek huzur bulamayan, rahat edemeyen, iyilik görmeyen bu kulunun ahirette huzura kavuşması için Allah’a dua etti. Hep birlikte ayağa kalkıp atlı veya yaya olarak, toplu hâlde mezarlıktan çıktılar” (KK2, 2004: 73).

2.1.2.2. Ölü İçin Kurban Sunma

Kırgızlarda cenaze üç gün⁸ bekletildikten sonra defin işlemi gerçekleşir. Bu üç gün boyunca defin için hazırlık yapılır ve kurban kesilir (Dıykanbayeva, 2009: 92). Bu kurbanın ölen kişinin ruhunu rahatlatacağına inanılır. Türklerde kurban fenomeni özellikle ölü gömme geleneği içerisinde belirgindir:

“Bir ay sonra Fergana sınırına gelebildiler. Dağların arasından geçerek kuytu bir yerde ardıç ağacının dibine Abdullah Bey’in kabrini gömdüler. Yürük atını da sahibinin ruhu için kurban ettiler. Kafasını parçalamadan kaynattılar. Kemiklerinden etlerini ayırdıktan sonra atın kafatasını ardıç ağacının dalına astılar. Bu kutsal vasiyeti yerine getirdikten sonra kendilerinin de çok bitkin bir hâlde olduklarını fark edebildiler. İşte o zaman bundan sonraki hayatlarının ne olacağını düşünme fırsatı bulabildiler” (KK2, 2004: 285).

---

⁸ Eski dönemde bu sürecin daha uzun sürdüğü de görülmektedir. Günümüzde ise süre iki-üç gün ile sınırlıdır.

Sıngan Kılıç romanında ölü için sunulan kurban geleneği ayrıntılı şekilde açıklanır. Kesilen hayvanın kafatasının ardıç ağacına asılması kurbanın ruhu ile ağaç kültü arasındaki ilişki ile açıklanabilir. Kurbanın kafatasının ağaca asılması ardıç ağacının⁹ kutsallığı ve ruhlar arasındaki iletişimin sembolüdür. Kırgızlar için ardıç ağacı insanı kötülüklerden koruyan, belayı defeden özelliğe sahiptir. Bu yüzden Nevruz'da ardıç ağacı ile 'alazlama' yapılarak tüm olumsuzluklardan arınıldığına inanılır. Romanda, atın kafatasının ardıç ağacına asılması ise doğrudan ağaç kültünün tanrısal bir mahiyet taşıması ile bağdaştırılabilir. Çünkü ağaç tüm toplumlar için yer altı ve yeryüzü; bu dünya ve öteki dünya, insan ve Tanrı arasındaki iletişimin aracıdır (Ergun, 2004: 15).

2.1.2.3. Yas Tutma

Türk kültüründe yas önemlidir. Ölen kişinin ardından birçok inanış ve pratik sergilenir. Özellikle ölünün ardından ağlamak ve yas tutmak bu inanışların içerisinde en dikkat çekici olanıdır. *Sıngan Kılıç* romanında yas tutmaya dair çeşitli inanışları görmek mümkündür:

"Kurmancan, Alimbek'in öldürüldüğünü duyunca hemen ağlama obasını yaptırıp tepesine de yas işareti olan siyah bayrak diktirdi. Akrabalarını topladı. Gözlerinden sicim gibi yaş boşanıyordu. Yüzük, bilezik ve küpesini çıkardı. Siyah bir elbise giydi. Halkın ortasında, iki büklüm olmuş, içli içli ağlıyor, yavaşça ağıt yakıyordu" (KK1, 2003: 212).

"Kızıldan kadife kumaştı, Sınırsız geniş göldü, Kırgız Kıpçak elinin bundan sonra, Kızları doğuramaz senin gibisini ..." (KK1, 2003: 213) şeklindeki ağıt, tutulan yasin bir görünümüdür. Kırgızlar, ölen kişinin ardından kurdukları ağlama obasının tepesine siyah bir bayrak diktirir ve siyah elbise giyerek ağıt yakar. Ölen kişi eğer evliyse belli bir süre¹⁰ yas tutar:

"Kendisine "kara takke" diye lânetler gibi seslenilmesi, Ayzade'nin yüreğine ok gibi saplanmaktaydı. Kocasını ölen bir kadın tekrar evlenirse, ona

⁹ Ardıç ağacı Kırgızlar için önemlidir. Örneğin "halk kurbanı" adı verilen ve ilkbaharda koyunlar kuzulamaya başladığında; sonbaharda kış hazırlıkları başladığında düzenlenen törende ateş yakılarak ardıç ağacının dallarından sembolik köprü yapılarak üzerinden atlanır. Bu köprünün altından geçenlerin üzerine ardıç ağacının dalları suya batırıldıktan sonra su serpilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Arık, Durmuş (2005). "Kırgızlar'da Kurban Fenomeni". *AÜİFD XLVI*. S.1. s. 169.

¹⁰ Kırgızlarda yas tutma süresi bölgeden bölgeye değişmektedir. Kimine göre kırk gün kimine göre bir yıl ya da daha fazlasıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Dıykanbayeva, Mayramgül (2009). "Kırgız Türklerinde Ölüm". *Milli Folklor*. Y.21. S. 82, s. 89- 97.

“kara takkeli bahtsız” denirmiş. “Kucağımda, yastığımda ölseydi, kara takke denmesine hiç alınmazdım!” diye kederlenir, başına ağırlar girerdi (...)” (KK1, 2003: 243).

Kadın kocası öldükten sonra eğer evlenirse Kırgızlar bu kadına “kara takkeli bahtsız” adını takar. *Sıngan Kılıç* romanında Ayzade, eşi Temir’in ölümünden sonra bir yıl boyunca yas tutar. Yas bitiminde o süre boyunca giydiği siyah giysileri çıkartır. Bu gelenek “kadının karasın aluu”¹¹ şeklinde ifade edilir. Bu törenle birlikte kadın eski hayatına yeniden dönebilir. Bu onun artık evlenebileceğinin göstergesidir. Kadının başındaki bu siyah örtünün alınması yaşam özgürlüğü ile eşdeğerdir. Kırgızlarda kadın yas bitimi sonrasında genellikle ölen eşinin bekar bir akrabası ile evlendirilir (Dıykanbayeva, 2009: 96-97):

“Temir’in yoğ aşına Camgır da gelmişti. Dünürüne, kızının bundan sonra ne yapacağına dair hiçbir şey söyleyemedi. Kendisine “Kızını satmak için ne kadar acele ediyormuşsun, dünürüm” denmesinden çekinmişti. Karalarını, Ayzade’nin kendi akrabaları çıkardı. Camgır’la birlikte üç dört kişi ve kadınlar gelmişti. Üç yıldır, gece gibi kapkara giyinen Ayzade’nin yas elbiselerini ateşe attılar. Yanlarında getirdikleri bembeyaz giyecekleri giydirdiler. Başına bembeyaz baş örtüsü bağladılar. Bu yasin, sona erdiğini gösteriyordu. Şimdi kaynanası ve kayınbabası izin verirse, akrabalarından biriyle nikâhlanabilir. Akrabalardan uygun biri yoksa, Ayzade isterse başka biriyle de evlenebilir. Buna engel olmazlar. Gelenek böyleydi (...)” (KK1, 2003: 256).

Sıngan Kılıç romanında Ayzade’nin de Temir’in kardeşi Bolot ile evlenmesi beklenilir. Ancak karar Ayzade’ye bırakılmıştır. Bu gelenek Kırgızca’da “amangerlik” kavramı ile karşılanır. Dul kadının ölen eşinin kardeşi ya da bir akrabası ile evlenmesini ifade etmektedir (Aynakulova, 2006: 101).

2.1.2.4. Yoğ Aşısı

Kırgızlar için ölüm en az doğum kadar doğal bir fenomendir. Ölüme bağlı olarak ortaya çıkan yoğ aşısı geleneği ise Türk kültüründe ölü için yakılan ağıt ve kesilen kurban kadar önemli görülmüştür (Roux, 2015: 108). Kırgızlar bu ritüeli yoğ aşısı, ölü aşısı ya da kara aş olarak adlandırır. Her ailenin maddi durumuna göre at veya koyun kesilerek yemekler hazırlanıp (çorba,

¹¹ Bu gelenek yalnızca eşi ölen kadınlar için geçerli değildir. Kadınlar annesi, babası, çocuğu öldüğünde de siyah giysi giyerek yas tutar. Ayrıntılı bilgi için bk. a.g.e.

pilav, et gibi) misafirlere ikram edilir. Durumu iyi olan aileler daha çok at kesebilmektedir. Bu yemeğin masrafını ölen kişinin ailesi ve akrabaları karşılamaktadır (Jumabayev, 2006: 70-71). Yoğ aşu kimi zaman kişi daha ölmeden 70-80 yaşında iken bizzat kendisi tarafından da verilebilir. Bu ritüelde kesilen at ya da koyun, ölen kişinin ruhunun rahatlaması ve ata ruhlarının memnuniyeti için kurban edilir (Arık, 2005: 167-168). Abdülkadir İnan, bu geleneğin Şamanizm'e dayandığını ve doğrudan ölünün memnuniyeti için yapıldığını ifade eder. Söz konusu tören İslamiyetle birlikte başka bir renge bürünmüştür (İnan, 1952: 21). *Sıngan Kılıç* romanında Camankul için Abil Bey'in düzenlediği yoğ aşına ayrıntılı yer verilir:

"Camankul için verilen yoğ aşının anlı şanlı olması için her gün ayrı bir ihtişam vardı. Dağlılar, "Yoğ aşına gidersen, aç git!" derler. Yoğ aşını düzenleyen köy, ne kadar devam ederse etsin, binlerce misafiri çok iyi ağırlamak zorundadır. Misafiri onar, beşer bölüşür, evlerine alırlar. Kesmek için her gün bir hayvan, atlarına yem sağlarlar. Bu kalabalığın içinde, bir kişi bile memnun kalmadığını, kırıldığını söylerse, sadece yoğ aşının sahibi değil, bütün köy için üzüntüye sebep olurdu. Gelenek böyleydi. Bundan dolayı, yoğ aşını veren Abil Biy iyi hazırlanmıştı. Sadece kendi boyunun değil, diğer boyların evlerini de Kızıl Car ovasında sırayla yaptırmıştı. Her evin önünde bir ocak vardı. Ev sahipleri, ayakta misafirlerini bekler, isteklerini yerine getirirdi" (KK1, 2003: 278).

Romanda Abil Bey'in ihtişamlı bir yoğ aşu düzenlemesinin kişisel çıkarlarına dayanan sebepleri olsa bile söz konusu geleneğin uygulandığı genellikle bu şekildedir. Misafirlerin iyi şekilde ağırlanması ve hayvanların kurban edilip yemekler hazırlanması esastır. Bu hem ataların ruhlarına hem de ölünün ruhuna duyulan saygıyı temsil eder. Misafirlerin tüm istekleri yerine getirilerek memnun edilmeye çalışılır. Tüm kalabalıkta tek bir kişinin bile memnun kalmaması olumsuz sonuçları doğurur. Yoğ/ölü/kara aşu, günümüzde Anadolu'da devam eden ölü yemeğinin bir görünümünü teşkil etmektedir. Bu yemeğin başka bir anlamı ise ölüye karşı son görevini yerine getirmektir. Eğer ölen kişi evliyse eşi bu yemekten sonra yasını sonlandırarak bir başkası ile evlenebilir: *"(...) Bu yıl, kayınbabası oğlunun yoğ aşını verip son görevini de yapmış olur. Gelenek böyleydi. Gelinin akrabalarını çağırır ve siyah elbiselerini çıkarttırır. İsterse, başka biriyle evlenmesine izin verir" (KK1, 2003: 244)*.

2.1.3. Evlenme

İnsan hayatının yeni bir evresine geçişinin ilanı olan düğün, tüm Türklerde olduğu gibi Kırgız Türkleri için de önemli bir geçiş ritüelidir. Kırgız Türkleri için aile, sosyal hayatın merkezinde yer almaktadır (Aynakulova, 2006: 96). Bu yüzden düğüne dair kalın, kız kaçırma, kız alma, dıştan evlenme, baldız aluu, bel kuda, beşik kuda¹², kayçı kuda¹³ kalın¹⁴ gibi birçok inanış ve uygulama söz konusudur. *Singan Kılıç* romanı tarihî roman olması sebebiyle, düğün ritüeli geniş olarak yer almaz. Ancak dinî izlerin ve eski Türk geleneklerinin izdüşümlerinin okunabileceği satırlar söz konusudur. Romanda, Ayzade ile Eşim'in dinî nikahı kıyılır. Dinî nikah kıyıldığında: “İki dünyada dürüst olun. Birbirinize kötülük dilemeyin. Yediğiniz yemek, bulduğumuz çocuk, kurduğunuz sofraya helâl olsun. Bu dünyada halk arasında, öbür dünyada Allah'ın huzurunda biz şahidiz. Allahüekber!” (KK2, 2003: 23) diye dua edilmesi bu dinî temelin göstergesidir. İslamiyetle birlikte din ve geleneğin birlikteliği dikkati çekmektedir. Nikah esnasında edilen duanın ardından Ayzade ve Eşim'e su içirilmesi su kültürünün Kırgızlar için önemini açığa çıkarmaktadır.

“Dördü birlikte dua etti. İhtiyar, mavi çiçekli beyaz fincanı iki eliyle tutarak Eşim'e uzattı.

“Al oğlum! İşte, bu temiz, berrak su, senin hayatın, hakkın! İç!”

Eşim, eline aldığı fincandan bir yudum içip geri verirken ihtiyar sözlerine devam etti:

“-Artık senin bir ailen var. Allah'ın bir kulunun sorumluluğu senin omuzlarında. Zorluk ve ıstırap çektirmeden ona bak...” (KK2, 2004: 23).

Önce Eşim'e sonrasında Ayzade'ye sunulan su, Kırgızlarda bir gelenektir. Nikah esnasında gelin ve damadın ardından nikah törenine katılan herkes sırasıyla aynı sudan içer:

“İhtiyar, fincanı bu sefer Ayzade'ye uzattı: “-Al kızım! Artık sen de aile sahibisin. Allah'ın bir kulunun sorumluluğu sende. Ona iyi bak...”

---

¹² Beşik kertmesi.

¹³ Berder.

¹⁴ Kalın geleneği, romanda Ayzade üzerinden kurgulanmıştır. Yalnızca, “(...) Beklendiği gibi, Ayzade'nin kalını fazla oldu. Temir hepsine razıydı (KK1, 2003: 254)” cümlesi ile romanda yer almaktadır. Burada Temir'in kalının fazla oluşuna razı olması Ayzade'ye duyduğu sevgidendir. Kalın geleneği, Anadolu'daki başlık parası ile benzer bir gelenektir. Maddî durumu yetmeyen damatların kalını ödemesi için çeşitli seçenekler bulunmaktadır.

Gözleri yaşaran Ayzade, sudan bir yudum içti. İhtiyar, “-Şimdi, biz de sırayla sudan tadalım! Haydi Ak Erkem, sen başla. Bu, kutsal bir su; Allah'ın iki kulunun kaderini birbirine bağlayan su...”

İkisi de birer yudum içtikten sonra Ak Erke, fincanın dibinde kalan suya bakarak “-Çocukları olsun! Mutlu olsunlar!” deyip uğur olması için suyu ocağın etrafına serpti ve “Bahtı açık olsun!” diyerek pamuğu keregenin oyuğuna kısırdı (KK2, 2004: 24).

Suyun ocağa serpilmesi, su ve ocak kültürünün bir görünümüdür. Ocak kelimesinin temel anlamı “ateş yakmaya yarayan yer”dir (Güncel Türkçe Sözlük, 2020). Fuzuli Bayat, ocak kelimesinin ‘ateş, nesil ve soy’ kavramları ile ilişkili olarak ata-baba-oğul üçlüsünden oluşan bir anlam taşıdığını ifade eder. Bu anlamda ocak, *aile* oluşumunu sembolize etmektedir (Bayat, 2007: 116-117). Su ise kozmogoninin simgesi olarak hayatın devamlılığının ve canlılığın göstergesidir (Eliade, 2003: 200). *Sıngan Kılıç* romanında Ayzade ve Eşim’e içmesi için verilen su, bu bahsedilen inanışlarla ilişkilidir. Yeni evlenen çiftin yuvasının sağlamlığı, aile kurumunun güçlenmesi ve devamlılığı için ‘hayat suyu’ nu sembolize eden bir su içirilerek geleneksel bir inanış sergilenmiştir. Ayrıca fincanın dibinde kalan suyun ocağa serpilmesi de ocak ve su kültürünün güçlü birlikteliğini göstermektedir.

2.1.3.1. Kız Kaçırma

Türk kültüründe kız kaçırma geleneği, en eski evlenme geleneklerinden birisidir. Çoğu zaman erkek ve kızın anlaşması sonucu gerçekleşse de kızın rızası olmadan da gerçekleşmektedir (Yüce; Dosbayeva, 2007: 19). Manas Destanı’nda ve diğer birçok destanda kız kaçırma geleneğinin varlığından bahsetmek mümkündür (Tezcan, 2003). Kırgız Türklerinin “kız alakaçuu” şeklinde ifade ettiği bu gelenek eski dönemlerde maddî sebeplerden doğan zorunluluklardan ötürü ortaya çıkmıştır.¹⁵ Bu da kalın geleneği ile doğrudan ilişkilidir (Aynakulova, 2006: 102). Ancak kızın rızası dışında gerçekleşen kız kaçırma eski dönemlerde hiç de hoş karşılanmaz. *Sıngan Kılıç* romanında bu durumun cezasının ölüm olduğu düşünülmektedir:

¹⁵ Başka bir kaynakta eskiden kız kaçırma geleneğinin çok hoş karşılanmadığından bahsedilmektedir. Bu geleneğin eski zamanlarda, anne-babanın uygun gördüğü kişi ile evlenmeyi reddeden gençler tarafından uygulandığı ifade edilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Akmaktaliyev, Abdılcajan (2001). *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanlar*. Ankara: AKM Yayınları.

“Sor, Camgır! Sormaya hakkın var, senin kızın. Kúpeli olmayan, başı açık, beş örgülü kızı zorla kaçırıp gence bir tek ceza verilir, o da ölüm... Bunu kimse sorarak ne kolaylaştırabilir ne de zorlaştırabilir. Kardeşimle ben birbirimize sırrımızı açmadık, anlaşmadık. Beklenmedik bir anda kendisi getirdi. Eğer kaçırmışsa, kardeşimi korumayacağım! Onu kendim bağlayıp teslim edeceğim! Sor! Eğer, kız kendi isteğiyle gelmişse, bu onların arzusudur. Hayvanı kaybolan, ardından geldiği malı alır; parası kaybolan parayı alır. Sor, Camgır... “(KK1, 2003: 254).

2.2. Millî Oyunlar

Millî oyunlar, toplumsal belleğin ve millî kimliğin muhafaza edildiği önemli bir unsurdur. Milletlerin yüzyıllar boyunca topladığı hayat tecrübesi ve birikimi bu oyunlarda gizlidir. Aynı zamanda kültürlerarası etkileşimi sağlar. Toplumsal bütünleştirici işlevi ile tüm milletler için önemli görülen oyunlar, Kırgızlar için başka birçok işleve sahiptir. Kırgızlar için oyunlar sadece eğlence aracı değildir. Onlar, yoğ törenlerinde, doğum-ölüm, ad verme vb. törenlerde millî oyunlarını düzenlemişlerdir. Bu oyunlar gençlerin hayata hazırlanması ve eğitilmesi için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu şekilde halk, savaş şartlarına hazırlanmış olur (Baytok, 2013: 54). Kırgızlar geçmişte savaşçı ve göçebe bir toplum olduğu için millî oyunları da bu doğrultuda oluşmuştur. Zekâ geliştirici, stratejik ve hareket içeren oyunların yanı sıra açık hava ve mevsim oyunları da söz konusudur. Çocuk oyunlarının çokluğu dikkat çektiği gibi, büyüklerin de oynadığı pek çok oyun vardır. Kökbörü/ulak tartış, ordo, toguz kumalak/ toguz korgool, güreş, kız kuumay millî oyunların başında gelir (Boobekova, 2015: 50-51).

2.2.1. Ulak Tartış/Kökbörü¹⁶

Ulak tartış, at üzerinde oynanan bir oyundur. Oyuncular at üzerinde yerdeki kesilmiş oğlağı almaya çalışır. Bu oyun ‘kökbörü’ olarak da bilinir. Orta Asya’da başka bölgelerde ‘kökperi, köpkeri, kökpar’ gibi adlarla karşılanmaktadır. Kökbörü oyunu Manas Destanı’nda geçmektedir. Bu bakımdan kökeninin geçmişe¹⁷ dayandığını söylemek mümkündür (Kaya,

---

¹⁶ Oğlak çekişmesi.

¹⁷ M.Ö. 276’dan itibaren oynandığı ifade edilmektedir. Bk. Türkmen, M; Alimov, U. (2018). “Gelenekten Geleceğe Kökbörü Oyunu”. *Türk Halkları Geleneksel Oyunlar- Sporlar Sempozyum Kitabı*, Kahramanmaraş. Türk halklarının geleneksel sporlar ve oyunları ile ilgili olarak Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi tarafından yayımlanan 4 kitap bulunmaktadır. Daha geniş bilgi için bunlara bakılabilir.

2005: 303-304). Kökbörü Türk halklarının en eski zamanlardan beri savaş hazırlığı ve müsabaka olarak yaptıkları bir aktivite olup daha sonra geleneksel bir oyuna dönüşmüştür. Oyuna her boydan insanların katılması mümkündür. Oğlak çekmenin kuralları bölgeden bölgeye değişiklik göstermekte; kimi yerde buzağı 50-80 kg, oğlak 15-30 kg; teke 25-30 kg arasında olmalıdır (Kaya 2005: 306). Bu oyun, birçok inanış temelinde şekillenmiştir. Bunun en başında at ile ilgili inanışlar gelmektedir¹⁸. Oyun esasında savaş zamanı dışında askerlerin dinç kalmasını sağlamak amacıyla oynanmış olmakla birlikte; günümüzde hala oynanmaya devam etmektedir. *Singan Kılıç* romanında bu oyuna ayrıntılı şekilde yer verilmez:

“Talas'ta yıllarca, haber vermeden yaşadı, unutuldu. Annesi Talashydı. Şölenlerde, törenlerde ata biner, gençlerle beraber oğlak çekişirdi. Ganimet paylaşan kurt sürüsü gibi güçlendi. Saf kan, akıtmalı kıratın cins at olduğu belliydi. Güçlendikçe, hiçbir atı önünde koşturamaz, sahibinin düşündüklerini gerçekleştirirdi (...)” (KK1, 2003: 68).

Şölenlerde, düğünlerde, büyük bayramlarda ve her çeşit törende oynanan kökbörü oyununun nasıl oynandığına dair romanda bilgi yer almamakla birlikte ne zaman oynandığının bilgisine ulaşmak mümkündür.

2.2.2. Ordo Oyunu¹⁹

Ordo oyunu yalnızca Kırgızlarda değil, tüm Orta Asya'da ve Moğolistan'ın çoğu yerinde oynanmaktadır (Rısmendeyeva, 2018: 264). Ordo oyunu bir savaş oyunudur. Kuralları oynanan kim olursa olsun, aynı şekilde geçerlidir. İki grup halinde oynanmaktadır. Her grubun bir başı vardır ve üç kez tekrarlandığında, hangi taraf çizgiden dışarı daha çok aşık çıkarırsa, o grup oyunu kazanır (Baytok, 2013: 59). Kırgızların bu oyunu ne zamandan beri oynadığı, bu oyunun onlar için ne anlama geldiği ve nasıl oynandığı gibi noktalara *Singan Kılıç* romanında değinilmiştir:

“Bu oyun, çok eskiden kalmış, vakti zamanında Karahan'ın Oğuzhan'ın oynadığı köklü bir oyun. İki grup halinde oynanır. Hangi taraf, yuvarlak biçimde çizilmiş çizgiden daha çok aşık çıkarır ve bunu üç kez tekrarlarsa, o tarafyener ve ödülü kazanır. Bu oyun, eski dönemlerde halkı birleştirir, birliği

¹⁸ Bu inanışlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alimov, Ulanbek (2015). “Ulak Tartış Oyununun İnançlarla Olan İlişkisi Üzerine”. *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları*. (Ed. A. Mokeyev, F. Unan, O. Karatayev, O. Yorulmaz, C. Alimbayev, C. Buyar). s. 63-64. Bışkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

¹⁹ Aşık oyunu.

ayakta tutar; bazen de yakanın yırtıldığı, kanın döküldüğü kavgalara sebep olurdu” (KK1, 2003: 116).

Ordo oyunun nasıl oynandığı romanda şu şekilde geçmektedir:

“İki gruba ayrılmışlar. On beş adımlık yuvarlak bir çizgi çizilmiş. Ödüllü aşık oyunu oynanacak. Her oyuncu, çizginin ortasına beşer aşık koyar. Aşıkların ortasında, kırmızıya boyanmış han aşık parlıyordu. Gölgesi ve yeşil alana halılar, kilimler serilmiş, üstlerine de ipekli döşekler konmuştu. Aşık oynanacak yerin yakınına sofra da kurulmuştu (...) Sadece beyler, oyundaki eşleriyle ikiye ayrılıp toplanmışlar, oyun başını bekliyorlardı (...)” (KK1, 2003: 114).

Ordo oyunu aslında Kırgızların savaş taktiğidir ve çükö (aşık) ile oynanmaktadır. Bu oyun, Kırgızların göçebe hayat tarzını yansıtmaktadır (Baytok, 2013: 64). Oyun, tarih boyu, beyler ya da önde gelenler tarafından düzenlenmiştir. Romandan yapılan alıntıda da beylerin oyunda yer aldığı görülmektedir. Bu oyunun diğer bir amacı, boylar arasındaki anlaşmazlıkları yok etmektir. Ancak çoğunlukla oyun sonunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Bu durumun da *Singan Kılıç* romanına yansıdığı görülmektedir. Romanda ordo oyunu esnasında bey oyuncu Alimbek kibirlenmektedir (KK1, 2003: 116). Ayrıca, oyunda hanın oyun kurallarına aykırı olarak oynadığı görülmektedir:

“(…) Genç Han, çizgiye ayağını doğru basmadan içeriye, aşıklara yaklaşıyordu. Sol kolunu beline dayamamış, sol ayağını ise düzgün basar basmaz aşık atmaya koyulmuştu. Hiç kimse, “Yanlı yapıyorsun!” demeye cesaret edemiyordu. Halk, boynunu uzatıp kaşını çattı. Gözleri yaşararak bakıyordu. Genç Han’ın hedeflediği aşık çizgiden dışarı çıkmadı. Kurallara uymadan bir aşığa daha nişan almaya başladı (...)” (KK1, 2003: 118).

Hudayar Han, rütbesini kullanarak, oyunu kuralları dışında oynar ve bu da kendi aralarında kaos yaratır. “(...) Oyunun kuralları herkes için geçerlidir (KK1, 2003: 119)” denilerek oyunun bozulan havası düzeltilmeye çalışılmıştır. Ordo oyununun taraflar arasındaki ilişkileri açığa çıkarmak gibi bir özelliği vardır (Aşlar, 2012: 123). Görüldüğü gibi, bu özellik olumlu ya da olumsuz olabilmektedir.

“Babası Alimbek Datka’nın başı koparıldıktan birkaç yıl sonra ilk defa Hanlık sarayına gitmişti. Saray mensupları sıkıldıkları ya da tartıştıkları zamanlarda aşık oynarlardı. Abdullah Bey’e kimse itibar etmemişti. Onu aşık oyununa dahil etmemişlerdi. O da merakla aşık oyununu izleyenlerin arasında oturmuştu. Durumu kötü olan ve en son yapılacak tek vuruşa bel bağlayan

oyuncu başı iyi bir atıcı aramak için oturanlara göz attığında kenarda oturan genç Abdullah gözüne ilişmişti” (KK2, 2004: 274).

Abdullah Bey, Hudayar Han'dan kendi aşığı ile oynamak için izin ister. Cebinden çıkardığı Han aşığıdır. Bu aşık kan kırmızısıdır. Aşığı oğluna annesi Kurmancan Datka vermiştir. “(...) *“Bu, yedi atandan kalma kırmızı aşık. Oğlum, bu kutsal aşık ile sen de oyna”* diyerek babasından kalmış aşığı cebine koymuştu (...)” (KK2, 2004: 275). Bu oyun aracılığıyla Hokand Hanlığı'ndaki çeşitli çatışmaların satır aralarına gizlendiği, rütbelerin açığa çıktığı, birliği ayakta tutmasına karşın aynı zamanda ayrılıklara da sebep olduğu görülmektedir. Savaş taktiği olması sebebiyle ordo oyunu toplumsal belleğin inşasında büyük bir önem arz eder. Tüm gerçekliği ile romana eklenen oyun bu anlamda millî değerlerin dikkate değer örnek bir görünümünü oluşturmaktadır.

2.2.3. Güreş

Güreş sporunun kökeni M.Ö. 13. yüzyıla kadar götürülebilir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan güreş, Türkler için yalnızca bir spor değildir; bir kültür sembolüdür (Gül vd., 2018: 663). Kırgız Türkleri için de önemli olan güreş çeşitli törenlerde oynanmaktadır. Günümüzde ise Kırgızistan'da güreşin üç türü söz konusudur: 'Klasik millî güreş (Leylek güreşi)', 'Kırgız güreşi (millî güreş)' ve 20. yüzyılda oluşmaya başlayan 'Alış güreşi'dir (Murzayev, 2018: 229). *Sıngan Kılıç* romanında “(...) *Yere düşenin elinden tutarak kaldırmak var. Güreşin âdetidir. Ama bu yüzü kara pehlivanınız, güreşiyle onu yıkmadan, boğarak öldürdü. Üstelik, o pis herif, ölmüş adamın başından atlayarak geçti! Burnu büyük...*” (KK1, 2003: 129) ifadesi ile güreş sporunda 'yere düşenin elinden tutarak kaldırma'nın bir erdem olduğu ve güreşin bir âdeti olduğu ortaya koyulmaktadır. Güreş oyunu ile güç sergilenmesinin yanı sıra günümüzde hala bayramlarda ve çeşitli törenlerde oynanması ile millî değerlerin korunmasında ritüelistik mahiyette bir önem gösterilmektedir. Bu yolla toplumsal belleğin kalıcılığı sağlanmaktadır.

2.2.4. Kız Oyunu

Kız oyunu, Kırgız Türklerinin önemli oyunlarından. Genellikle düğün ritüelinde oynanan bir oyundur. Kızlar ve erkekler karşılıklı olarak türküler söylemektedir (Duman, 2019: 5). Bu oyun romanda Ayzade aracılığı ile okuyucuya anımsatılır. “(...) *Kız oyunu oynanıyordu. Kız oyununda nazlı şarkılar söylenir. Herkes bu oyunla ilgileniyordu. Ayzade,*

akranlarına katılıp oyalanmak istedi (...)” (KK1, 2003: 252). Yaşadığı trajedi ile romanın dikkat çekici kahramanlarından olan Ayzade'nin hisleri aracılığı ile bu değer, metin düzlemine taşınmıştır.

2.2.5. Ak Çölmök

Ak çölmök, çoğunlukla geceleri oynanan bir çocuk oyunudur. Eğitici ve eğlendirici bir oyundur. Ak çölmök, iki grup arasında gece oynanan ve saklanan bir şeyi bulmaya dayanmaktadır. Çocuklar, iki gruba ayrılarak bir yer belirleyip ortaya taş, gömlek veya başka bir nesne atar. Sonrasında iki gruptan birisi bir parça tahtayı/ak çölmöğü alıp fırlatır. Bu tahta parçasını diğer gruba kaptırmadan belirli noktaya ulaştıran grup puan kazanmış olur (Ağgün, 2015: 59). *“Çocuk be...” dedi Ayzade gülümseyerek, “-Bu aydınlıkta ak çölmök oynansa...”* (KK1, 2003: 308). Ayzade, yaşayamadıkları, kaybettikleri, hissettikleri ve istekleri ile içinde bir çocukluğu yaşatmak ister. Kurguda Ayzade ile verilen 'ak çölmök' oyunu Ayzade'nin geçmişine, mutlu zamanlarına dair özleminin somut sembolüdür. Yazar bu oyunu metin düzlemine ekleyerek bireysel bakış açısıyla toplumsal belleğe hizmet etmiştir.

2.3. Millî Giyim

Giysi insan bedenini dış etkilerden korumak amacıyla kullanılmaktadır. Bu bakımdan birçok çeşidi bulunmakla birlikte hem evrensel hem de millî öğeleri içermektedir. Bu yüzden giyim, toplumsal belleğin inşası ve korunması için hayat boyu aktif bir misyonu üzerinde taşımaktadır. Örneğin posta pulları üzerinde dış giyim ve baş giyim olmak üzere Kırgızların millî giyimini görmek mümkündür. Ayrıca tüm Türk dünyasına bakıldığında bu posta pulları üzerinde yer alan giysilerin birbirleri ile benzerlik gösterdiği noktalar dikkate değerdir (Yazıcı, 2016: 88-89). Bu benzerlik aslında Türk kimliği, milli hafızası bakımından geniş bir yelpaze altında bir kültür birikimine sahip olduğunu somutlar niteliktedir. Bu izler, romanlarda da yer alır. Bu bağlamda, *Singan Kılıç* romanında Kırgızların millî giyimine ilişkin birçok bilginin yer aldığı görülmektedir:

“Kıpçaklar, meydana kırmızılar giyinerek geldiler. Kırmızı giyinmek gücü temsil eder. O dönemlerde, kırmızı giysileri sadece Kıpçaklar giyerdi. Dağlıların en itibarlı datkaları da sırtlarına kırmızı kürk, başlarına kırmızı kalpak giydiler. Ötekiler ala sarı benekli kaftan; Sart denilen halk ve yerli halk

ise genellikle kara kaftan giyerdi. Kıpçakların güçlü beyleri, kendilerinin yüceliğini böyle gösterirlerdi (...)" (KK1, 2003: 146).

Romandan alınan bu alıntıda, giysilerin renklerinin ve şekillerinin, boyların hususi özelliklerinin göstergesi olduğu görülmektedir. O dönemde kırmızı renkte bir giysinin yalnızca Kıpçak Türkleri tarafından giyildiği ve bunun bir güç göstergesi olduğu, kaftanları güçlü beylerin giydiği belirtilmektedir. Bu çıkarımlar toplumsal belleğin inşası ve korunmasında millî giyimin ne denli önemli olduğunu somutlar niteliktedir. Romanda ayrıca "(...) Önceden kuş burnu gibi sarılıp hazırlanmış kar gibi beyaz, evlilere mahsus sarık giymişti. Beline, ölmez çiçek gibi açık sarı renkte kuşak bağlamıştı" (KK1, 2003: 227) ifadesi ile giysilerin medeni durumunu da göstermek adına çeşitlilik göstermektedir. Bunun yanı sıra Kırgızların millî sembolü olan baş giyim ürünü 'kalpak' romanda han sarayında önemli kişilerin giydiği bir baş giyim olarak ifade edilir: "... han sarayındaki önemli kişilerin giydiği türden siyah ipekli kürk, başında kırmızı çuhayla kaplanmış kabarık yünlü kalpak vardı (...)" (KK1, 2003: 276). Kalpak, günümüzde hâlâ Kırgızlar için taşıdığı renkler, motifler bakımından önemli olmakla birlikte aynı zamanda tüm Türk kültürü açısından birçok anlama sahiptir. Çünkü kalpak yalnızca Kırgızlara ait bir baş giyimi değildir; Özbek, Çuvaş, Kazak, Kara Kalpak gibi pek çok Türk boyunda farklı şekillerde kullanılmaktadır (Arıkan-Kallimci, 2008: 34).

2.3.1. Takı

Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yapılan kazılarda milattan önceki yüzyıllara dayanan birçok takının bulunması Türklerin kolye, küpe, yüzük gibi günümüzde süslenme amacıyla kullanılan takıları çok eski zamanlarda bilip kullandıklarını göstermektedir (Yazıcı, 2016: 89). Kullanılan takıların her birinin üzerindeki şekillerin yapım malzemesinin bir sebebi olmaktadır. Örneğin, şakaklara sarkıtılmış beş tane ince örgü, genç kızlığa adım atılması anlamına gelmektedir: "(...) Güneş ışığı, boynundaki boncuktan yansıyor, güzel yüzüne ışık saçıyordu. Siyah saçındaki beş örgü, ince söğüt dalı gibi dökülüyordu (...)" (KK1, 2003: 247). Bunun yanı sıra takıların geçmişten günümüze kalan hatıralar olduğu ve manevî değerlere sahip olduğu ifade edilmektedir:

"Üç sıra boy muskası, ona bağlanmış üç kat ziynetin hepsi gümüştен yapılmıştı. Bunları birbirine bağlayan, sarı karınca gibi ipince zincirler de altına benziyordu. Kanış, saçlarının aşağıya doğru çekildiğini hissetti.

Kahramanı saç bağını sıvazlayarak düzeltiyordu. Saç bağının meşin ipleri ne kadar yağlansa, yılda sadece bir defa kullanılsa da eskimişti. Biraz çekilse kopacakmış gibi duruyordu. Bunları görüp düşüncelere daldı. Bu da çok eskiydi. Bunlar, eskiden beri, kaynanalardan iyi oğullarının iyi gelinlerine kalan değerli yadigârlarıydı” (KK1, 2003: 227).

Kırgızlar, millî giysilerinin ve takılarının bir değerler bütünü olduğunun farkında olarak günümüzde onları aynı özenle kullanmaya özen göstermektedir. Özellikle millî bayramlarda ve özel günlerde bunu görmek mümkündür.

2.4. Saygı

2.4.1. Misafire Saygı

Kırgızlar için geleneklere uygun yaşama çok önemlidir. Bu anlamda hem büyüklerine hem de misafirlerine derin bir saygı duyarlar: *“Akrabasını geleneklere uygun olarak karşılayan Cangaraç, sevinçle kollarını açmış, göğüs göğse kucaklamıştı. “Buyur! Yurt ağası, buyur içeriye...” dedi” (KK1, 2003: 168) cümlesinde Canragaç’ın akrabasını geleneklere uygun şekilde karşılaması buna örnektir. Kırgızlar için beklenmeden gelen bir misafir de aynı şekilde karşılanır. Hatta Anadolu’daki “Tanrı misafiri” kavramına benzer bir yaklaşımın var olduğunu söylemek mümkündür: *“Tenirberdi, daha astığı kara benekli keçi derisini yere serdi. Ansızın gelen misafirini saygıyla oturttu. Kendisi ise, kuru, sert yere dizlerinin üstüne oturdu. İkinci güneşinin ısıttığı toprağa değen dizleri ısındı. Böyle oturmak hoşuna gitti” (KK1, 2003: 14). Bu doğrultuda Kırgızlarda misafirin her şekilde aynı önemle karşılandığı görülür. Hayvanlar Kırgızlar için hem geçim kaynağı hem de aynı zamanda geleneklerin uygulanmasında bir aktarım kaynağıdır.²⁰ Bu örnekte yere serilen keçi derisi misafire duyulan önemi ve saygıyı göstermektedir. *“Geleneği bilen, önemli değerli akrabası Datka’ya olan saygısı gittikçe artan Cangaraç, ta Hokand’dan duyulsun, dost ve akrabaya sevinç, düşmana üzüntü olsun diye, ancak hükümdarlara lââyık akboz kırsırağı kestirdi. Elinde ne varsa hepsini çıkardı. Sevinçten içi içine***

---

²⁰ Örneğin; Misafirler için kesilen koyunun ikramı, misafirlere verilen öneme göre değişmektedir. Bazı bölgelerde en önemli misafire koyunun başının ikram edildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaliyeva, Kenjegül (2015). “Kırgızlarda Koyun Kemiklerinin İsimlendirilmesi, Bunların Misafir Ağırılama Sırasındaki Dağıtımı ve Kemik İsimlerine Etimolojik Bir Yaklaşım”. *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı Belleten*. S. 63. C. 1. s. 99-110. Ayrıca, Kırgızların at, inek, deve, keçi, koyun gibi hayvanlarla beslendiğini ve at etinin en seçkini olduğunu belirtmek gerekir.

sığmıyordu. Misafirlerini bütün samimiyetiyle, büyük bir iyi niyetle ağırladı" (KK1, 2003: 169) ifadesinde Kırgızların Hokand Hanlığı zamanında dahi misafirlerini tüm samimiyetleri ile ağırladığı ortadadır. At, Türk kültüründe kutsal bir hayvandır. Manas Destanı'nda at, kahramanın yardımcısı, en yakın arkadaşıdır (Durbilmez, 2017: 23). Bu yüzden misafirleri için at kesmek Kırgızların önemli bir geleneğidir. Ellerinde ne var ne yok, misafirleri için vermeye, yedirmeye hazırdırlar: "Abil Biy, Tulpar gölünün etrafına kırk oba kurdurttu. Her obanın başına, misafirleri korumak için ikişer bekçi dikti. Obaların kapısına, henüz süttten kesilmemiş ikişer tayı kesilmek üzere bağlattı. Kendisi de ortadaki on iki kanatlı ak obaya yerleşti" (KK2, 2004: 35) cümlesinde de misafirin korunması için seferberlik verildiği görülmektedir.

Kırgızlar için yalnızca misafiri ağırlamak yeterli değildir. "Elin boş dönüyorsun ekin henüz yetişmedi. Binmeye atın var, buradaki ekinler yetiştiğinde bana uğra. Arpadan at yemi, darıdan kışa bozalık alırsın. Mutlaka gel, Sarım" diye ekledi" (KK1, 2003: 16) ifadesi yoluyla, misafir uğurlamanın ve misafirine kıymetli bir hediye verilmesinin gerektiği söylenebilir.

2.4.2. Hediye Geleneği

Kırgız geleneklerine göre, verilen hediyeye karşılık beklemek söz konusu değildir. *Singan Kılıç* romanında kıtlık, açlık gibi toplumu zorlayan çeşitli fenomenlerin yaşandığı dönemden bahsedilir. Bu olumsuz süreçte, hediyeye karşılık beklemek her ne kadar istenmese de ekonomik şartlar onları buna zorlar. Bu durum çaresizliğin bir göstergesidir: "Ağam, sunulan hediyeye karşılık beklemek geleneğimizde yok... Ama ne yapalım! Öyle zor günler yaşıyoruz ki... Hayat her şeyi yaptırıyor. Kıtlığı sadece ben yaşamıyorum." (KK1, 2003: 236). Bu çaresizliğin romana yansımaları aslında Kırgızların geleneklerine ne kadar sıkı sıkıya bağlı olduklarını göstermek amaçlıdır. Açlık, kıtlık, sürgün ve savaş gibi olumsuz fenomenler geleneklerin yaşamasına engel olamamıştır. Edimsel anlamda gelenekleri sergileyemeseler de millî ruh ve toplumsal bellek aktif durumdadır. Roman kahramanının geleneklerinden haberdar oluşu ve geleneğe karşıt bir edimde bulunmasından rahatsız olması bunun göstergesidir.

Kırgız kültüründe hediye veren kişi karşılık beklemese dahi verilen hediye karşılıksız bırakılmaz:

"Tenirberdi tekrar yerine döndü ve dut ağacının dalında sallanan vaşak derisini sıvazlayarak onu gözden geçirmeye başladı. Alınan armağana

karşılık olarak giysi verilir. Hediye verilecek giysinin fiyatının, alınan armağanın değerinden eksik olmaması lazım. Armağan getirip, ona denk gelen giysiyle geri dönmek, köyde saygının ifadesi olarak kabul edilir. Ama alınan hediyeye karşılık hediye istendiğinde verilir. Ona göre kişilerin arasında bu durum alışveriş gibidir. Onun için Tenirberdi, aldığı armağana karşılık olarak bir yük arabası dolusu hububat verecektir. Doğancıbaşı memnun olur, diye düşündü” (KK1, 2003: 17).

Yazar, Tenirberdi'nin düşünceleri aracılığıyla Kırgızlarda hediye geleneğinin ayrıntılarını verir. Alınan hediyeye karşılık olarak verilecek hediye onun değerinden aşağı olmamalıdır. Bu gelenek, tüm Türk dünyasında hâlâ yaşatılmaya devam etmektedir.

2.4.3. Büyüğe Saygı

Kırgız kültüründe büyüğe saygı önemli bir yer tutmaktadır. “(...) Yaşından dolayı eşiğin yanında otursa bile, başköşedeki Nüzüp'le göz göze gelmek istiyordu (...)” (KK1, 2003: 57) cümlesiyle yazar küçüklerin eşiğin yanında oturduğunu ifade ederken büyüğe saygının önemini vurgular. Büyükler ve misafirler baş köşede otururken küçükler kapı eşiğinde oturmaktadır. Ayrıca babasının Nüzüp'e “*Senin gibi evlât olmaz olsun! Ne yaptım ben sana. Kahrol! Babasını saymayan evlat, lânet olsun sana! Bir daha yüzüne bakmayacağım!*” (KK1, 2003: 67) demesi bu anlamda önemlidir. Nüzüp de babasına “*Senin gibi de baba olmaz olsun! Ne zaman babam gibi beni sevindirdin!*” (KK1, 2003: 68) diye bağırınca aksakallar buna müdahale eder: “*Heey! Efendim! Babana öyle söyleme. Babanın sözü ok gibidir. Lânete uğrarsın. Hayatın boyunca iyilik görmeden yaşarsın. Dikkat et. Sakın öyle bir şey yapma. Özür dile. Attan in, dizlerine kapanarak özür dile!*” dediler (KK1, 2003: 68). Aslında romanda Nüzüp'ün babası, Nüzüp için olumsuz davranışlarda bulunan bir insandır. Onu küçük yaşta terk etmiştir. Fakat aksakallar buna rağmen ‘babaya saygının’ önemini imler. Bu örnekle yazar Kırgız kültüründe büyüğe saygının yerini göstermiş olur. Kırgızlar ayrıca, akrabalarına misafirlerine de saygı göstermektedir. Yazar bu durumu ayrıntılı şekilde somutlamıştır:

“*Köle olsa da han da olsa karısının hısım akrabasına saygı gösterilirdi. Birkaç gün iyice ağırlanmış, ihtişamı görmüş. Hanın karısıyla Tolu Bike birbirlerine sırlarını açmışlar. Tolu Bike'nin dönmek üzere yola çıkacağı gün, hanın karısı saçındaki saç bağını çıkarmış ve kayın ablasının saçına bağlamış. Hediye olarak giysilerini vermiş. Bu şekilde, üzerindeki giysiyi çıkarıp hediye*

ederek saygı göstermek, karargâh geleneklerinde özel ve büyük bir hürmet ifadesidir” (KK1, 2003: 228).

Kurgu düzlemine büyüğe saygı geleneğinin eklenmesi gelecek nesillere önemli bir mesaj içermektedir. Bu mesaj millî ruhu, millî hafızayı imler. 1800'lü yılların Kırgız tarihini ele alan romanda geleceğin kurgusallaştırılması, eserin yayımlanma tarihine bakıldığında dikkat çekici bir çıkarımı doğurmaktadır. Bu anlamda yazar, yaşanan politik, ekonomik ve sosyal sorunların ardılı olarak tarihin yeniden kurgulanması, millî ruhun yeni nesillere aşılacak olması gibi birçok amaca hizmet etmektedir.

2.4.5. Selam Verme

Türk kültüründe selamlaşma saygı gösterim yoludur. Bu anlamda Kırgızlarda birçok selamlaşma ifadesi kullanılmaktadır. Kırgızlar için selamlaşmak, tarih boyu çok önemli olarak görülmüştür. Selam alan ve veren kişiler saygılı ve ahlaklı olarak kabul edilmiştir. Kırgızlar selamlaşma için çoğunlukla *salamatsızdı*, *salam* sözcüklerini kullanırlar (Baytok, 2017). Bunlara ek olarak İslamiyetle birlikte 'Selamünaleyküm' kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir: “*Selamünaleyküm... Atlının yayaya, bir kişinin iki kişiye, yürüyenin durana selâm vermesi Kırgızlarda güzel bir geleneği ve saygının bir göstergesiydi*” (KK1, 2003: 167) cümlesinde roman kahramanın selam vermesi üzerine yazarın kahramanı aracılığıyla Kırgızlarda selam verme geleneğini açıklaması dikkate değerdir.

2.5. Han'ın Tahta Çıkması

2.5.1. Hükümdar Seçme Geleneği

Hokand Hanlığı dönemini ele alan *Singan Kılıç* romanında hükümdar seçme geleneği de kurguya eklenmiştir. Dönemin tarihi gerçekliğini yansıtmaya sebebiyle bu gelenek dikkate değerdir. Yazar, hükümdar seçme geleneğini ele alırken millî duygularla eleştirel bir tavır sergiler.

“... saray hükümdarları her zaman aynı çatı altında birleşen üç halktan değil, ataların geleneğine göre eski yöntemlerle seçilmeye başlandı. Herhangi bir zamanda, herhangi bir sebeple ortadan kaybolmuş han soyu bulunmuş ve bu soydan han seçilmiş. Belli bir toplumun gücüyle seçilen han, sadece o toplumun isteğini, arzusunu karşılamaya çalışamaz. Üç yöne giden üç toplumun ortasında, çaresiz kalmış ayçiçeğine döner. Doğrusu, bu üç toplumun her birinin ihtiyacının adil olarak karşılanmasıdır” (KK1, 2003: 175).

Yazarın bahsettiği üç toplum ‘Kırgız, Kazak ve Özbek’lerdir. Aralarındaki çatışmaya, anlaşmazlığa karşı çıkarken ‘milliyetçilik’ vurgusu yapan yazar paragrafın devamında “*Hepsine gerekli olan ortak milliyetçilik duygusu yerine aralarında ayrımcılığa gidildi.*” (KK1, 2003: 175) diyerek millî hafızanın ve toplumsal belleğin oluşturulması noktasındaki misyonunun yalnızca Kırgızlara has olmadığını; tüm Türk dünyasını kapsayan bir bakış açısıyla hassas bir tavra sahip olduğunu ispatlamıştır. Ortak kökene sahip milletlerin başka adlarla dallanıp budaklandırılmasını eleştiren yazar hepsinin ortak bir çatı altında ‘birlik’ olması gerektiğini ifade eden cümleler kurar. Ancak han seçim yönteminin eskiye dayanarak devam etmesi sonucu, bu ortak birliğin oluşmadığını; bunun sonucu olarak da ortak kökene sahip bu milletlerin arasına nifak tohumları ekildiğini ifade ederek, kendi görüşünü satır aralarına eklemler. Dil, gelenek/kültür, siyasi etkenler gibi unsurların bu konuda olumsuzluğu doğurduğunu ifade ederek “*...millî hâfıza, millî şuur ve millî birliğe ihtiyacın çok duyulduğu bir zamandayız.*” (KK1, 2003: 176) diyerek toplumsal dönüştürücü bir misyonla hareket eder.

2.5.2. Ak Keçe

Singan Kılıç romanında, hanların birbirleri ile mücadelesi, hanın tahta çıkışı ve buna bağlı çeşitli ritüeller de işlenmektedir. Buna bağlı olarak hanın tahta çıkması konusunda uygulanan gelenekleri gözlemlemek mümkündür: “*Beyler, yere serilen ak keçenin üzerinde daire oluşturarak oturuyordu. Biri, üzerinde kırmızı bir örtü bulunan, kara kirpikli, kara yeleli, akboz kısırağı çenesinin altından tutmuştu. Bu, kurban edilerek kanı ak keçeye sürülecek olan uğurlu bir hayvandı*” (KK1, 2003: 51). Geleneğe göre, hanın tahta çıkma töreninde han için kurban edilen hayvan kanı, ak keçeye sürülerek han üzerinden atılmaktadır. Tören boyunca Kur’an okunur ve okunan Kur’an’ın sevabı han olacak kişiye başışlanır.

2.5.3. Taç Giydirme

Hükümdarın taç giymesi, milattan önceki yüzyıllara kadar dayanmakta ve Orta Asya Türk topluluklarında bir hükümdar simgesi olarak varlık göstermektedir. Taç, tüm toplumlarda farklı şekillerde, Tanrısal bir güç ve mutlak bir iktidar göstergesidir (İndirkaş, 2014: 151). *Singan Kılıç*, romanında bu sembolün kullanıldığını görmek mümkündür. Şirali’nin tahta çıkma töreninde çeşitli ritüeller gerçekleştirildikten sonra

taç giydirme gerçekleştirilir. Yazar bu edimi "(...) *Daha sonra kadı kısa bir süre okudu ve Şirali'ye taç giydirdi* (KK1, 2003: 80) şeklinde ifade etmiştir.

2.6. Kurban Sunma

2.6.1. Han'a Kurban Sunulması

Kırgızlar, ölümlerle, evlilikle, bayramlarla, çeşitli hastalıklarla vd. ilişkili olarak kurban sunma geleneğini gerçekleştirir ve Tanrı'ya kurban sunarlar. Hanın tahta çıkma töreninde sunulan kurban da bunlara bir örnektir. Kırgızların 1800'lü yıllarındaki tarihini ele alan *Sıngan Kılıç* romanında han töreni ve buna bağlı olarak kurban sunma geleneği ayrıntılı şekilde yer almaktadır. Eski dönemlerde, hanın tahta çıkma töreninde hana kurban olarak 'insanların' sunulduğu bilinmektedir.²¹ Bu durum romanda eleştirel bir biçimde ele alınmaktadır. Hanın tahta çıkma töreninde özellikle 'kimsesiz çocuklar' kurban olarak seçilmektedir. Ancak romanda, hana kurban olarak sunulacak çocuğun annesi yalvarınca, onun yerine başka bir genç, han için kurban edilir. Bu durum romanda şu şekilde anlatılmaktadır:

"Güçlü eller iki kolunu sertçe bükerek arkadan bağladı. Daha güçlü, bir el, henüz tüyü bitmemiş çenesinden sıkıca tuttu ve yukarıya kaldırdı. Gerilen boğazına soğuk, sivri bir demir değdi. Vücudu titreyiverdi. "Anne...!" Çırpındı. Sadece omuzlarını silkeleyebildi. Bir anda soğuk, sivri, acımasız demir kırmızı yüzlü yiğidin kafasını gövdesinden ayırıverdi. Güçlü yiğitler, akboz kırsığı da hemen yere yatırdılar. Ölümü hisseden hayvan, çığlık atarak kişnedi. O da bir anda boğazlandı."

"Allahükber! Allah için, Allahüekber! Sultanların yoluna... Kırklar aşkına... Allahüekber! Allahüekber!" (KK1, 2003: 55).

Kırgızlarda kanlı kurban uygulaması için daha sonraki zamanlarda at, sığır, koyun, deve, nadiren tavuk ya da horoz gibi hayvanlar kullanılmaktadır. Çoğunlukla erkek hayvanların kurban edildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra kansız kurban uygulaması da bulunmaktadır. Burada yazarın anlatımındaki eleştirel tavır apaçık hissedilmektedir. 'Soğuk, sivri, acımasız demir' ifadesi uygulanan eylemin olumsuzluğunu ifade etmek adına kullanılmıştır. İnsanın kurban edilmesinin yanı sıra 'ak boz kırsığın' da kurban edildiği görülmektedir. Ak

²¹ İnsanın kurban edilmesi, Mayalarda, İnkalarda, Azteklerde, Sümerlerde, Hititlerde, Eski Yunanlarda ve Romalılarda da görülmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Azap, Samet (2017). "Tölögön Kasımbekov İnsan ve Eser". Ankara: Bengü Yayınları.

boz kısağın kurban edilmesi Manas destanında da geçmektedir (Arık, 2005: 159-172).

“Kar gibi, ak keçenin üzerinde kan kırmızı güllere benzedi. Nüzüp bir koltuğundan, Müslümankul öteki koltuğundan tutarak, Şirali’yi kana bulanmış kafanın üstünden atlattılar ve kırmızıya çalınmış keçenin üzerine geçirdiler. Abil, görülmesin diye yiğidin cesedini keçeyle örttü” (KK1, 2003: 55).

Gelenek gereği, han olacak kişi kana bulanmış kafanın üstünden atlatılarak kırmızıya bulan kecenin üzerine oturtulur. *“Kimsesiz birini kurban etmek, bu halkın geleneğinde eskiden beri vardı. Fakat, gökyüzünden beyaz bir koç meleyerek indikten sonra, bu gelenek durdurulmuş. Oysa, bazı “han ilânı” törenlerinde “kanın üzerinden atlamayan han olur mu?” denilir ve kan akıtılır. Bu, han seçilen kişinin itibarını arttırmak için yapılır (...)*” (KK1, 2003: 58) cümlesiyle yazar kanlı kurban geleneğinin geçmişte ve 1800’lü yıllardaki uygulandığını perspektifini ortaya koyar. Sıklıkla uygulanmayan ‘insan kurban etme’ geleneğinin romana eklenmesinin amacı, romanın sonlarına doğru Kurmancan Datka’nın bu geleneğe bir son vereceği ile ilişkilidir (KK1, 2003: 123).

2.7. Rüya / Düş Görme Motifi

Sözlü edebiyat ürünlerinde görülen rüya motifinin, geleneğin kurgusallaştırıldığı eserlerde de yer aldığını söylemek mümkündür. Modern Kırgız edebiyatının tarihî romanlarında bu açıkça görülmektedir.²² Rüyalar, tarih boyu hem anlamı merak edilen hem de şüphe duyulan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır (Günay, 1992: 88). Rüyanın insan hayatını yönlendirici, şekillendirici bir misyonu üstlendiği de gözlemlenebilen bir gerçektir. Sözlü edebiyatta, destan anlatıcısını destan anlatıcısı yapan; âşığın âşık olmasında etkili olan; kahramanı olumsuz durumlara karşı uyarıcı, yol gösterici mahiyet taşıyan rüya motifi²³; modern edebiyatta da eserlerde olay örgüsünü şekillendiren kahramana yol gösteren ya da problemleri çözüme kavuşturan bir unsur olarak değerlendirilebilir. *Sıngan Kılıç* romanında Nüzüp’ün gördüğü rüya buna bir örnek teşkil eder:

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Kultayeva, Ümüt (2007). *Kırgız Tarihî Romandalarının Janrdık Özgöçölüğü*. Bişkek; Aşlar, Halit (2012). “Bağımsızlık Sonrası Kırgız Tarihi Biyografik Romanı”. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bişkek.

²³ Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın veziri Uluğ Türk’ün rüyası buna örnek olabilir.

Günün birinde Nüzüp, güzel bir rüya gördü. Yatağından irkilerek kalktı ve köydeki ihtiyarları, bilginleri çağırttı. Koyunlar kestirip yemekler pişirtti. Üzerlerine kaftan giydirip bellerine kuşak sararak iyice ağırladı. Bunların niçin yapıldığını kimse bilmiyordu. Dua edildikten sonra Nüzüp, eşiğin önüne tek dizinin üzerine çömelerek;

“Ey ahali! Sizleri buraya toplamamın sebebi, ben bir rüya gördüm. Onu yorumlatmak istedim” dedi. (...) Nüzüp, biraz endişeli bir şekilde rüyasını anlatmaya başladı”

“En yüksek, yeşil dağların tepelerinde yürüyorum. Bir dağdan ötekine atlıyorum. Bir dağdan öteki dağa elimi uzatsam değişiyorum. Bağırıyorum, geyikler ürkerek kaçıyor. Bu ne? Fakat, yaptıklarımın tadını çıkarmadan uyanıverdim. Bu nedir?” (KK1, 2003: 65).

Türk destanlarında rüyanın bilge/ ihtiyar kişilerce yorumlandığı gibi; Nüzüp, etkisinden çıkamadığı rüyasını ihtiyarları çağırarak yorumlatmak ister. Ancak ihtiyarlar rüyayı olumsuz şekilde yoracakmışa benzer. Bunun üzerine Nüzüp, rüyasını kendine göre yorumlamaya başlar:

“Durun! İyiyeye yoracakmış gibi görünmüyorsunuz. Rüya bir anlatıldığında, bir de yorumlandığında bozulur, derler. İşte, ben kendim de yorumlayabilirim. Çok yüksek dağların tepelerinde yürümem, mertebemin yükselmesi demektir. Dağdan dağa atlamam, bir dağdan öteki dağa elimi uzatarak dokunmam, hükümdarlığımın güçlenmesini, ün kazanacağımı ifade ediyor. Bağırduğumda, dağdaki geyiklerin ürkerek kaçması ise, hükümümün sürmesi ve han olacağıma delâlettir” (KK1, 2003: 66).

Ümüt Kultayeva tarihi romanlar üzerine yaptığı bir çalışmasında, Nüzüp'ün bu rüyası ile Kırgızların kaderi arasında bir ilişki olduğunu ifade eder (Kultayeva, 2007: 91). Kultayeva'nın bu değerlendirmesini anlamlandırmak adına Nüzüp'ün rüyasının ne şekilde gerçekleştiğine bakmak gerekir:

“(...) Benim öldürülüşüm kötülüğümden değil... Ben suçlu değilim...” diye düşündü. Böylece, kendini birazcık teselli etmiş oldu. Kendini ölüme hazırladı. Aklına, yıllar önce gördüğü olağanüstü rüyası geldi. “Hmm... Hepsi gerçekleşti. Yüce dağlarda yürüdüğüm gibi, mertebem yükseldi. Bir dağdan öteki dağa elimle ulaşabildiğim gibi, şöhret kazandım. Bağırduğum gibi, karşıkı dağların geyiklerinin kaçması gibi, iktidarım büyük oldu. Hepsi gerçekleşti.

Hepsi de kendi yorumladığım gibi oldu. Ne yazık ki, bunların hiçbirinin tadını, doya doya çıkaramadım. Hemen uyanıvermiştim (...) (KK1, 2003: 108).

Hanlık hayali kuran Nüzüp, çeşitli makamlara erişse de doyumuna ulaşamadığını ifade eder. Çünkü Şirali Han tarafından ölümler cezalandırılmıştır. Kırgızların Hokand Hanlığı döneminde yaşadığı taht mücadeleleri, Rus İmparatorluğu'nun Türkistan coğrafyası üzerindeki politikası ve yaşanan zorlu süreç Nüzüp'ün ölümü ile paraleldir. Kultayeva'nın yorumu bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu yüzden, sözlü gelenek unsuru olan rüya motifi, kurguda romanın genel mesajını sembolik bir çerçeveye indirmesi açısından dikkate değerdir.

Romanda Nüzüp'ün rüyası dışında daha bireysel olarak açıklanabilecek başka bir rüya anekdotu yer almaktadır. Sarıbay, rüyasında dışının çekildiğini görür ve korkar. Rüyada dışın düştüğünü görmek Anadolu'da da benzer bir etki yaratır ve ölümle ilişkilendirilir:

“Sarıbay, “Dişim! Dişim!” diye inlemeye başladı. Otuz iki dışından sadece bir ön diş kalmıştı. O da sızlayıp duruyordu. Kökü çürümüşü. Sarıbay, mavi bir göl gördü. Tuzlu suyu dalgalanıyor, bazen de şarıldayarak Sarıbay'ın başının üstünden aşıyordu. Sarıbay kaçamadı. Gücü kesilmişti. “Dişim! Dişim!” diye tekrar inledi. O anda, karşısına, yüzü simsiyah, gözü bembeyaz biri çıktı; “-Getir! Çekeyim!” diyordu. Tek dişim kaldı. Bunu da çekersen, nasıl yemek yerim!” dedi. Ötekini beyaz gözü kor gibi kızardı. Sinirli bir şekilde yaklaştı ve Sarıbay'ın ağzını iyice açıp elini içine sokarak dişini çekiverdi. Kana bulanana tek diş, Sarıbay'ın avucuna düştü” (KK2, 2004: 62).

Rüyasından irkilerek uyanan Sarıbay, kâbus görmüştür. “*Rüyada diş düşerse kötü olurmuş! Yarabbim, hikmetinden sual olunmaz! Sana sığındım!*” diye dua etti (...) (KK2, 2004: 62). Kısa bir süre sonra Sarıbay'ın kâbusu gerçekleşir. Kardeşi Madıl kanlar içinde, şişmiş bir halde, ırmak kenarında bulunur. Sarıbay'ın rüyası ise, rüya motifinin başka bir özelliğini de somutlar. Burada görüldüğü gibi, Sarıbay'ın rüyası gerçekleşecek olumsuz (olumlu da olabilirdi) bir olayın habercisi olmuştur. Bu bakımdan genel olarak değerlendirildiğinde Kasımbekov için gelenek, modern edebiyatın yardımcı bir unsuru ve millî bilinci aşılama aracı olarak kurgulanmıştır.

2.8. Millî Müzik Aleti

2.8.1. Kopuz

Kopuz, tüm Türk dünyasının millî müzik aletidir. Fuat Köprülü, “Türk Edebiyatının Menşei”²⁴ adlı çalışmasında Türk şiirinin kaynağını ele almış ve kopuzun önemini ortaya koymuştur. En eski Türk şairleri kopuzla şiirlerini söylemiş, din adamları ve hekimler kopuz aracılığıyla görevlerini icra etmiştir. En eski Türk topluluklarından itibaren kopuz farklı şekillerde ve çeşitte, farklı adlarla günümüze kadar önemini korumuştur. Sosyal hayatın bir parçası ve geleneğin taşıyıcısı-aktarıcısı olarak ona büyük saygı duyulmaktadır (Feyzioğlu, 2006: 244). *Sıngan Kılıç* romanında kopuzun yeri ve öneminin tüm Türk dünyasındakine benzer şekilde olduğu görülür. Özellikle Dede Korkut Hikâyelerine benzer olarak duyguları ifade etme ve kopuzun sesinden güç alma durumu dikkat çekmektedir:

(...) Kopuz çalan kız zarif ve güzel. Çok eskilerden, insanda Allah'ın başışladığı yüce ve kutsal ruhu arayan, onun derinliğine, zirvesine ulaşmayı içten arzulayan Dede Korkut'tan kalan harika bir müzik çalıyor. Kızın yanında, biri erikten yapılmış kopuzunu, diğeri de uzun saplı dutarını göğsüne dayamış iki kız daha var. Hüzünlü küü; bu dünyanın özelliğini, gairesini, dileğiyle hasretini, emelini, üzüntüsüyle sevincini, neşesiyle ağıdını aynı anda birleştiren kalplerde renk renk hissettiriyor (KK1, 2003: 122).

(...) Sadece keyifli ve keyifsiz olduğunda kopuzu eline alır, hanımına açmadığı, en yakın arkadaşına söylemediği, yalnız Allah'ın bildiği sırrı kopuzuyla paylaşırdı. Kopuz çalarken sevinir, kederlenir, güç toplar, şükrederdi” (KK1, 2003: 225).

(...) Kopuzu adeta konuştururdu. Bu da baba hüneri olduğu için çocukluğunda kopuza ilgi göstermişti. Fakat, kopuzla geçimini sağlayamadığı için kopuza o kadar da büyük önem vermedi. Bazen de neşesi yerinde veya morali bozuk olduğu zaman eline alır, bir iki küü çalar ve tekrar yerine asardı. Sarıbay genellikle neşeli bir insandı. Onun için kopuz, çoğunlukla sahibinin keyfi yerindeyken çalınırdı. Bazen de sadece kızını, kartalını şımartmak, gariip görünen sevimli, hoş seslerle neşelendirmek için çalardı (KK1, 2003: 232).

Yazarın romanın pek çok bölümünde kopuza yer verdiği görülmektedir. Alıntılar ve örnekler çoğaltılabilir. Kimi zaman duyguların

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Köprülü, Fuat (1966). “Türk Edebiyatının Menşei”. *Edebiyat Araştırmaları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. s. 49-130.

ifade edilmişin sembolik bir yansıması; kimi zaman toplumsal sıkıntılardan kaçışın aracı bir yolculuk ögesi; kimi zaman hastaları tedavi etmede yardımcı bir unsur olarak romanda yer edinen kopuzun en temel misyonu Kırgızların en zor anlarında dahi yanında bulunarak millî kimliğin inşasında ve korunmasında taşıdığı sembolik değerdir. Hüznü kovan, mutluluğu paylaşan, insana en zor anında yoldaş ve sırdaş olan kopuz, Kırgızlar için tarih boyu var olmaya devam eden millî kimlik ögesidir.

2.9. Bellek ve Aidiyet

Geçmişine ve özüne bağlılık, Kırgızlar için önemlidir. Atalarını bilmek ve saymak, Nüzüp, Şirali tahta çıkacağı zaman, ona geldiği yeri unutmaması gerektiğini ifade ederek şunları söyler:

“Oradaki eski meşin ayakkabıların... Şirali, biliyor musun? Onlar senin! Onlar senin geçmişin Şirali! Geçmiş günlerini, fakirliğini hiçbir zaman unutma! Her gün onları gör! Onlar sana, altın tahta çıkaran büyük kudreti hatırlatsın. Zor durumdaki birinin hayatını, halkın kaderini düşündüğünde, her zaman gözünün önünde olsun! Onlar senin burnunu büyütmez, kibirli yapmaz!..” (KK1, 2003: 80).

Buradaki geçmişe aidiyet hissi bir bilinç halini açılar. Makamın, gücün, otoritenin, insanın tarihinden, ananelerinden, aslından, önemli ve üstün olmadığını ifade eder. Şirali'nin han olmadan önce giydiği ayakkabıları her gün görebileceği bir yere astırmak bu bilincin oluşmasında sembolik bir mahiyet taşımaktadır. Geçmiş ve bugünün bir noktada buluşması ancak bu gibi sembolik değerlerle sağlanabilir.

2.10. Türk Kültüründe Önemli Nesnelere

2.10.1. Kılıç

Kılıç, Türk kültüründe gücün, savunmanın sembolü olmakla birlikte kutsal görülen bir nesnedir. Eski Türklerde demir kutsal sayılmakta ve buna bağlı olarak Türk kültüründe kılıca özel bir anlam yüklenmektedir. Törenlerde, dualarda, yeminlerde, kılıcın kutsallığıyla yer aldığı bilinmektedir (Çolak, 2018: 2156). Pek çok başka nesne gibi demirin de ruhu olduğuna inanılmaktadır (Kafesoğlu, 1980: 26). Bu yüzden diğer Türk boyları gibi Kırgızlarda da kılıç kutsal bir nesnedir. *Sıngan Kılıç* romanında kahramanların dürüstlüğünün de kılıçtan kaynaklandığı düşünülür. Kılıç, babadan kalma mirastır:

“Bu paha biçilmez miras, Beknazar’ın soyu, kökü, itibarıydı; onu yanlış yola düşmekten, faydasız işler yapmaktan alıkoyardı. Belki de bundandır, her zaman kanaatkâr, sakin ve adildir. Övünenlerden hoşlanmaz, kavga ederse yenilmez, başkalarından geri kalmaz, herkes için uğraşır, ata biner, atla yürür. Kendisini nasıl bir geleceğin beklediğini düşünmeden ölümü göze alır. Halk, onun adil bir hakem, bir kahraman olduğunu söyler” (KK1, 2003: 224).

Ayrıca, kılıcın bu romandaki mahiyeti daha farklı şekilde de ifade edilebilir. Çünkü romanın adı “*Kırılan Kılıç*” anlamına gelmektedir. Kılıç, güç, savunma ve fethetme anlamlarının yanı sıra bu romanda başka sembolik bir içeriğe de sahiptir. Kılıcın kırılması, Kırgızların esareti, uğradığı baskı ve zulüm ve kendilik yitimini sembolize etmektedir. Kılıcın kırılması, halkın özgürlüğünün elinden alınmasına eşdeğer bir anlama sahiptir²⁵. Ümüt Kultayeva da kılıcın kırılmasının Kırgız ruhunun baskıya uğraması ile açıklar²⁶. Nesnenin göndergesel anlamı bakımından millî bilinç vurgulansa da diğer yandan kılıcın kırılması ifadesi ile dönemin gerçekliği gözler önüne serilmektedir.

2.11. Kutsal Hayvanlar

2.11.1. Kartal

Türk kültüründe at, geyik, kartal, pars gibi hayvanların önemli bir yeri vardır. Örneğin Kırgızlar için kartal hem bir dost hem de güç sembolüdür. Kartal yetiştiriciliği nesilden nesile aktararak devam etmektedir. Günümüzde turistik mahiyet de taşıyan kartallar aynı zamanda görsel bir sembol olarak çeşitli ürünlere de işlenmektedir. Bu da toplumsal belleğin korunmasında etkin bir rol oynamaktadır. Geçmişte avcılık ile uğraşan Kırgızlar için kartal, avlanmada en büyük yardımcı olmuştur. Bu yüzden ona atfedilen önem artmıştır. *Singan Kılıç* romanında Sarıbay ve kartalının ilişkisi dikkat çekicidir. Sarıbay için kartalı bir aile ferdi gibidir. Onun en yakınıdır:

“(…) Şu zor günleri yaşamasına rağmen o doğancıbaşıdır. Kendi elinde on defa tüy atmış, iyi avcı, tecrübeli bir kuş. Kendi bacağındaki eti kesmeye hazır. O kadar becerikli ve fedakâr. Nasıl bırakır! Bu kartal, dili olmayan,

²⁵ Romanın adının sembolik yorumu için bk. Azap, Samet (2017). “Tölögön Kasımbekov İnsan ve Eser”. Ankara: Bengü Yayınları.

²⁶ Kultayeva’nın roman üzerine spesifik çalışması için bk. Kultayeva, B. Ümüt (2001). *T. Kasımbekovdun Singan Kılıç Romanın Özdöştürüü Maseleleri*. Bişkek.

konuşamayan bir mahlûk olsa bile, Sarıbay'ın arkadaşı, ailenin bir üyesi gibiydi (...)" (KK1, 2003: 231).

Türk kültüründe asilliği, gücü, duruşu, çevik-atak oluşu ile kartal kuşların kralı gibi görülmektedir. Gökyüzünün hâkimi gibi olan kartalın, bu özelliği sebebiyle Şaman'ın ilk atası olduğu düşünülmüştür (Çoruhlu, 2011: 33). Bu yüzden Sarıbay'ın kartalına olan bağlılığı bir Kırgız'ın vatanına bağlılığı ile aynı paralellikte düşünülebilir. Yazarın burada vermek istediği mesaj, ne olursa olsun kendi özünden, geleneğinden, vatanından vazgeçmemektir. Sarıbay kıtlık zamanında bile herkesten önce kartalını düşünür:

"Madıl, kapıdan selâm vererek girdi. Sarıbay'ın yorgun ve üzgün hâli devam ediyordu. Birdenbire "-Kardeşim!" dedi, "Kartalın yemini ben hazırlayayım..." İçini çekti. "-Akrabalarımızın hayvanları da ölüyor, kırgına uğradı. Ne yapacağız? Uzun süredir zarar veren bir afet. Beklenen kıtlık gün geçtikçe yaklaşıyor. Duydun mu? Kartal'ın yemini ben düşünüyüm. Sen yiyecekleri düşün, kardeşim... (...)" (KK1, 2003: 231).

Sarıbay millî değerleri temsil eden ve millî kimliği²⁷ oluşturmaya yönelik bir roman kahramanıdır. Bu yüzden tüm davranışları bu yöndedir. Ancak canından bile sakındığı kartalı onun gözlerini oyacaktır. Yazar, kartal ile hayvan sembolizmi üzerinde saygı duyulan ve kutsal kabul edilen kartal profili ile hem millî hafızayı aşlamaya çalışmış hem de sahibinin gözünü oyan bir kartalı anlatarak o dönemde kendi milletine ihânet eden Kırgızların portresini çizmiştir.

2.12. Göç Geleneği

Konar-göçer hayat yaşayan toplumlar için göç olgusu, önemsenen, beklenen özel bir dönemdir. Kırgızların 1800'lü yıllardaki tarihini ele alan *Singan Kılıç* romanında, Kırgızlarda göçün nasıl gerçekleştiği ayrıntılı şekilde tasvir edilir:

"Şu köyün göç günüydü. Başını yana eğip yavaşça ıslık çalmaya başladı. İnsanlar binlerce yıldır göçmektedir. Binlerce yıl aynı şekilde ovalardan dağlara, dağlardan ovalara gidip gelmişler. Barınacak bir çadır, çadırı

²⁷ Kırgızistan'da özellikle bağımsızlık sonrasında millî kimliği oluşturmaya yönelik birtakım çalışmalar ortaya çıkmıştır. Halkın moralini arttırma ve millî bilinç aşılama noktasında Kırgız tarihî üzerine birçok çalışma söz konusudur. Bu çalışmalar hakkında bkz. Buyar, Cengiz (2014). "Kırgızlarda Tarih Yazımı", *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, BEÜ, 23-25 Ekim 2014, Zonguldak, s. 1-6.

taşıyacak bir araba, binmeye at, sağlam bir inek, kesim için on hayvan... Bunları sağlarsa yeter... Gömleği olmazsa, deriden kürk giyer. Kayıtsızca kımız içer, çılgın gibi at koşturur. Göç haberi gelince bayramlık elbiselerini giydirerek karısını kısırağa, kızını ata saygı ve sevgiyle bindirir. Evini yükler, on hayvanını önüne katıp ıslık çalarak göçe katılır. Örülmüş duvarı, dikilmiş ağacı var mı? Göçerse, bir yığın gübreyle, islenmiş üç yuvarlak taştan başka geriye ne kalır! Her zaman göçene altın bile ağır gelir. Onların aracı gereci, sakın, boz bir tepedeki mezarlarıdır. Ondan başka izleri kalmaz. Dağ rüzgârı gibi sahipsiz yürüyen halk..." (KK1, 2003: 246).

Yazar bu göç tasviriyle Kırgızları da daha ayrıntılı şekilde tanıtmış olur. Kımız, at, çadır gibi Kırgızlar için önemli olan unsurların göçle bağlantısını ifade eder. Kırgızlar için göç olgusu yalnızca bir gereksinim değildir. Aynı zamanda bir bayram gibi karşılanmaktadır. Dargınlıkların bittiği, yardımlaşmanın arttığı, ikramların yapıldığı sosyal bir süreci de içinde barındırmaktadır. Bu bakımdan göçün ekonomik ve ihtiyaçvarî özelliğinin dışında bütünleştirici, bir araya getirici bir mahiyetinin de var olduğunu ifade etmek gereklidir:

"Bu hafta sonunda, biz de yaylaya göçeceğiz. İşte, köyümüzün günü o gün. İyi düşünülürse, köyün mutlu gününün göç günü olduğu anlaşılır. Göçe herkes katılır. Yamalı bile olsa giyeceklerini yıkarlar, temiz elbise giyerler. Bir gün belirlerler ve uygun bir göç yeri bulup mutluluk dilerler. Sarı yıldızla kalkerler ve göç başlar. Göç sırasında aç mı, tok mu olduklarını unuturlar. Bütün dargınlıklar, kırgınlıklar biter; herkes birbirine yardım eder. Göç sırasında, beş ince örgülü kızın bir gençle birlikte yürümesi edebe aykırı sayılmaz. Göçü karşılayıp yemek ikram etmek, yemek istenmezse, at üstündeyken içecek vermek, hâl hatır sormak gerekir. Bir tarafa kaymış yükü düzeltmek, arabanın sürülmesine yardım etmek, kendi bölgeden çıkıncaya kadar onları uğurlamak âdettendir (...)" (KK1, 2003: 250).

Göç, Kırgızlar için mutlu bir günü ifade etmektedir. Maddî durumu iyi olmayan kişiler yamalı giysilerini temizler. İnsanlar bu süreçte ekonomik birtakım sıkıntılarını unuttur. Buna bağlı olarak göç geleneğinin bir nevi arınma ritüeli gibi olduğu söylenebilir. İnsanlar mekân değişimi sonrasında kötü durum ve duygulardan arınarak yenilenir.

Sonuç

Kültürel unsurlar, toplum aidiyetinin temel göstergesini oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak millî kimliğin ve toplumsal belleğin inşasında belirleyici bir misyona sahiptir. Kişi, bireysel kültür birikimine ek olarak toplumsal belleğe ait unsurları eklemleyerek millî hafızayı besler. Herhangi bir millî görsel sembol, ritüel ve inançlar bunu şekillendirir. Toplumsal bellek, en yaygın olarak ritüelistik uygulamalar doğrultusunda canlı kalır ve yinelenir. Bu noktada, edebiyat bu yenilenmenin ve millî hafızanın korunmasının başlıca durağıdır. Kendilik bilincinin kurulmasında geleneğin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Yazarların geleneği kurgunun bir parçası yapması ve tarihî değerleri metin düzleminde ele alışı toplumsal belleğin inşasında en önemli unsurların başında gelmektedir. Çünkü edebiyat, belleği kaydetme pratiklerinden bir tanesidir. Edebiyat yoluyla, geçmişin deneyimsel belleği, metin düzlemine çeşitli metin kurucu işaretlerle taşınmış olur. Özellikle anma törenleri, oyunlar, örf-âdetler, çeşitli ritüeller buna örnek olarak gösterilebilir.

Bir milleti millet yapan unsurlar arasında ‘dil, sanat ve edebiyat’ın rolü büyüktür. Edebiyat bir toplumun bütünsel bir hafızasıdır. Tüm edebî metinler örtük anlamda tarihî ve millî izler taşır. Bu yüzden geleneğin icadı, toplumsal belleğin oluşturulması ve millî hafızanın korunmasında edebiyat öncü bir mahiyet taşır. Kırgız edebiyatının ilk tarihî romanı olarak kabul edilen *Sıngan Kılıç*, bu noktada önemli bir örnek teşkil etmektedir. Yazar Tölgön Kasımbekov’un kurgusal düzleme Kırgız tarihîni ve Kırgız folklorunu ustaca eklemlediği bir gerçektir. Bu gerçeğin ardında mutlak bir amaç yatmaktadır. Bu da millî hafızayı canlı tutmak ve gelecek nesillere tarihî gerçekliği doğru bir şekilde aktarmaktır. Eserin vaka zamanı olan 19. Yüzyıl Kırgız tarihî, bazı eklemeler dışında olduğu gibi aktarılırken millî değerler çeşitli kahramanlar ve olaylar aracılığıyla okuyucuya sunulmuştur. Sovyet döneminde ortaya çıkan parti güdümdeki edebiyat anlayışına kıyasla söz konusu romanın tarihî düzlemi millî değerleri ön planda tutmaktadır. Eser hâlâ bugün okunduğunda içerisindeki folklor unsurlarının metin düzleminde yinelenmesi Kırgız millî hafızasını canlı tutmaktadır. Bu şekilde ortak bir geçmiş ve bellek oluşturulmuş olur. Eser aynı zamanda gelecek nesillerin tarihten ders alması gerektiği düşüncesini okuyucuya sezdirir.

Kırgızlara ait geçiş ritüellerinin, millî oyunların, millî müzik aletinin, kutsal nesnelere ve çeşitli inanışların kurguya taşındığı *Sıngan Kılıç* romanı ile sanat, tarih ve gelenek bütünleşmiş olur. Yazar, millî kaygılarla geçmişin yüceltilecek ve eleştirilecek yanlarını bir arada kurgulamıştır. Tüm kahramanlar, belli bir amaca hizmet ederken temelde mesaj Kırgız millî birlik ve beraberliğinin sağlanması gerektiği yönündedir. Bu yüzden ideal kahramanlar görünüm kazanırken diğer yandan Kırgız iç siyasetinin de eleştirisi yapılır. Söz konusu roman, Kırgız tarihi ve folklorunun ansiklopedisi gibidir. Bu çalışmada ele alınan tüm başlıklar ayrıntıları ile bunu somutlar bir niteliktedir. Bellek ancak bu gibi bir yöntemle sağlanır. Yazar Kasımbekov, geçmişten seçtiği 'bellek kişileri, mekânları ve ritüeller' ile sembolik bir anlatımla millî kimliğin sınırlarını çizmiştir.

KAYNAKLAR

- AKMAKTALİYEV, Abdılcaan (2001). *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanlar*. Ankara: AKM Yayınları.
- ARIK, Durmuş (2005). "Kırgızlar'da Kurban Fenomeni". *AÜİFD XLVI*. S.1. s.157-174.
- ARIKAN, Metin; KALLİMCİ, İ. Turan (2008). "Kutsal Kırgız Kalpağı". *Turkish Studies*. C.3. S.2. s.33-42.
- ARTIKBAYEV, Kaçkınbay (2013). *20.yy Kırgız Edebiyatı Tarihi*. (Çev. Mayramgül Dıykanbayeva) Ankara: Bengü Yayınları.
- ARTIKBAYEV, Kaçkınbay vd. (2007). *Kırgız Adabiyatı 11*. Bişkek: Bilim-Komputer.
- AŞLAR, Halit (2012). "Bağımsızlık Sonrası Kırgız Tarihi Biyografik Romanı". Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bişkek.
- AYNAKULOVA, Gülnisa (2006). "Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri". *Milli Folklor*. Yıl 18. S.72. s. 95-106.
- AZAP, Samet (2017). *Tölgön Kasımbekov İnsan ve Eser*. Ankara: Bengü Yayınları.
- BAYAT, Fuzuli (2007). *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)*. Cilt 2. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- BAYTOK, Aysel (2013). "Kırgız Türklerinin Bir Savaş Oyunu: Ordo". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C.10. S.1. ss.52-67.
- BAYTOK, Aysel (2017). "Kırgızlarda Ak Batalar-Dilek Selâmları". 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildiri Özetleri.
- BOOBKOVA, Kadian (2015). "Kırgız, Kazak ve Türk Milli Oyunlarının Arasındaki Benzerlikler". *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları*. (Ed. A. Mokeyev, F. Unan, O. Karatayev, O. Yorulmaz, C. Alımbayev, C. Buyar) s. 47-52. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.

- BUYAR, Cengiz (2014). “Kırgızlarda Tarih Yazımı”, I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu Bildiriler Kitabı, BEÜ, 23-25 Ekim 2014, Zonguldak, s. 1-6.
- BUYAR, Cengiz (2017). “Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)”. *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*. (Ed. Cengiz Buyar). Bişkek: BYR Publishing House. s. 49.
- ÇOLAK, Mihrican (2018). “Türkçenin Söz Varlığında “Kılıç””. *Teke*. C.7. S.4. s. 2154-2188.
- ÇORUHLU, Yaşar (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- DIYKANBAYEVA, Mayramgül (2009). “Kırgız Türklerinde Ölüm”. *Milli Folklor*. Y.21. S.82. s. 89- 97.
- DUMAN, G. Banu (2019). “Geleneksel Tiyatrodan Çağdaş Tiyatroya Kırgız Tiyatrosu”. *International Journal of Language Academy*. C.4. S.7. s. 1-8.
- DURBİLMEZ, Bayram (2017) *Türk Dünyası Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ELİADE, Mircea (2003). *Demirciler ve Simyacılar* (çev. Mehmet Emin Özcan). Ankara: Kabalcı Yayınevi.
- EREN, Metin (2012). “Türk Kültüründe Ölüm ve Toprakla İlgili İnanış ve Ritüeller”. *Acta Turcica*. S.1. s. 259-271.
- ERGUN, Pervin (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ERGUN, Pervin; ALPTÜRKER, G. İmren (2017). “Çocuksuzluk Sağaltımında Satılma Ritüeli-Ritüelin Tarihsel Bağlamı ve Metaforik Dili”. *Milli Folklor*. Y. 29. S. 115. s.79-90.
- ERSOY, Ruhi (2002). “Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller”. *Milli Folklor*. Y.14. S.54. s. 86-101.
- FEYZİOĞLU, Nesrin (2006). “Türk Dünyası’nda ve Anadolu’da Kopuz”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S.31. s. 233-245.
- FORSTER, E. M. (2016). *Roman Sanatı*. (Çev. Ünal Aytür). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- GÖZ, Kemal (2017). “Ana Çizgileriyle Kırgız Edebiyatı ve Yeniden Okuma Denemesi”. *Kırgızistan Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*. (Ed. Cengiz Buyar). Bişkek: BYR Publishing House.
- GÜL, Mehmet; UZUN, N. R.; ÇEBİ, M. (2018). “Türk Kültürlerindeki Geleneksel Oyunlar ve Sporlara Yüzeysel Bir Bakış”. *Turkish Studies*. S.13. C.26. s.655-671.
- GÜNAY, Umay (1992). *Türkiye’de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1952). “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. S.4. s.19-30.

- İNDİRKAŞ, Zühre (2014). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türklerde Taç Geleneği". *Türkler*. 4. Cilt. (Ed.Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca). s.150-156. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- JUMABAYEV, Maksat (2006). "Kırgız Geleneği ve İnanışlarında Dini Ritüeller". Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KALİYEVA, Kenjgül (2015). "Kırgızlarda Koyun Kemiklerinin İsimlendirilmesi, Bunların Misafir Ağırılama Sırasındaki Dağıtımı ve Kemik İsimlerine Etimolojik Bir Yaklaşım". *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı Belleten*. S.63. C.1. s.99-110
- KASIMBEKOV, Tölögön (2003). "Kırılan Kılıç I (Han Sarayı). (Akt. İbrahim Atabey, Saadettin Koç). Ankara: Yargı Yayınevi.
- KASIMBEKOV, Tölögön (2004). "Kırılan Kılıç II (İsyan). (Akt. İbrahim Atabey, Saadettin Koç). Ankara: Yargı Yayınevi.
- KAYA, Doğan (2005). "Kırgızlar'ın Millî Oyunu Kökbörü". *İzzet Gündoğ Kayaoğlu Hatıra Kitabı- Makaleler*. İstanbul. s. 303-313.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1966). "Türk Edebiyatının Menşei". *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. s.49-130.
- KULTAYEVA, B. Ümüt (2001). *T. Kasımbekov'dun Singan Kılıç Romanının Özdöşürü Maseleleri*. Bişkek.
- KULTAYEVA, B. Ümüt (2007). *Kırgız Tarihî Romandalarının Canrdık Özgöçölüğü*. Bişkek.
- MURZAYEV, Mamatalı (2018). "Kırgız Elinin Tarihî Cana Uluttuk Küröş Sportunun Önüğü". *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları II*. (Ed. Cengiz Buyar, Fahri Unan, Anarkan Kasmaliyeva). s. 226-231). Bişkek: Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- POLAT, Kemal (2005). *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri'nde Geleneği ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 197-198.
- RISMENDEYEVA, Nazgül (2018) "Kırgız Elinin Çükö Oyundarının Uluttuk Dünyötaanışdın Kalıptanusuna Tiygizgen Taasiri". *Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları II*. (Ed. Cengiz Buyar, Fahri Unan, Anarkan Kasmaliyeva). s.263-266. Bişkek: Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- ROUX, J. Paul (2015). *Eski Türk Mitolojisi*. (Çev. Musa Yaşar Sağlam). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- ŞUPATAYEVA, Shadmanai (2019). "Kırgız Türklerinde Çocuk Folkloru". Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir.
- TEZCAN, Mahmut (2003). "Türk Kültüründe Kız Kaçırma Geleneklerinin Antropolojik Çözümlemesi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*. C.6. S.6.

- TÜLÖGABİLOV, Mukaş (1978). *Kırgız Adabiyatındaki Tarihiy Cana Ömür Bayan Romandarı*. Frunze: İlim Basması.
- TÜRKMEN, M; ALİMOV, U. (2018). “Gelenekten Geleceğe Kökbörü Oyunu”. *Türk Halkları Geleneksel Oyunlar- Sporlar Sempozyum Kitapçığı*. Kahramanmaraş.
- ÜNAL, Ali (2017). “Kırgız Türklerinde Ölüm ve Ölüm Öncesi İnanışlar”. *SUTAD*. S.42. s.339-351.
- YAKICI, Ali (1991). “Düğün Kelimesi ve Kültürümüzdeki Yeri Üzerine”. S.2 *Milli Folklor*. s.33-36.
- YAZICI, Kubilay (2016). “Yeni Türk Devletlerinin Posta Pullarında Türk Kimliği ve Kültürü”. *Bilig*. S.77. s.83-108.
- YILDIZ, Naciye (2009). “Türk Destanlarında Çocuksuzluk”. *Milli Folklor*. Y.29. S.82. s.76-88.
- YÜCE, Mehmet; DOSBAYEVA Bibigül (2007). “Kırgız Türklerinde Evlenme Geleneği”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C.4. S.1 s. 7-24.

2. Bölüm

EKONOMİ

KIRGIZİSTAN'DA E-GİRİŞİMCİLİK İLE İLGİLİ SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ*

Mahmut VURAL**

Giriş

Girişimcilik, bir işe başlamak, iş sahibi olmak, işi geliştirmek ve büyütmeyi kapsayan bir süreçtir. Girişimci ise; temelde kâr elde etmek üzere değişik amaçlarla, gerekli riski göze alarak toprak, emek- sermaye gibi üretim faktörlerini bir araya getiren, mal veya hizmet temini için gerekli ortamı hazırlayan kişi olarak tanımlanmaktadır (Soysal, 2013: 167).

“Girişimci, ihtiyaçları karşılamak üzere iktisadi mal ve hizmet üretiminin gerçekleştirilebilmesi için üretim faktörlerini bir araya getiren kişidir” (Karalar, 2001: 3; akt. Çiçek ve Durna, 2012: 19).

Bir kişinin girişimci olabilmesi için, risk ve sorumluluk alabilmesi, dinamik bir kişiliğinin olması, yenilikçi, büyüme arzusu gibi belirli birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Bu özelliklere sahip olmayan kişiler, girişimci veya müteşebbis olarak adlandırılmaz, bilakis işletme sahibi olarak adlandırılabilirler (Alpkan, Keskin ve Zehir, 2002: 1).

E-girişimcilik kavramı İngilizce kaynaklarda “E-business, e-entrepreneurship, e-commerce başlıkları altında ele alınmıştır (Kollmann,

---

* Kırgızistan'da e-girişimcilik ile ilgili sorunların ortaya konulması amacı taşıyan bu kitap bölümü, araştırmacının Eylül 2016 tarihinde Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı'nda yapılan “Girişimcilikte Yenilikçi Bir Yaklaşım Olarak E-Girişimciliğin Kırgızistan'da Uygulanma Olanaklarının İncelenmesi” adlı doktora çalışmasından, veriler ve bulgular güncellenerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü, Bişkek, Kırgızistan. mahmut.vural@manas.edu.kg

2010; Batjargal, 2005; Gundry ve Kickul, 2004; Kalakota ve Robinson, 1999). Aynı şekilde Rusça yayınlarda da Elektronik ticaret, e-iş, e-girişimci, online ticaret, e-ticaret başlıkları ile anılmıştır (Абдулгалимова ve Билалова, 2016; Винарик ve Щедрин, 2005; Калинина, 2004). Türkçe kaynaklarda ise bu kavramlar daha geniş olarak yer almaktadır. E-girişimcilik, e-ticaret, e-iş, bilgirişimcilik, online ticaret, internet girişimciliği, tekno girişimciliği şeklinde ele alınmaktadır (Gökaliiler, 2014; Solak ve Sarıdoğan, 2011; Orhan, 2010; Bakırtaş ve Tekinşen, 2006; Akyos, 2006).

E-girişimcilik; girişimcilik faaliyetlerinin internet üzerinden yapılmasıdır. Bu nedenle e-iş ve e-ticaret faaliyetlerini kapsayan bir faaliyettir. (Bakırtaş ve Tekinşen, 2006), bir çalışmada E-iş kavramını, sadece mal ve hizmetlerin satılmasını değil, aynı zamanda müşteri hizmetlerini, sipariş tedarik sürecini ve bir kurumda fiziksel yapılan tüm süreçleri içeren faaliyetler toplamı olarak tanımlamıştır. Ayrıca; E-iş ve e-ticaret kavramlarının her ne kadar da yakın kavramlar olsa bile e-iş kavramının bu kavramların daha ötesinde ve bu konuları kapsayan geniş bir kavram olduğunu belirtmişlerdir.

E-girişimcilik faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için internet bağlantısının asgari düzeyde hızının olması, kesintisiz ve trafik bant genişliğinin yüksek olması gerekir. E-girişimcilik faaliyetleri sadece kişisel bilgisayar kullanıcılarına odaklanarak değil, mobil cihaz kullanıcılarına yönelik olarak da gerçekleştirilmelidir. Buna göre, tasarlanan web sitelerindeki sayfa açılış hızları, kullanılan yazılım kodları ve yapılan tutundurma çalışmaları göz önünde bulundurulmalı, arama motorlarında üst sıralarda yer alabilmek için SEO (arama motorları optimizasyonu) çalışması özenle yapılmalıdır.

1. Literatür İncelemesi

Kırgızistan'daki işgücünün 2015 verilerine göre tahmini 2,65 milyon kişi olduğu, tüketici fiyatlarındaki enflasyonun % 6,5 oranında gerçekleştiği ve 2013 yılı verilerine göre işsizlik oranının % 8 olduğu bilinmektedir. Bunun yanında sanayi üretiminde büyüme oranı % 3 gerilemiştir. Ayrıca; mal ve hizmet ihracatı % 32,9 civarında iken ithalat ise % 79 oranında geri kalmıştır. GSYİH 2015 yılında % 3,5 oranında artmıştır (Central Intelligence Agency, 2016). Bu oran 2019 yılında daha da artarak toplamda 8 453,3

milyon dolar civarına yükselmiştir (“Валовой внутренний продукт (млн.долларов США)—Открытые данные—Статистика Кыргызстана”, 2019).

2017 yılında cumhuriyet ekonomisinde istihdam edilen kişi sayısı 2013 yılına göre % 3,9 oranında 88,2 bin kişi artarken, bu dönemde işsiz sayısı % 15,4, yani 31 kişi azalarak toplamda 7 bin kişi civarındadır (“Анализ современного состояния рынка труда и производительности труда—Статистика Кыргызстана”, 2019). Yolsuzluk indeksine bakıldığında Türkmenistan 18, Özbekistan 19, Kırgızistan ise 28 puan ile dünya genelinde 168 ülke arasından 123. sırada yer almıştır. Genel olarak bakıldığında bu oranın Türkiye, Rusya ve Azerbaycan'a kıyasla daha düşük olduğu görülmektedir (Transparency International, 2015). Kırgızistan'da yolsuzluk 2013 yılında 24 puan iken 2015 yılında 4 puan daha artmıştır (Caiconsulting, 2014). 2019 yılında ise yolsuzluk Algılama Endeksi (CPI-2019) 180 sıra arasında 126. sırada yer aldı. Kırgızistan, Cibuti, Ukrayna ve Azerbaycan ile eşit olarak 100 üzerinden 30 puan aldı (Индекс восприятия коррупции-2019, 2020).

Kırgızistan'da yiyecek içecek sektörüne yönelik yapılan bir araştırmada ise; girişimcilerin karşılaştıkları başlıca sorunların insan kaynakları, hammadde ve malzeme temini, pazarlama ve talep sorunları ile fiziki, mali ve psikolojik sorunlar olduğu sonucu ifade edilmiştir (Kızılrımkar ve Gülcan, 2011).

Literatür taramalarından elde edilen bilgilerde girişimcilerin karşılaştıkları sorunların yanında cinsiyete yönelik ayrımın da olduğu, ataerkil aile yapısının olması nedeniyle baskı hissettikleri ve çalışma hayatlarında desteklenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Sayın, 2011). Kırgızistan'a yönelik yapılan başka bir araştırmada ise; kadın girişimcilerin düşük gelire razı oldukları ve işsizlik oranının yüksek olduğu, kadın girişimciliğin ülke genelinde % 30 civarında olduğu, bunun da %80 itibarıyla tekstil işine yönelik olduğu ifade edilmiştir. Karşılaşılan sorunlar içerisinde genelde, işyerinde rol çatışmalarının yaşanması, ev içerisinde aşırı sorumluluk üstlenmek, doğum yapma zorunluluğu, kadının ev işlerine daha çok ağırlık vermesi zorunluluğunun girişimcilikte baskıcı unsurlar olduğu ve bununda sorun olarak algılandığı belirtilmektedir. Ayrıca; ülkede kadınların girişimciliğine yönelik hukuksal engellerin olduğu, öz sermaye yetersizliği, kredi ve faiz oranlarının oldukça yüksek olduğu, ekonomik gerilemenin ve işsizliğin yüksek olduğu, bu nedenle de kadın girişimciliği

destekleyecek ülke politikalarının yetersiz olduğu ve sosyo-kültürel engellerin de girişimciliğe yönelik sorunlar olduğu ifade edilmiştir (Najimudinova, 2015).

Kırgızistan'da e-ticaret ile ilgili ilk büyük konferans 29 Mayıs 2015 tarihinde Jannat otelinde gerçekleşmiş, e-ticaretin boyutu, yeni trendler, başarı öyküleri, online ödeme sistemleri, yasal ve vergi konuları gündeme gelmiştir. Mobilnik Ödeme Sistemi yöneticisi Adilet Bootaev Kırgızistan'da elektronik ticaretin son 1,5 yılda yaygınlaşmaya başladığını, yaklaşık 300 online mağaza olduğunu ve elektronik ticaretin, internet altyapısının daha çok geliştirilmesi, müşteri güvenini kazanarak lojistik hizmetlerin (ödeme ve teslimat hizmetleri) ve mağazaların yaygınlaştırılmasının önemli olduğunu ve bunun içinde devlet desteğine ihtiyaç bulunduğunu dile getirmiştir. İnternet penetrasyon oranının ve bankaların sayısının arttığını, web sitesi sayfalarının bu amaçla tasarımlarının daha iyi yapılması gerektiğini, para ödeme terminallerinin de sayıca arttığı ve bunun içerisinde mobil ödeme sistemlerinin de kullanılmaya başlandığını belirtmiştir (Цой, 2015). 150 hizmet ve ürün sunan firmayla işbirliği yapan mobilnik.kg Kırgızistan'da popüler bir konuma gelmiştir (Knews, 2013).

Elektronik Girişimciliğe yönelik gelişimleri incelemek için web sitesi taraması yapıldığında öne çıkan siteler **Tablo 1**'de listelenmektedir.

Tablo 1: Kırgızistan'daki popüler e-girişimci siteler

Firma Adı	Web Sitesi Adresi	Faaliyeti
aMart	amart.kg	Elektronik Ticaret (B2C)
Svetofor	svetofor.info	Teknoloji Mağazası
Tulpar	tulpar.kg	Teknoloji, Kozmetik, Spor Malzemeleri
Etual	etual.kg	Kozmetik ürünler
PC	pc.kg	Bilgisayar, Ev teknolojileri
Devlet Sitesi	zakupki.okmot.kg	Online ihale duyuruları
Tender	tender.tazabek.kg	B2B, B2C Online ticaret ilanları
company.ai	company.ai.kg	Kırgızistan için online site kataloğu

Kırgızistan İstatistik Komitesinin 2015 yılında yayınladığı raporda firmaların ve organizasyonların temel bilişim teknolojilerine sahiplik oranları **Tablo 2**'de yer almaktadır.

Tablo 2: Kırgızistan'da faaliyet gösteren işletmelerin temel bilişim teknolojilerini kullanım yüzdeleri (Stat.kg, 2015)

	2010	%	2011	%	2012	%	2013	%	2014	%
Rapor veren firmalar	8621	100	8894	100	9924	100	10396	100	8339	100
Bilgisayar sahipliği	8238	95,6	8497	95,5	8843	95,8	10030	96,5	8086	97
İnternet Ağı	2955	34,3	3435	38,6	4048	43,8	4785	46	4948	59,3
Elektronik Posta	2453	28,5	2733	30,7	3059	33,2	3369	32,4	3984	47,8
ADSL bağlantıları	1081	12,5	1220	13,7	1291	14	3007	28,9	3017	36,2
Yerel ağ	1452	16,8	1556	17,5	1750	18,9	2995	28,8	2815	33,7
Web sayfası sahipliği	764	8,9	835	9,4	952	10,3	982	9,4	1219	14,6
Kırgızca Web sayfaları	123	1,4	135	1,5	168	1,8	230	2,2	356	4,3

Tablo 2 incelendiğinde firmaların neredeyse tamamının bilgisayar penetrasyon oranlarına sahip olduğu, internet bağlantısının ve elektronik posta kullanımının orta düzeyde olduğu görülmektedir. Ayrıca firmaların web sayfası sahipliği oranlarının da düşük olduğu, fakat yıllar itibariyle yükselmeye başladığı anlaşılmaktadır.

Kırgızistan İstatistik Komitesinden alınan 2018 güncel verilerine göre, Kırgızistan genelinde yapılan anket çalışmasına 12 binden fazlası bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanan 19 binden fazla işletme (işletme, kuruluş ve kurum) katıldı. Analizin sonuçlarına göre, bu tür işletmelerin ve kuruluşların en düşük oranda Talas bölgesinde (yaklaşık % 4) ve en yüksek oranda ise Bişkek şehri (toplam sayılarının yaklaşık yüzde 36'sı) oluşturuyor. 2018 yılında bilgi ve iletişim teknolojileri alanında doğrudan yer alan işletme ve kuruluşların uzman sayısı 18 bini aştı ve 2014 yılına kıyasla neredeyse % 18 artmış oldu. 1 Ocak 2018 itibariyle, işletmeler ve kuruluşların kişisel bilgisayar sahipliği 203 binden fazla olmakla birlikte Bişkek (yaklaşık % 53), Celal-Abad bölgesi (% 9), Chui bölgesi ve Oş şehri (% 8) şeklinde şehirlere göre dağılım göstermektedir. İnternet erişim noktalarının % 51'inden fazlasının devlete ait ekonomik kuruluşlara ait olduğu anlaşılmıştır (Ситуация с использованием информационно-коммуникационных технологий в республике в 2018 году— Статистика Кыргызстана, 2019).

Kırgızistan'da e-girişimcilik, devletin elektronik sistemlere geçmesiyle birlikte daha da gelişecek ve yaygınlık kazanacaktır. Yeni bağımsızlığını elde eden ve ekonomik özgürlüğüne kavuşmuş ülke olması sebebiyle e-ticaret ve girişimcilikte henüz yeterli oranda aktif rol

alamamıştır. Mevcut kültürel yapının farklılığı, ekonomik ve siyasi istikrarsızlık bu duruma neden olarak gösterilebilir. Teknoloji kullanımının son yıllarda yaygın olarak kullanılması ve mobil ağın tercih edilir duruma gelmesi, mobil internetin hızlıca 3G'den 4G'ye çıkarılma çabaları, yakın zamanda e-ticaretin Kırgızistan'da hızla yaygınlaşacağını işaret etmektedir (K-News, 2016).

Kırgızistan İstatistik Komitesi'nin 2014 yılı verilerine göre; Kırgızistan'daki web sayfasına sahip işletmelerin %92'si şehirlerde yer almakta, bu oran içerisindeki % 72'lik kesimi ise Bişkek şehrini kapsamaktadır. Ödeme amaçlı kullanılan plastik kartların sayısı ise; 2014 yılında 908.908'i bulmuştur. Bunun 418.142'si Bişkek şehrinde kullanılmaktadır (Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2015).

Kırgızistan'ın telekomünikasyon verileri incelendiğinde ise; 2014 verilerine göre cep telefonu sayısının 7.600.000 olduğu ve her yüz kişiye 135 telefon düştüğü görülmektedir. Cep telefonu sahipliği açısından dünya çapında 101. sırada yer almaktadır. Telekomünikasyon altyapısı yükseltilmeye devam etmekte olup; İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) Avrupa Bankası'ndan kredi sağlanmaktadır. Alınan krediler dijital ağ, dijital radyo-röle istasyonları ve fiber optik bağlantıların kurulması için kullanılmaktadır. Kırgızistan'da sabit hat penetrasyon oranı düşük olup, kentsel alanlarda yoğunlaştığı bilinmektedir (Central Intelligence Agency, 2016).

Kırgızistan'daki internet kullanıcılarının 2000 yılındaki penetrasyon sayısı 51.600 iken 2020 yılına gelindiğinde bu sayının yaklaşık 2.500.000 civarına yükseldiği görülmektedir. Nüfusa oranla % 38,2 olmakla birlikte Asya genelinde bu oran % 0,1 civarına tekabül etmektedir. Facebook kullanıcılarının sayısı ise 2.418.000 kişidir ("Asia Internet Usage Stats Facebook and 2020 Population Statistics", 2020).

Elektronik ticaret ile ilgili olarak Kırgızistan'da tartışmalar devam etmektedir. Bu amaçla Ekonomi Bakanlığı'nın Bişkek'teki AGİT Program Ofisi ile işbirliği içinde Kasım 2018 tarihinde düzenlediği "E-Ticaret ve Ticaret Yoluyla Ekonomik Refah ve Büyümenin Teşvik Edilmesi" başlıklı uluslararası konferans Bişkek'te gerçekleşti. Bu konferansta, e-ticaretin daha emekleme aşamasında olduğu, ancak geleneksel ticaretin vazgeçilmez parçası haline geldiği, hükümet olarak yeni düzenlemelerinde getirileceği

vurgulandı. Birçok bankanın elektronik para sistemine geçmesinin yanında lojistik sistemlerinin henüz gelişemediği de ifade edildi (“Минэкономики”, 2018). К.С. Ekonomi Bakanlığı'nın ise Elektronik Ticaret Kanunu'nun geliştirilmesine dair proje üzerinde çalıştığı ve taslak dosyası resmi sitesinde yayınlanmaktadır (“Министерство Экономики Кыргызской Республики”, 2020).

2019 yılında yapılan bir çalışmada Kırgızistan'daki e-ticaret uygulamaları ve tüketicilerin satınalma süreçlerine kanaat önderlerinin rolü incelenmiştir. E-ticaret sisteminin yaygınlaşmasına problem teşkil eden nedenlerden birinin ödeme sistemlerinin yaygınlaşması gerektiği, dijital okuryazarlığın artması ve güven konusunun ehemmiyeti vurgulanmıştır. E-ticarette kanaat önderlerinden etkilenme durumunun yeterli olmadığı ve onlara büyük sorumlulukların düştüğü ifade edilmiştir.(Yurdigül ve Yılmaz, 2019).

Kırgızistan Elektronik Ticaret Birliği'nin resmî web sitesinde küresel e-ticaret cirosunun 2019'da 29 trilyon dolara ulaşacağı, e-ticaretin dünyadaki payının yarısından fazlasını işgal eden Çin Halk Cumhuriyeti, ABD ve AB gibi ülkelerin dünya liderleri olmaya devam ettiği vurgulanmıştır. E-ticaretin perakende cirodaki payı Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde son derece düşük kaldığı, sebebinin ise bu rakamın Rusya Federasyonu'nda sadece % 4, Kazakistan'da % 1.8'olduğudur. Kırgızistan için, piyasadaki analitik verilerin eksikliği ve e-ticaret pazarının hangi parametrelerin değerlendirileceğine ilişkin net bir tanım nedeniyle, e-ticaret hacmi konusunda hala doğru istatistikler olmadığı da ayrıca ifade edilmiştir (“Концепция развития e-commerce в Кыргызстане”, 2019).

К.С. Ekonomi Bakanı Yardımcısı Eldar Alişerov ile yapılan röportajda ise Kırgızistan'da e-ticaretin pandemi zamanında daha da yaygınlaşmaya başladığı, ancak vergilendirmeye yönelik henüz mevzuatların tamamlanmadığı, ayrıca başka bir sorun olarak ta yurt dışından yapılan alışverişler için vergilendirmenin zorluğuna değinilmiş, ülke genelinde E-ticaretin toplam ticaret hacmi içindeki payının % 2'ye, satışlarında internet kanalını kullanan perakende mağaza sayısının % 50'ye çıkarılmasının hedeflendiği, genel olarak, e-ticaret kanallarından yapılan ihracat hacminin en az % 5, Kırgız Cumhuriyeti'nin küresel e-ticaret pazarındaki payının ise % 0,5-1'e çıkarılmasının arzu edildiği dile getirilmiştir (“Кыргызстан намерен увеличить долю электронной коммерции на мировом рынке до 1%”, 2020).

2. Yöntem

Araştırmada tarama ve tanımlayıcı model kullanılmıştır. Tarama modeli, (Karasar, 2003) göre, araştırmının konusu olan bireylerin veya durumların, geçmişte veya halen buldukları koşullar içinde doğal halleri ile belirlendiği yaklaşımlarıdır.

Kırgızistan'daki sitelerin tespit edilebilmesi amacıyla Google arama motoru kullanılmış, 2016 yılında faaliyet gösteren ticari e-girişimcilik sitelerini bulmak amacıyla arama kutusuna "site.kg" anahtar kelimesi yazılarak gelişmiş arama yaptırılmıştır. Sonuçlar içerisinde elektronik girişimcilik faaliyeti gösteren ve alışveriş sepeti içeren 150 web sitesi seçilmiştir. Ayrıca; www.net.kg katalog sitesindeki veriler ile kıyaslama yapılarak evren büyüklüğü doğrulanmıştır.

Araştırmanın örneklemini, Kırgızistan'ın değişik bölgelerinden seçkisiz olmayan örneklem türlerinden amaçsal örnekleme ile belirlenmiş alışveriş sepeti içeren ve kâr amaçlı faaliyet gösteren e-girişimcilik siteleri oluşturmaktadır. Evrenin tamamına anket soruları gönderilmiş fakat sadece 69 geçerli anket değerlendirmeye alınmıştır. %95 güven aralığı ve %9 hata payı ile toplam 66 anket yapılmasının yeterli olduğu belirtilmektedir ("Sample Size Calculator", 2016).

Birinci kısımda; elektronik girişimcilikte karşılaşılan sorunların tespitine yönelik likert ölçekli 14 ifade sunulmuş, 1 açık uçlu soruyla da firmaların bu konu hakkındaki görüşlerinin alınması sağlanmıştır.

İkinci kısımda ise; firmaların e-girişimcilik sorunlarına yönelik çözüm önerileri sunması için likert ölçekli 5 anket sorusu kullanılmış, ilave olarak açık uçlu 1 soruyla da e-girişimcilerin problemlerini gidermeye yönelik çözüm önerilerine yer verilmiştir.

Üçüncü kısımda ise; e-girişimciliği geliştirmeye yönelik çabaların neler olması gerektiği hususunda likert ölçekli 9 ifade kullanılmış, buna ilave olarak açık uçlu 1 soruyla katılımcının önerileri alınmaya çalışılmıştır.

Araştırma verileri, "SPSS 23 for Windows" istatistik paket programı yardımıyla analiz edilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerini belirleyebilmek için betimleyici istatistiklerden faydalanılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Katılımcılara Yönelik Demografik Özellikler

Ankete katılan kişilerden elde edilen demografik özelliklerin frekans dağılımları incelendiğinde, katılımcıların %72,5'sinin erkek, %27,5'unun ise bayan olduğu görülmektedir.

Katılımcıların eğitim durumuna göre dağılımları incelendiğinde ağırlıklı olarak lisans (% 58) ve yüksek lisans (% 26,1) derecesine sahip oldukları görülmektedir. Demografik bulgulardan yaş değişkeni incelendiğinde ise, katılımcıların toplam %58'i 25-34 yaş arası, %20,3'ünün ise 35-44 yaş arasındaki girişimciler olduğu anlaşılmaktadır. Bunun da genç nüfusun teknolojiye daha çok hâkim olduğu, riske girebilme, dinamik yaşam koşullarına uyum sağlayabilme özelliklerinin bu mesleği tercih etmede etkili faktör olduğu söylenebilir.

Katılımcıların % 37,7'sinin şirketin sahibi veya ortağı olduğu görülmekte olup, % 27,5'lik kesim ise farklı statülerde görev yapmaktadır.

Güvenirlilik, bir test ya da ankette yer alan önermelerin birbirleriyle olan tutarlılığını ve kullanılan ölçeğin ilgilenilen sorunu ne derecede yansıttığını ifade etmektedir (Albayrak, 2000: 403). Bu tez çalışmasında anket formunda yer alan ölçeklerin güvenilirliğini test etmek için Cronbach alfa katsayısından yararlanılmıştır.

Tablo 3'de araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik katsayıları görülmektedir. Güvenirlilik katsayıları 0,751 ile 0,876 arasında değişmektedir. Elektronik Girişimcilik ölçeğindeki 9 ifadeden Personel Niteliklerini ölçen ("*Şirket çalışanlarına etkin bir personel eğitimi sağlamaktadır*", "*Şirket e-ticaret sistemini yürütebilecek nitelik ve beceride personele sahiptir*") 2 ifade çıkartılarak iç tutarlık dengelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, müşteri memnuniyetini ölçen önermeler içerisinde "*Şirket tüketici odaklı bir pazarlama sistemi benimsemiştir*" ifadesi de kaldırılmıştır.

Tablo 3: Ölçeklerin güvenilirlik katsayıları

Ölçek	Ölçüm Aralığı	Madd e Sayısı	Cronbach Alfa Katsayısı
1. Elektronik Girişimcilik ile İlgili Karşılaşılan Sorunlar	5'li Likert Ölçeği	12	0,794
2. Elektronik Girişimciliğin Sorunlarına Yönelik Çözüm Önerileri	5'li Likert Ölçeği	3	0,751
3. Elektronik Girişimciliği Geliştirmeye Yönelik Çabalar	5'li Likert Ölçeği	9	0,876

3.2. E-Girişimcilik ile İlgili Karşılaşılan Sorunlar

Kırgızistan'daki elektronik girişimcilik ile ilgili karşılaşılan sorunlara yönelik ölçek 11 önermeden oluşmaktadır. Ölçeğin iç güvenilirliğini sağlamak için “*elektronik girişimcilik araçlarından nasıl faydalanmam gerektiği konusunda yeterli bilgiye sahip değilim*” ve “*ürün veya hizmetlerimizde yenilikçilik yapmadığımızda müşterimizi sürekli kılmamız çok zor*” maddeleri çıkartılarak tekrar hesaplanan alfa katsayısı 0,794 olarak hesaplanmıştır. Bu değerın güvenilirlik analizinde alt sınır olarak belirlenen 0,60 oranından yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, kullanılan ölçek güvenilir olarak kabul edilmektedir.

Tablo 4'de görüldüğü üzere ortalamalar incelendiğinde nakliye işlemlerinde problemlerin ortaya çıkması, ürünlerin iadesi konusunda ortaya çıkan güçlüklerin olması, sık sık internet bağlantısında kesintiler yaşanması, ürünlerin iadesi konusunda güçlüklerin yaşanması, elektronik ödeme yöntemlerinin kullanışlı olmaması ve daha farklı yöntemlerin geliştirilmesine ihtiyaç duyulması şeklinde ifade edilen problem ve güçlüklerden düşük oranda etkilenildiği görülmektedir. Bu ifadelerin ortalamaları 2,01 – 2,50 arasında değişmektedir.

En yüksek oranda dikkat çeken problem ise müşterilerin online ödeme yöntemlerini kullanma konusunda yeterli bilgiye sahip olmamasıdır. Bunun yanında önem derecesine göre problemler sıralanmıştır. Vergi ödeme işlemlerinde hükümet tarafından kolaylık sağlanmaması, teknolojik olarak destek verebilecek nitelikte yeterli bilgiye sahip çalışan bulmanın çok zor olması, ülkenin internet alt yapısının online hizmetler için yeterli olmaması, müşterilerin internet aracılığı ile ürün almaktan çekiniyor

olmaları, ödeme işlemlerinde kullanıcıların zorluk çekmeleri, sık sık elektrik kesintilerinin yaşanması, aylık internet aboneliğinin müşteriler için pahalı gelmesi nedeniyle kullanıcıların az olması gibi problemlerin ortalama olarak 3,46-3,85 arasında olduğu görülmektedir. Yukarıda sayılan problemleri genel olarak değerlendirmek için ortalamaları incelendiğinde ise 2,82 – orta düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Elektronik girişimcilik ile ilgili karşılaşılan sorunlar

Maddeler	Ortalama	Standart Sapma
		2,82
Müşteriler online ödeme yöntemleri konusunda yeterli bilgiye sahip değiller	3,85	1,30
Vergi ödeme işlemlerinde hükümet tarafından kolaylık sağlanmıyor.	3,63	1,53
Teknolojik olarak destek verebilecek nitelikte yeterli bilgiye sahip çalışan bulmak çok zor	3,55	1,31
Ülkenin internet alt yapısı online hizmetler için yeterli değildir	3,46	1,57
Müşteriler internet aracılığı ile ürün almaktan çekiniyorlar.	3,12	1,58
Ödeme işlemlerinde kullanıcılar zorluk çekmektedirler.	2,79	1,54
Sık sık internet bağlantısında kesintiler yaşanmaktadır	2,50	1,40
Ürünlerin iadesi konusunda güçlükler yaşanmaktadır.	2,46	1,50
Elektronik ödeme yöntemleri kullanışlı değildir. Daha farklı yöntemler geliştirilmelidir.	2,34	1,38
Sık sık elektrik kesintileri yaşanmaktadır	2,15	1,32
Aylık internet aboneliği müşteriler için pahalı gelmektedir. Bu nedenle kullanıcı sayısı azdır	2,07	1,19
Nakliye işlemlerinde problemler ortaya çıkmaktadır.	2,01	1,38

Elektronik Girişimcilere sorulan açık uçlu soru ile Elektronik Girişimcilikte ortaya çıkan diğer problemleri kendilerinin tanımlaması istenmiştir.

Bu soruya yanıt veren 30 katılımcının verdiği cevaplar Tablo 5'deki gibi gruplandırılmış ve özetlenmiştir. Buradaki bulgular incelendiğinde güven konusunda ciddi problemlerin olduğu görülmektedir.

**Tablo 5: E-girişimcilik ile ilgili karşılaşılan diğer sorunlar
(katılımcıların yanıtları)**

Kategori	Cevap sayısı	Özet
Güven	13	Geri bildirimlerde karşı tarafa duyulan güvensizlik, kredi kartı bilgilerinin verilmesi yönünde güven eksikliği, nüfusun çoğunluğunun internet mağazalarına olan güven düşüklüğü, internet hizmetlerine olan güvenin düşük olması, bankalara olan güven azlığı ve bu nedenle nakit para tercihi, müşterilerin bir kısmının klasik medyaya olan güveninin fazla olması (gazete ve tv).
Kullanıcı Yeterliliği	6	Kullanıcıların bilgisayar kullanmayı yeterli ölçüde bilmedikleri, web master ve programcı uzmanların yetersizliği.
Ödeme Hizmetleri	4	Online ödeme hizmetlerinin yetersiz olması, bunun temelinde nakit ödeme haricindekilerde komisyon uygulanması, Ödeme terminallerinde yüksek komisyonların ve vergilerin olması, terminal sayısının yetersizliği, bankamatik sayısının azlığı.
Bilgi Eksikliği	2	Kullanıcıların elektronik ödeme yöntemlerinden yeterince bilgilerinin olmaması. İşletme yöneticilerinin eksik bilgilendirilmesi, sanal bir ürünün gerçeğinden farklı görünmesi, bunu önlemek amacıyla 3D mağazaların oluşturulması.
Lojistik	2	Gelişmiş lojistik altyapısının fazla olmaması.
Altyapı	1	İnternet hızının beklenen düzeyde hızlı olmaması.
Tutundurma	1	İnternet üzerinden alışveriş yapan müşterilerin azlığı, potansiyel müşterilerin internet üzerinden sunulan reklamlardan büyük oranda etkileneceğinin bilinmemesi.

3.3. E-Girişimciliğın Sorunlarına Yönelik Çözüm Önerileri

Araştırmaya katılan e-girişimcilerin elektronik girişimciliğın sorunlarını çözmeye yönelik değerlendirmeyi içeren ölçeğın alfa katsayısı 0,751 olarak hesaplanmıştır. Ölçeğın iç tutarlılığını sağlamak için “müşterilere online ödeme yöntemlerine ilişkin bilgilendirici seminerler verilmelidir” ve “elektrik kesintilerine yönelik önlemler alınmalıdır” maddeleri ölçekten çıkartılmıştır.

Tablo 6'dan ölçekteki maddelerin ortalamalarına bakılarak değerlendirme yapıldığında sırasıyla, ödeme işlemleri konusunda müşterilerin bilgilendirilmesi, alternatif lojistik desteklerin oluşturulması ve müşterilerin e-ticarete daha çok teşvik edilmesi yönünde çözümler geliştirilmesi hususlarındaki öneriler oldukça yüksek düzeyde öneme sahiptir.

Tablo 6: Elektronik girişimciliğin sorunlarına yönelik çözüm önerileri

Maddeler	Ortalama	Standart Sapma
	4,48	0,89
Ödeme işlemlerinin nasıl yapılacağı konusunda müşteriler bilgilendirilmelidir	4,68	0,79
Alternatif lojistik destekler sağlanmalıdır	4,36	0,90
Müşterilerin internet üzerinden alışveriş yapması teşvik edilmelidir	4,41	0,99

Elektronik Girişimcilere sorulan açık uçlu soru ile E-girişimcilik sorunlarına yönelik çözüm önerilerini kendilerinin tanımlaması istenmiştir. Bu soruya yanıt veren 26 katılımcının verdiği cevaplar Tablo 7'deki gibi gruplandırılmış ve özetlenmiştir. Buradaki verilerden hareketle E-girişimcilik sorunlarının giderilmesi amacıyla eğitim konusuna ağırlık verilmesi gerektiği görülmektedir.

Tablo 7: E-girişimcilik sorunlarına yönelik çözüm önerileri (katılımcıların yanıtları)

Kategori	Cevap sayısı	Özet
Eğitim	7	Bu alanda daha çok çalışmanın yapılması, halkın finansal açıdan daha çok bilgilendirilmesinin sağlanması, daha çok tecrübe sahibi olunması. Dünya'daki gelişmelerin daha yakından takip edilerek bu konu hakkındaki eğitimlere katılınması, doğru bilgi paylaşımının öğretilmesi ve alanında uzman kişilerin yetiştirilmesi.
Tutundurma	5	Müşterileri bilgilendirme faaliyetlerinin düzenlenmesi, girişimcilere eğitim verilmesi, ünlü kişilerin desteğiyle internet üzerinden alışveriş yapılmasının özendirilmesi, reklam vb. tutundurma araçlarının yaygınlaştırılması.
Altyapı	3	İnternet altyapısının geliştirilmesi, internet erişiminin ucuzlaştırılması ve yaygınlaştırılması,

Kategori	Cevap sayısı	Özet
		her e-girişimcinin kendi sitesini devamlı güncel tutması.
Güven	3	Kötü niyetli bilgisayar korsanlarına karşı güvenlik önlemlerinin alınması, online alışverişlerde müşterilerin bilgi güvenliğinin maksimum düzeyde sağlanması, internet mağazalarına olan güvenin artırılması.
Hukuk	3	E-girişimcilik ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılması, bu sayede müşterilerin güveninin kazanılması ve hukuksal açıdan engellerin kaldırılması.
Ödeme Hizmetleri	3	Ödeme sistemlerinde Elcom ve internet bankacılığının yaygınlaştırılması.
Bilgi Eksikliği	2	Müşterilerin ürün ve hizmetler hakkında iyi bilgilendirilmesini sağlamak, ödeme imkanları, iade imkanları ve taksit imkanlarını açıklamak, depoda her zaman ürün bulundurmak ve siparişleri her zaman takip etmek. Stoktaki ürün listesini her zaman güncel tutmak.

3.4. E-girişimciliği Geliştirmeye Yönelik Çabalar

Kırgızistan'daki elektronik girişimciliği geliştirme çabalarını ölçmeye yönelik olarak geliştirilen ölçek 9 maddeden oluşmaktadır ve güvenilirlik alfa katsayısı 0,876 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 8'de verilen ölçekte en yüksek ortalamaya sahip olan maddelerden ankete katılan girişimcilerin ülkenin internet altyapısını güçlendirme konusunda hem fikir oldukları anlaşılmaktadır. Burada ilk dikkat çeken madde internet altyapısının güçlendirilmesi yönündeki görüşlerin ortalamasının yüksek olmasıdır. Buradan anlaşılacağı üzere, internet hızının artırılması, internet penetrasyon oranının ve 4G kullanımının yaygınlaştırılması gerektiği konusuna işaret etmektedir. Bunun yanında hükümet tarafından e-girişimciliğe destek olunması amacıyla hukuksal ve vergi konusunda düzenlemelerin yapılması gerektiği, e-girişimcilik konusunda popüler sitelerden örnek alınmasının ülke açısından faydalı olacağı, sosyal sitelerden bu amaçla yararlanılması gerektiği ve müşterilerin plastik kart kullanımının teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Tablo 8: Elektronik girişimciliği geliştirmeye yönelik öneriler

Maddeler	Ortalama	Standart Sapma
	4,54	0,86
Ülkenin internet altyapısı daha da güçlendirilmelidir	4,84	0,62
Hükümet tarafından Elektronik Girişimciliğe destek sağlanmalıdır	4,75	0,69
Hükümet tarafından vergi ödeme kolaylığı sağlanmalıdır	4,65	0,71
Dünyada ki elektronik girişimcilik uygulamalarının Kırgızistan'a uyarlanması ülkedeki elektronik girişimciliğe katkı sağlayacaktır.	4,59	0,84
Elektronik girişimciliğin gelişimi için uygun uygulama ve modeller geliştirilmelidir.	4,56	0,92
Elektronik girişimciliğe yönelik hukuki düzenlemeler yapılmalıdır.	4,54	0,94
Kırgızistan'da ki elektronik girişimciliğin gelişmesi dünyada ki elektronik girişimciliğin gelişmesine paralel olarak artış göstermektedir.	4,37	0,98
Sosyal sitelerin ürün veya hizmet satışlarımızı olumlu yönde katkısı olacaktır.	4,32	1,00
Müşterilerin plastik kart kullanımı teşvik edilmelidir	4,29	1,10

Elektronik Girişimcilere sorulan açık uçlu soru ile e-girişimciliği geliştirmeye yönelik çabaların neler olması gerektiğini kendilerinin ifade etmesi istenmiştir. Bu soruya yanıt veren 28 katılımcının verdiği cevaplar Tablo 9'daki gibi gruplandırılmış ve özetlenmiştir. Bu kısımdan da anlaşılacağı üzere e-girişimciliğin gelişimine yönelik tavsiyelerin başında eğitim gelmektedir.

Tablo 9: E-girişimciliğin geliştirilmesine y6nelik 76z6m 6nerileri
(katılımcıların yanıtları)

Kategori	Cevap sayısı	6zet
Eğitim	10	Girişimcilerin 6ncelikle kendilerini geliştirmeleri, yenilikleri takip etme ve denemekten korkmamaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu alanda 7alışmak isteyenlere y6nelik eğitimler olması, halka y6nelik bilgilendirmelerin yapılması, iş forumlarının d6zenlenmesi, girişimciler i7in eğitim imk6nlarının artırılması, 6nce 7alışanların daha sonra da m6şterilerin eğitilmesi, halkın bilgisinin artırılmasına y6nelik eğitim ve seminerlerin d6zenlenmesi, s6z konusu seminerlere yurt dışından uzmanların davet edilmesi, bilgi ve deneyimin artırılması ve e-faaliyetlerin geliştirilmesi gerektiği.
Tutundurma	5	TV ve gazetelerde reklamların yaygınlaştırılması, TV kanallarında video kliplerinin yayınlanması.
Bilgi Eksikliği	3	Bilgi eksikliğinin giderilmesi amacıyla e-girişimciler derneğinin kurulması, halkın bilgilendirilmesi ve devlet seviyesinde faaliyetlerin başlatılması.
Hukuk	3	Devletin bu alanda destek sunması, uluslararası ticarete y6nelik kanun oluşturmak, internet aracılığı ile 6r6nlerin ihra7 edilmesini desteklemek.
Altyapı	2	İnternetin her yerden ulaşılabilirliğinin m6mk6n hale getirilmesi ve aktif reklamcılığın artması. İnternet hızının iyileştirilmesi.
G6ven	2	6zel kullanım ve girişimciler i7in domainlerin farklı olması, gereksiz domain a7ılmasının engellenmesi, b6ylelikle KG i7erisinde domain kirliliğinden kurtulması, Nakit paranın internet 6zerinden alışverişlerde nasıl kullanılacağı ve g6venliğinin nasıl sağlanacağı konusunda eğitici seminerler d6zenlemek. İnanların korkularını yenmelerini sağlamak.
Lojistik	1	Lojistik merkezlerin kurulması.

Kategori	Cevap sayısı	Özet
Ödeme Hizmetleri	1	yandex-para, web-money vb. hizmetlerin yaygınlaştırılarak e-döviz kullanımını azalmak

Sonuç

Kırgızistan'daki e-girişimcilik uygulamalarının mevcut durumunun ve sorunlarının incelenmesini amaçlayan bu çalışmanın uygulama kısmında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmış ve öneriler gruplar halinde verilmiştir.

Araştırmaya katılan e-girişimci firmaların % 46,4'ünün çevrimiçi alışveriş faaliyeti, % 14,5'inin ise bilgisayar ve internet faaliyetleri olduğu göze çarpmaktadır. Buradaki bulgu neticesinde, e-girişimcilerin online satış üzerinde yoğunlaştıkları, bilgisayar ve teknoloji satan firmaların da bu konuda öncü olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

E-girişimcilik faaliyetlerinde ürünlerin 1 gün içerisinde müşteriye ulaşma yüzdesi % 55,1 dir. Buradan lojistik faaliyetlerin tam olarak sisteme entegre olamadığı tahmin edilmektedir. Birçok firma ise uluslararası ürün satışı hizmetini sunmaya çalışmaktadır. Bu nedenle teslimat süreleri uzundur. Ör: taobao.com üzerinden ürün satışı yapan bistao.kg sitesi gibi.

Bir başka dikkat çeken hususlardan birisi de ödeme işlemlerinin genellikle kapıda yapılmasıdır. Bunun başlıca nedenleri olarak, güven konusunda duyulan endişe ve teknoloji konusunda bilgi yetersizliği gelmektedir. Az da olsa Banka havalesi, Visa ve Master kartlarının kullanım imkânı yaygınlaşmaktadır. Diğer ödeme imkânları olarak terminaller, elektronik para sistemleri vb. araçların kullanımı da artmaktadır.

Araştırmaya katılan e-girişimcilerin sitelerinde ürün iade şartlarını ve ödeme koşullarını belirtme durumu % 65,2 oranında olduğu verilen ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu oranın müşteri memnuniyetini sağlamak ve güven kazanmak amacıyla artırılmasına yönelik iyileştirici çalışmalar yapılmalıdır.

Bir diğer bulguda ise; e-girişimciler, müşteri memnuniyeti kazanmaya yönelik çalışmalarda bulduklarını ve bu konuyu önemsediklerini ifade etmişlerdir. Araştırma bulgularında dikkat çeken bir başka husus ise; e-girişimciler, müşterilerinin ödeme yöntemleri kullanmada yeterli bilgiye sahip olmadıkları yönünde görüş bildirmişlerdir.

Kapıda ödeme yönteminin bu sebeple daha çok popüler olduğu görülmektedir.

Araştırma bulgularından elde edinilen bilgilere göre; müşterilerin ciddi oranda güven konusunda sıkıntılar yaşadığını, teknolojiyi kullanmada ise yetersiz olduklarını ve bu alanda teknik destek verebilecek düzeyde nitelikli personelin temin edilmesinin zor olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim; e-girişimcilikte karşılaşılan problemlerin çözümünde neler yapılabileceği hakkında e-girişimcilerin kendi fikirleri alındığında, e-girişimciler eğitim konusunun daha önemli olduğunu tekrar vurgulamışlardır.

Anket çalışmasında, e-girişimciliği geliştirmeye yönelik önerilen sorulara tüm e-girişimcilerin yüksek oranda olumlu yanıt verdikleri görülmektedir. Özellikle, ülkenin internet altyapısının daha çok güçlendirilmesi ve hükümet tarafından e-girişimciliğe destek sağlanması ve özellikle vergi ödeme kolaylığının olması gerektiği yönündeki görüşler üst sıradadır.

E-girişimciliğin gelişememe nedenleri arasında halkın bu yöndeki güvenlik endişesi ve bu konudaki eğitim yetersizliği gösterilebilir. Nitekim iCAP Investment tarafından 2012 yılında yapılan araştırma sonuçları da bu çalışmanın sonuçlarını doğrular niteliktedir (iCAP Investment, 2012). 1000 kişi üzerinde yapılan araştırma sonucunda Kırgız halkının % 47'si e-ticaret yapmak istemediğini dile getirmiştir. Elektronik ticareti kullanmama sebepleri arasında ise; % 37 oranında klasik mağazaları alışkanlık icabı daha çok tercih ettikleri, % 26'sının ise internet güvenliği nedeniyle çekindikleri, kalan % 23'ünün ise elektronik ticaretten nasıl faydalanacaklarını hiç bilmedikleri tespit edilmiştir.

Kırgızistan'da elektronik girişimciliğin hızlı ölçüde gelişebilmesi için ekonominin sağlıklı olması hayati bir önem taşımaktadır. Lojistik hizmetler, mevzuatlar, internet ve teknolojik alt yapı, müşteri kitlesinin teknoloji ve internet kullanımı, banka vb. finansal aracı kuruluşların ödeme işlemlerine getirmiş oldukları kolaylık, dürüstlük ve güven, toplumun kültür yapısı ve devletin istikrarlı politikaları ve desteği e-girişimciliğin gelişimini direkt olarak etkileyen unsurlardandır.

Elektronik girişimcilerin herhangi bir yatırıma başlamadan önce dikkat etmesi gerekli olan önemli hususlardan bazıları; mevcut çevreyi çok iyi tanımaları, elektronik ortamı iyi analiz etmesi ve gerekirse bu konularda teknik desteğe başvurmalarıdır. Web ortamındaki içeriklerin devamlı

olarak güncel tutulması, firmaya olan güveni de arttıracaktır. Web sitesindeki iletişim bilgilerinin eksiksiz olarak verilmesi ve lojistik desteğin sağlanması müşterinin seçim algısını güçlendirecektir. Ayrıca; dünya çapında popüler olan amazon.com, ebay.com vb. e-ticaret ve girişimcilik siteleri model olarak örnek alınmalıdır. E-Girişimcinin vizyonunda günü kurtarmak değil, ileriye dönük hedeflerin olması gerekir. Bunun için de iyi bir yatırım planı ve stratejik hedefler yapılmalıdır.

E-Girişimci; her ne kadar ürünlerine veya sunduğu hizmetlerin kalitesine güveniyorsa da pazarlama faaliyetlerini en etkili yöntemlerle yürütmesi gerekir. Klasik pazarlama faaliyetlerindeki birtakım hususlar internet ortamında da geçerlidir. Örneğin; Müşterinin ilgisini çekebilecek yeni ürünler, sayfaların en dikkat çekici konumuna yerleştirilmeli iken tasarımın sade ve güzel olması da ayrıca önem arz eder. Mümkün olduğunca sitede konu ile alakası olmayan reklamların bulundurulmamasına dikkat edilmelidir. Flash ve gif formatındaki hareketli bannerlar daha az tercih edilmeli ve yerinde kullanılmalıdır. Ayrıca; sosyal ağ, mobil uygulama, kartlı ödeme sistemi, form siteleri ve e-girişimcilik araçlarından maksimum oranda istifade edilmeye çalışılmalıdır. Müşteriler web sitesi üzerinden satın alma işlemi yapmak istediklerinde ürün kataloğunda belirtilen cins, ağırlık, boyut, fiyat ve nakliye bilgileri ile küçük fotoğraflarından yetinerek karar vermeye çalışırlar. Satın alma kararının olumlu olabilmesi için daha kaliteli ve yeterli ölçüde, mümkünse ürünü 3 boyutlu olarak gösteren resimlerin kullanılması tercih edilmelidir. Bunun içinde ürün fotoğraflarını en iyi kalitede çekebilmek için ürün çadırlarının kullanılması profesyonelliği arttıracaktır.

KAYNAKLAR

- AKYOS, M. (2006). Sürekli Yenilikçilik (İnovasyon) İçin Teknolojik Yetenek Değerlendirmesi (Technology Audit). *TMMOB MMO Endüstri Mühendisliği Dergisi*, (2), 9-18.
- ALBAYRAK, A. S. (2000). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. (Ş. Kalaycı, Ed.) (İkinci Baskı.). Asil Yayınevi.
- ALPKAN, L., Keskin, H. ve Zehir, C. (2002). Girişimcilik Hisleriyle Girişimcilik Potansiyeli Arasındaki İlişki: Gebze ve Civarındaki Girişimciler Üzerine Bir Saha Araştırması. 21. Yüzyılda KOBİ'ler Sempozyumu, sunulmuş bildiri, Gazimagosa: Doğu Akdeniz Üniversitesi.
- http://www.emu.edu.tr/smeconf/turkcepdf%5Cbildiri_23.pdf adresinden erişildi.

- Asia Internet Usage Stats Facebook and 2020 Population Statistics. (2020, 31 Mayıs). 9 Aralık 2020 tarihinde <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm#asia> adresinden erişildi.
- BAKIRTAŞ, H. ve TEKİNŞEN, A. (2006). E-Ticaretin Girişimcilik Üzerindeki Etkileri. *Selcuk University Social Sciences Institute Journal*, (16), 125-138.
- BATJARGAL, B. (2005). Internet Entrepreneurship: Networks and Performance of Internet Ventures In China. *The William Davidson Institute at the University of Michigan Business School*, (753). <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/40139/wp753.pdf?sequence=3> adresinden erişildi.
- Caiconsulting. (2014). *Исследование «Коррупция в Кыргызстане: Масштабы, причины и возможности снижения»* (Araştırma Raporu). Коррупция в Кыргызстане Масштабы, Причины и Возможности Снижения 1 Проект «Наращивание потенциала в области экономического управления». Бишкек. http://mineconom.gov.kg/Docs/korrupsia/c__31_07_2014.pdf adresinden erişildi.
- Central Intelligence Agency. (2016). The World Factbook: Central Asia, Kyrgyzstan. 9 Temmuz 2016 tarihinde <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html> adresinden erişildi.
- ÇİÇEK, R. ve Durna, U. (2012). Meslek İdealleri ve Girişimcilik Niyetleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(17), 17-31.
- GÖKALİLER, F. (2014, Kasım). *Dijital Çağda E-Girişimcilik*. (Doktora Tezi). <https://www.academia.edu/9536801/E-giri%C5%9Fimcilik> adresinden erişildi.
- GUNDRY, L. K. ve KICKUL, J. (2004). E-Commerce Entrepreneurship: Emerging Practices, Key Challenges, and Future Directions, (13), 1-11.
- KALAKOTA, R. ve ROBINSON, M. (1999). *E-Business*. Addison Wesley Roadmap for Success. <http://rsandov.blogs.com/files/kalakotarobinson-ebiz.pdf> adresinden erişildi.
- Karalar, R. (2001). *Genel İşletme*. Eskişehir: AÖF Yayınları.
- KARASAR, N. (2003). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (12. bs.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- KIZILIRMAK, İ. ve GÜLCAN, B. (2011). Kırgızistan-Bişkek'te Yiyecek İçecek İşletmeciliği Yapan Türk Girişimcilerin Profili ve Karşılaştıkları Sorunlara Yönelik Bir Araştırma. *Girişimci Kişilik* içinde , 21 (C. 150, ss. 274-283). 3. Uluslararası Girişimcilik Kongresi, sunulmuş bildiri, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Knews. (2013, 25 Aralık). Мобильный Кошелек в КР “Бизнес-инфо”. 29 Eylül 2015 tarihinde http://www.knews.kg/pr_articles/42403_mobilniy_koshelek_v_kr/ adresinden erişildi.
- K-News. (2016, 15 Nisan). Будущее электронной экономики Кыргызстана. *K-News*. <http://knews.kg/2016/04/15/budushhee-elektronnoj-ekonomiki-kyrgyzstana/> adresinden erişildi.

- KOLLMANN, T. (2010). *E-Entrepreneurship and ICT Ventures: Strategy, Organization and Technology: Strategy, Organization and Technology*. IGI Global. <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=am8jPMzuU3MC&oi=fnd&pg=PR1&dq=%22political+boundaries+that+transect+otherwise+integrated+economic+regions+often+impede%22+%22Kuckertz,+University+of+Duisburg-Essen,%22+%22legal+entities+to+confront+legal+and+infrastructure%22+%22of+diverse+funding+sources,+effective+leadership+by+a+coordinated+team,&ots=XSuR4efq9b&sig=GuNdz2LwEgz3f02njxp0PRupE5A> adresinden erişildi.
- NAJİMUDİNOVA, S. (2015). Kırgızistan'da Kadın Girişimciliği: Durum Analizi ve Perspektifleri. *Sosyoekonomi*, 24(24). doi:10.17233/se.68080
- ORHAN, K. (2010). Türkiye'de Büyüme İçin Olası Bir Anahtar: Bilgirişimci. *Sosyoekonomi*, 13(13), 28-58. doi:10.17233/se.91777
- Sample Size Calculator. (2016, 16 Ağustos). *Surveysystem.com*. İstatistik Sitesi. 16 Ağustos 2016 tarihinde <http://www.surveysystem.com/sscalc.htm> adresinden erişildi.
- SAYIN, E. (2011). Kadın Girişimcilerin Sorunlarının Betimleyici Analizi. *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(1).
- SOLAK, F. ve SARIDOĞAN, E. (2011). Sürdürülebilir İktisadi Büyüme ve Küresel Rekabet Gücü Bağlamında Tekno-Girişimciliğin Rolü Ve Önemi. *Bilgi Toplumu, Bilişim Teknolojisi ve Girişimcilik* içinde , 21 (C. 150, ss. 274-283). 3. Uluslararası Girişimcilik Kongresi, sunulmuş bildiri, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- SOYSAL, A. (2013). Kırsal Alanda Kadın Girişimciliği: Türkiye İçin Durum Değerlendirmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 163-189.
- Stat.kg. (2015). *Кыргызстан в цифрах* (İstatistik Raporu). Bişkek: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. <http://www.stat.kg/media/publicationarchive/69a440d2-d831-43ffa52a-53cd5309400c.pdf> adresinden erişildi.
- Transparency International. (2015). Corruption Perceptions Index 2015. İstatistik Sitesi. 9 Temmuz 2016 tarihinde <http://www.transparency.org/cpi2015> adresinden erişildi.
- YURDİGÜL, A. ve Yılmaz, A. N. (2019). Kırgızistan'da E-Ticaret Uygulamaları ve Tüketicilerin Satın Alma Sürecinde Kanaat Önderlerinin Rolü. *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 5(1), 96-119.
- АБДУЛГАЛИМОВА, А. Г. ve Билалова, Е. М. (2016). Электронная коммерция в России. Дагестанский государственный университет. <http://www.scienceforum.ru/2016/pdf/21673.pdf> adresinden erişildi.
- Анализ современного состояния рынка труда и производительности труда— Статистика Кыргызстана. (2019, 8 Mayıs). 9 Aralık 2020 tarihinde <http://stat.kg/ru/news/analiz-sovremennogo-sostoyaniya-rynka-truda-i-proizvoditelnosti-truda/> adresinden erişildi.
- Валовой внутренний продукт (млн.долларов США)—Открытые данные— Статистика Кыргызстана. (2019). 9 Aralık 2020 tarihinde <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/2315/> adresinden erişildi.

- ВИНАРИК, Л. С. ve Щедрин, А. Н. (2005). Онлайновый электронный бизнес: Сущность и показатели функционирования, развития. *Экономика промышленности*, (3 (29)). <http://cyberleninka.ru/article/n/onlaynovyyu-elektronnyu-biznes-suschnost-i-pokazateli-funksionirovaniya-razvitiya> adresinden erişildi.
- Индекс восприятия коррупции-2019: Кыргызстан занял 126-е место. (2020). <https://economist.kg/2020/01/23/indeks-vospriyatiya-korrupcii-2019-kyrgyzstan-zanyal-126-e-mesto/> adresinden erişildi.
- КАЛИНИНА, А. Э. (2004). *Интернет-бизнес и электронная коммерция*. Волгоград: Волгоград. <http://www.ict.edu.ru/ft/005284/volsu438.pdf> adresinden erişildi.
- Концепция развития e-commerce в Кыргызстане. (2019, 15 Şubat). *Ассоциация электронной коммерции Кыргызстана*. <https://e-com.kg/концепция-развития-e-commerce-в-кыргызстане/> adresinden erişildi.
- Кыргызстан намерен увеличить долю электронной коммерции на мировом рынке до 1%. (2020, 13 Mayıs). *Акчабар*. 9 Aralık 2020 tarihinde <https://www.akchabar.kg/ru/article/business/uvelicit-dolyu-kyrgyzstana-na-mirovom-rynke-elektronnoj-kom/> adresinden erişildi.
- Министерство Экономики Кыргызской Республики. (2020, 9 Aralık). *Министерство Экономики Кыргызской Республики*. 9 Aralık 2020 tarihinde <http://mineconom.gov.kg/ru/discussion/9> adresinden erişildi.
- Минэкономки: Электронная коммерция в Кыргызстане находится на этапе становления. (2018, 1 Kasım). *Информационное Агентство Кабар*. 9 Aralık 2020 tarihinde <http://kabar.kg/news/minekonomiki-elektronnaia-kommertciia-v-kyrgyzstane-nakhoditsia-na-etape-stanovleniia/> adresinden erişildi.
- Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. (2015). *Информационно-коммуникационные технологии Кыргызской Республики (2010-2014)* (İstatistik Raporu). Bişkek: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. www.stat.kg adresinden erişildi.
- Ситуация с использованием информационно-коммуникационных технологий в республике в 2018 году—Статистика Кыргызстана. (2019, 29 Kasım). *Stat.kg*. 8 Aralık 2020 tarihinde <http://www.stat.kg/ru/news/situaciya-s-ispolzovaniem-informacionno-kommunikacionnyh-tehnologij-v-respublike-v-2018-godu/> adresinden erişildi.
- ЦОЙ, М. (2015, 1 Haziran). В Бишкеке прошла первая Конференция по электронной коммерции. 29 Eylül 2015 tarihinde http://www.vb.kg/doc/314858_v_bishkeke_proshla_pervaia_konferencii_a_po_elektronnoj_kommercii.html adresinden erişildi.

KIRGIZİSTAN'IN DIŞ TİCARETİ VE DÖVİZ KURU POLİTİKASI

Ubeydullah ŞENER*

Giriş

Berlin duvarının yıkılmasıyla başlayan siyasi ve ekonomik darboğazların ertesinde 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığına kavuşmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden (SSCB) ekonomik olarak ayrılmak, siyasi ve yönetim olarak ayrılmaktan çok daha karmaşık sorunları da beraberinde getirmiştir. Merkezi planlama sisteminden (Sovyet Sistemi) serbest piyasa sistemine (Liberal, piyasa sistemi) geçmesi, tüm kamu kurum ve kuruluşlar açısından da sancılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Yeterli sermaye, uzman ve nitelikli iş gücünün olmamasının yanı sıra gerekli hammadde ve teçhizat yetersizliğinden dolayı var olan fabrikaların ve işyerlerinin de çalışamaz duruma gelmesine zemin hazırlamıştır. Diğer Orta Asya ülkelerine göre elverişsiz tarım alanlarına sahip ve doğal kaynaklardan yoksun olan ülke, dış borçlarla daha da fakirleşme kısır döngüsü sarmalına girmiştir. Yetersiz sermaye birikiminden dolayı yeni yatırımlar olmazken, var olan fabrika ve iş yerleri de büyük oranda kapatılmıştır. Uzun süre beklenen ekonomik adımların atılmadığı ülkede, dış borç yükünün sürekli artmasını da beraberinde getirmiştir. Nihayetinde Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonraki sınır anlaşmazlıkları ve siyasi çekişmeler tedarik zincirinin sekteye uğramasına, bu da ekonomilerde ciddi daralmalara neden olmuştur.

* Öğr. Gör., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İktisadi ve İdari Programlar Bölümü, ubeydullah.sener@manas.edu.kg

Ekonomik karar alıcıların, piyasa ekonomisi hakkında gerekli bilgi ve beceriden yoksun olmasına rağmen ilk başvuru politikası, yabancı sermayeyi ülkeye çekmek olmuştur. Bu doğrultu da diğer Orta Asya ülkelerinin aksine 1998 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üye olmuştur. Ancak serbest piyasa sisteminin altyapı eksikliği ve devlet yönetiminin teknik ve bilgi beceri eksikliğinden dolayı istenilen hedefe ulaşamamıştır (Kahriman ve Pashalieva, 2016).

Para Politikası Araçları ve Döviz Kurları

Bir ülkedeki döviz kurları dış ticaret ve fiyatlar genel seviyesi üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Günümüzde merkez bankaları denetimli döviz kur politikaları izleyerek herhangi bir istikrarsızlık durumunda piyasalara müdahale etmektedir. Özellikle az gelişmiş ekonomilerde mali ve ekonomik dalgalanmalardan dolayı yerli para birimini dolar almaktadır. Büyük alım satımlarda millî paralar yerine uluslararası geçerliliği olan paralar; Dolar veya Euro almaktadır. Bundan dolayıdır ki ülkede millî paranın yerine dolar kullanılmasına *dolarizasyon* denilmektedir. Dolarizasyonun olduğu durumda, ülkenin egemenliğinden doğan para basımından elde ettiği gelirden mahrum kalmasına yol açmaktadır. Dış ödemelerde büyük kolaylıklar sağlanmasının yanında döviz miktarının fazla olması yerli paraya olan talebi artıracak ve yerli paranın değerli olmasını sağlamaktadır. Yerli paranın değerli olması özellikle yerli malları daha pahalı hale getirerek ihracat üzerinde olumsuz etki göstermektedir. Dalgalı döviz kuru benimseyen Kırgızistan Merkez bankası, dış şoklara karşı piyasaları yakından takip etmektedir.

SSCB' den ayrıldıktan sonraki yıllarda Kırgızistan Cumhuriyeti dalgalı kur sitemine geçmiştir. Orta Asya'daki diğer devletlere göre liberal politikalar benimseyen Kırgızistan, az gelişmiş ekonomiler arasında yer almaktadır. 2019 tarihi itibarıyla Kişi başı milli gelir yaklaşık 1295 ABD doları olup, Nominal Gayri Safi Yurtiçi Hâsılası (GSYİH) 8,1 milyar dolar ve yaklaşık 3,5 milyar dolar bütçe açığı vermektedir. Nakdi ve gayri nakdi döviz işlemleri ise Ticari bankalar, finans kuruluşları, mikro kredi şirketleri, kredi birlikleri ve lisanslı döviz büroları tarafından gerçekleştirilmektedir (imf.org.2019).

Merkez bankası, döviz kurlarındaki dalgalanmalara para politikası araçlarıyla müdahale etmektedir. Kırgızistan Merkez bankası (NBKR)

tarafında kontrol edilen kurlar, bankanın web sitesinde düzenli olarak yayınlanmaktadır. Kırgızistan da döviz piyasası ise Otomatik Ticaret Sistemi çerçevesinde çalışmaktadır. Temel hedef, enflasyon ve fiyat istikrarını sağlamak olarak ifade eden Kırgızistan Merkez Bankası, 30 Haziran 2020 itibarıyla NBKR'nın yanı sıra 23 ticari banka (Pakistan Ulusal Bankası'nın Bişkek şehrindeki şubesi dâhil, 401 lisanlı döviz bürosu, 9 yetkili mikro finans şirketi ve 2 mikro kredi şirketi faaliyet göstermektedir (www.nbkr.kg.2020).

Resmi döviz kurları, Merkez bankası tarafından belirlenirken spot piyasalarda tamamen arz talep dengesiyle oluşmaktadır. Uluslararası ticarete, özellikle de az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için döviz kuru hayati önem taşımaktadır.

Döviz kuru: Bir ülkenin yerli para biriminin yabancı ülke para birimlerine karşı değerini ifade etmektedir. **Döviz kurunu etkileyen faktörler ise:** Amerikan Merkez Bankası (FED) kararları, Avrupa Merkez Bankası (ECB) politikaları, Uluslararası Para Fonu (IMF), ekonomik politikalar, enflasyon beklentileri, cari açık, paraya olan arz-talep, dış ticaret, cari açık, yurt içi ve yurt dışı faiz oranları ve ülke ekonomisinin durumu olarak gösterilmektedir. Merkezi planlama sisteminden (özel mülkiyetin sınırlı veya olmadığı), serbest piyasa sistemine geçen Kırgızistan gibi ekonomilerin en belirleyici faktörlerden birisi de cari açığın oluşmasıdır. Yurt dışından sermaye birikimlerini döviz olarak aile bireylerine göndermeleri sonucu ülkeye bolca döviz girişine yol açmaktadır.

2019 Merkez Bankası verilerine göre, Kırgızistan Gayri Safi Millî Hâsıla (GSMH)'nın % 30'una ulaşmıştır. İşçi dövizlerinin yurt içinde artmasına ve yerli para biriminin değerlendirilmesine yol açmaktadır. Yapılan bilimsel çalışmalar ülkeye döviz girişinin olumsuz taraflarından ziyade olumlu tarafına odaklanmaktadır. Kırgızistan ekonomisi gibi cari açık veren ve yüksek dış borca sahip olan ülkeler açısından olumlu karşılanmaktadır. Dış ticaret ve turizm açısından bakıldığında yurt içi fiyatların yüksekliği ve yerli para biriminin değerli olması açısından negatif etkileri görülmektedir. Döviz kurunun doğrudan ve dolaylı olarak dış ticaret üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Sabit kur rejimleri altında ülkeler, yasalar çerçevesinde bilerek ve isteyerek yerli paranın değerini düşürerek ihracatı artırmayı hedeflemektedir. İktisatçılar arasında Serbest kur rejimi altında milli paraların değerli olması dış ticaret açığının sebebi olarak açıklayan görüş ağırlıktadır (Sekmen, 2017).

Esnek piyasa döviz kuru; Merkez bankaları tarafından herhangi bir müdahale olmadan önce, piyasada serbest olarak arz ve talep tarafından belirlenen esnek döviz kuru sistemi olarak tarif edilmektedir.

Sabit kur sistemi; Tamamen Merkez bankaları tarafından kontrol edilen ve yönlendirilen kur sistemidir.

Reel döviz kuru; Bir ülke para biriminin, diğer ülke para birimleri karşısındaki satın alma gücünü ifade etmektedir.

Çapraz kur; Diğer ülke para birimleri arası döviz kuru hesaplamasıdır. Örneğin Dolar ve Euro'nun Kırgız somu karşısındaki değeri olarak ifade edilebilir.

Denetimli kur sistemi ise; Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde Merkez bankaları tarafından takip edilerek, döviz piyasasında herhangi anormal bir dalgalanma durumunda piyasaya gizliden veya açık olarak müdahale edildiği sistem olarak tarif edilmektedir.

Devalüasyon; Merkez Bankaları veya yetkili kurum ve kurulların, ülke para biriminin diğer ülke para birimlerine karşı yasal olarak değer kaybettirilmesidir. Amaç ihracatı artırıp ithalattın azaltılma beklentisidir.

Revalüasyon; Devalüasyonun tam tersi olup, yerli para biriminin diğer yabancı para birimlerine karşılık ülkenin parasını değerli hale getirilmesidir.

Merkez Bankaları Döviz Kuruna Müdahale Araçları

Döviz kurlarına etki eden başlıca faktörler; ülkenin ekonomik durumu, siyasi gelişmeler ve Merkez bankalarının yürüttüğü politikalar olarak tarif edilmektedir. Her iktisadi mal ve hizmet gibi, döviz alım satımı da piyasada oluşan arz ve talep tarafından belirlenmektedir. Dolayısıyla bir ülkedeki yabancı para miktarı kurların düşük ve yüksek olmasını belirlemektedir. Eğer yabancı para bol ise kurlar düşük, tersi durum da ise kurlar yüksek olacaktır.

Özellikle Kırgızistan gibi az gelişmiş ekonomilerde, aşağıdaki enstrümanlarla döviz kuru üzerinde etkili olduğu bilinmektedir.

a) Sözlü Müdahale; Piyasalarda oluşan ani şok, siyasi kriz, doğal afet vb. durumlarda Maliye Bakanları veya Merkez Bankalarının yetkili kişileri tarafından piyasayı rahatlatma amaçlı yapılan açıklamalar olarak ifade

edilmektedir. En basit ve etkisi en az olan müdahale aracı olarak kabul edilmektedir.

b) Piyasa Okumaları; Alınan ekonomik ve siyasi kararların, ekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini araştırma ve analizine dayanmaktadır. Daha önce alınan kararların uygulanması veya uygulanmamasından doğan sinyallerin ekonomi karar alıcıların üzerindeki etkisi olarak açıklanmaktadır.

c) Döviz Likiditesini Kullanma; Merkez Bankaların kasalarında saklanmakta olan döviz saklama oranları üzerinde rahatlatıcı etkiler yaparak müdahale yapmaktadır. Farklı oranlarda zorunlu karşılık oranlarını serbest bırakarak veya oranları düşürmek suretiyle müdahale söz konusu olabilmektedir.

d) Güçlü Para Politikası; Milli paranın bağımsızlığın vurgulanması ve milli para üzerindeki baskıları giderici önlemler sonucunda yerli paranın değer kazanması olarak gösterilmektedir.

e) Ani Müdahaleler; Öngörülmeven mali şoklara karşı Merkez Bankalarının ani bir kararla faiz koridorunu gevşetip-yükseltmesi sonucu kurları etkilemesidir. Etkili bir politika olarak kabul edilmektedir.

f) Doğrudan Döviz Müdahalesi; Yüksek döviz rezervlerine sahip olan Merkez Bankaları tarafından sıkça başvurulan bir para politikası aracıdır. Gelişmiş ekonomilerde artık fazla tercih edilmemektedir. Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ise hala da en çok başvurulan para politikası aracı olmaya devam etmektedir. Kırgızistan gibi yurt dışı işçi dövizlerin bol olduğu ekonomilerde kısa vadede olumlu sonuçlar vermektedir (Reuters, 2018)

Nihayetinde dalgalı kur rejimlerinde, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde Merkez Bankaları para politikası araçlarıyla döviz kurlarına müdahalesi sıkça karşılaşılan bir durumdur. Amaç yerli üretimi dış şoklara karşı korumak ve iç talebi artırmaktır. Dış piyasalardan sürekli borçlanma durumunda ülke içerisindeki talebi dışarıya taşıması sonucunda iç üretim azaltarak ve borçlanma yükü giderek artmasına sebep olmaktadır. Aşağıdaki tabloda (Tablo 1) da gösterildiği üzere Kırgızistan ekonomisi yıllar itibariyle ve gittikçe daha fazla cari açık vermektedir. Cari açığı yüksek olan bir ekonomide, üretimi yeterli düzeyde olmayan ve cari açığı olan ekonomilerde, yerli paranın değerli olması iktisatçılar tarafından pek tercih edilmeyen bir olgudur.

Canales- Kriljenko (2003), tarafından yapılan çalışmalarda gelişmekte olan ülkelerde, döviz müdahalelerinde gelişmiş ekonomilere kıyasla daha etkili olabildiğini savunmuştur.

Bunlar;

- i) Döviz müdahaleleri her zaman sterilize edilemez,
- ii) Döviz müdahalelerinin boyutu, döviz piyasası cirosuna göre daha yüksektir,
- iii) Manevi ikna ve güven önemli olmaktadır,
- iv) Merkez bankaları, piyasa katılımcılarına göre daha büyük avantajlara sahiptir (Kahriman ve Pashalieva, 2016).

Piyasalara güven açısında döviz kuru istikrarın önemi büyük olmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin döviz kuru kontrollerinin sık sık yapılması olumsuz sonuçları beraberinde getirebilmektedir.

Kırgızistan Dış Ticareti ve Uluslararası İlişkileri

Bir ülkenin ithal ettiği mal ve hizmetlere ödediği miktar, ihraç ettiği mal ve hizmetlere ödediği miktarı aşarsa cari açık ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile yurt dışından aldığımız mal ve hizmetler, yurt dışına sattığımız mal ve hizmetlerden fazla ise cari açık meydana gelmektedir. Cârî açığı olan bir ekonomide yabancı mal ve hizmetlere olan talebi artırırken yurt içi talebin düşmesine sebep olmaktadır. İhracat, ülkeye döviz girişine, ithalat ise ülkeden döviz çıkışına yol açmaktadır. İhracatın artması ülkeye döviz girişine neden olur ve piyasada bol miktarda dövizin oluşmasına ve sonucunda yerli paraya olan talep artar nihayetinde milli para değer kazanmaktadır. İthalatta ise tersi durum söz konusu olmaktadır. İthalatın artması, aynı zamanda döviz talebi artırır. Yerli paraya talep azalarak enflasyon beklentilerine sebep olmaktadır.

Bir ülkede enflasyon beklentisi oluşmuşsa hane halkları paranın değerini koruması ve değer saklama amacıyla yabancı paraya yönelir ve bu da yerli paranın değer kaybetmesine neden olur. Belki de en önemli faktörlerden birisi de ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun dış ticaret üzerindeki etkisi ve dolayısıyla döviz kurunun üzerindeki etkisi olabilmektedir (<https://www.paradurumu.com>).

Herhangi bir ülkeye doğrudan yabancı yatırımların olabilmesi için nüfus, pazarın büyüklüğü, kişi başı milli gelir, tüketim alışkanlıkları ve belli başlı etkenler olarak gösterilmektedir. Pazarın büyüklüğü, firmalara ölçek ekonomilerinden dolayı maliyetlerin düşmesini ve pozitif dışsallıklar

sağlamaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar, bundan dolayı olabildiğince geniş pazarları hedef pazar olarak seçmektedirler. Ayrıca mal ve hizmetlerin ithal ve ihracatında deniz ulaşımının önemi büyüktür. Kırgızistan'ın denizlere kıyısı olmayışı en büyük engel ve dezavantaj olarak görülmektedir. Yaklaşık 6,5 milyonluk bir Pazar ve coğrafik şartlardan dolayı iç ulaşımdaki aksaklıklar, ülke içerisine yeterli yabancı sermayeyi cezp etmemektedir. Bu olumsuz şartların olumsuz etkilerini minimize etmek, devletin teşvik, sübvans ve vergi istisnalarıyla yabancı sermayeyi çekebilmektedir. Çünkü doğrudan yabancı yatırımları teşvik eden diğer unsurlar özendirici vergi ayrıcalıklarıdır. Ayrıca devlet destekli sübvansiyonlar ve vergi muafiyetlerinden yararlanmak isteyen yatırımcılar için diğer olumlu bir etken olmaktadır (M. Pashalieva & H. Kahrıman)

Hedef ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarı, doğrudan yabancı sermaye açısından önemli bir faktör olmaktadır. Sermaye çıkışının en büyük sebeplerinden birisi de siyasi olarak istikrarın olmayışı olarak görülmektedir. Devlet garantisi ve yasal alt zeminin hazırlanması, vergi muafiyet ve istisnalar yanında siyasal istikrarın doğrudan yabancı sermaye ve yatırımların ülke içerisine taşınmasında temel faktör olarak görülmektedir.

Yatırımların gerçekleşmesi kadar, yatırım yapılacak ülkenin sosyal ve ekonomik koşulları da önemli rol oynamaktadır. Yabancı yatırımcı, ilkesel olarak sosyal ve kültürel açıdan kendi koşullarına benzer coğrafyaları veya ülkeleri seçmektedir (Aydemir, Arslan, & Uncu, 2012). Yabancı yatırımcılar açısından dış ülkelerdeki yasalar kadar kendisinin tabi olduğu yasalar da önemli olmaktadır. Yatırımcıların büyümeyi kısıtlayan mevzuat düzenlemeleri ve dezavantajlı vergi kanunları yatırımları yurt dışına taşınmasına yol açmaktadır. Bunun yanında, yatırım yapılan ülkedeki düzenlemeler de yatırım kararı üzerinde önemli yere sahiptir. İzin verilen yabancı sermaye miktarı, vergileme ve kar aktarımı ve sübvans ve istisnaların mevzuat yatırım kararını etkilemektedir (Sezgin, Yıldız, & Sezgin, 2011).

Kırgızistan Dış Alımı (İthalatı) ve Ülke Sıralamaları

Tablo 1 de 2018 yılında Kırgızistan'ın ithalat yaptığı ülke ve ithalattaki payı gösterilmektedir. Çin % 36,7'lik pay ile birinci sırada yer alırken, Rusya % 28,5 ile ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye'den dış alım her yıl artarken 2018 yılı itibari ile % 5,5' e çıkmıştır. En çok yakın

komşularından ithalatı yapan ülke, Belarus ve Litvanya da ithalattan yaklaşık yüzde birlik pay almaktadır. İthalatın % 75'inden fazlası Rusya, Çin ve Kazakistan'dan karşılanmaktadır. Teknolojik olarak büyük gelişme kaydeden Çin ekonomisi, seri üretim ve ucuz işgücü maliyetleri sonucunda yurt dışına büyük mal ve hizmet ihracatına başlamıştır. Komşu ülkelere göre daha küçük bir pazara sahip olan Kırgızistan daha dezavantajlı durumda bulunmaktadır. Özellikle enerji, teknoloji, giyim ve gıda alanında dışarıya bağımlılık, dış ticarete büyük sorun teşkil etmektedir. Ekonomik olarak farklı kategori ve gelişmişlik seviyelerinde olmayan ülkelerin uluslararası büyük kuruluşlara üye olması küçük ekonomileri daha bağımlı hale getirmektedir. Ülke içerisinde yeni bebek sanayilerin oluşmasına engel koyarak üretimin kismasına neden olmaktadır. Yapılan araştırmalarda farklı ekonomik gelişmişlik seviyelerindeki ekonomik ve ticari ilişkilerin küçük ekonomiler aleyhine geliştiğini göstermektedir. Ölçek ekonomisinden yararlanan Çin, Rusya ve Kazakistan, Kırgızistan'a göre üretim ve mal tedariki ile pazarlama açısından daha önemli konumda bulunmaktadır.

Tablo 1: Kırgızistan'ın İthalat Yaptığı Ülkeler (2018)

Sıra	Ülke	İthalat (1.000 \$)	%
1	Çin	1.942.258	36,7%
2	Rusya	1.510.699	28,5%
3	Kazakistan	602.713	11,4%
4	Türkiye	290.232	5,5%
5	Özbekistan	177.988	3,4%
6	ABD	128.799	2,4%
7	Almanya	74.597	1,4%
8	Japonya	48.250	0,9%
9	Belarus	47.190	0,9%
10	Litvanya	35.967	0,7%
	Diğer Ülkeler	433.253	8,2%
	Toplam İthalat	5.291.946	100,0%

Kaynak: (International Trade Centre (ITC), Trademap, 2019)

Kırgızistan Dış Ticaret Politikası ve Uygulamaları

1. Kırgızistan Cumhuriyeti, eski Sovyet ülkeleri olan Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Tacikistan, Moldova, Rusya ve Ukrayna ile Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır.

Kırgızistan Cumhuriyeti 2011 yılı itibariyle Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Moldova, Rusya, Tacikistan ve Ukrayna'nın yanı sıra Gürcistan ve Türkmenistan'ın da dâhil olduğu bir Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşmasını yürürlüğe koymuştur. Ve nihayetinde Ağustos 2015 tarihi itibariyle de Kırgızistan Cumhuriyeti, Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye olmuştur. Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) uluslararası anlaşmasına göre üçüncü ülkelerle yapılan dış ticaret tarife ve kotaları anlaşma çerçevesinde belirlenmektedir. Topluluğun 2015 yılında Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti ile birçok mal ve hizmetin dolaşımını ve tarife veya kotaların azaltılmasına imza atmıştır. 2018 ve 2019 tarihlerinde ise İran İslam Cumhuriyeti, Sırbistan Cumhuriyeti ve Singapur Cumhuriyetiyle belirli zaman dilimlerinde anlaşmalar yapılmıştır. Gelenen noktada Hindistan, İsrail ve Mısır ile müzakereler devam etmektedir.

2. 1998 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu arasında Dünya Ticaret Örgütüne (DTO) üye ilk ülke olan Kırgızistan Cumhuriyeti, Dünya Ticaret Örgütüne üye olan diğer ülkelerle Most Favoured-Nation (MFN) rejimi uygulanmaktadır.

Kırgızistan'ın DTÖ' ye üye olmasından dolayı dış ticaret coğrafyası genişleyerek, ticaret hacmi artmıştır. Mal ve hizmetlerin daha serbest dolaşımından dolayı yeni alanlar oluşturmuştur. MFN rejimi uygulayan ülkelerle daha fazla mal ve hizmetlerin giriş çıkışına sebep olmuştur. Avrasya Ekonomik Birliği ve MNF gümrük tarifeleri uyumlu hale getirilerek daha fazla ticaret hacmine ulaşmayı hedeflemektedir.

3. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomileri arasında Avrasya Ekonomik Birliği bağlamında tercihli ticaret anlaşmaları uygulanmaktadır.

4. Kırgızistan Cumhuriyeti ve Avrasya Ekonomik Birliğinin diğer ülkeleri arasında gümrük birliği sözleşmesine tabi olan mal ve hizmetler listesine göre tarife ve kotalar uygulanmaktadır. Hangi mal ve hizmetin sözleşmeye tabi olduğunun her ülkenin yetkili birimleri tarafından yürütülmektedir. Ağustos 2015 tarihinden itibaren Gümrük tarifeleri uygulanmaktadır.

5. 2016 yılından itibaren Kırgızistan Cumhuriyeti ve Avrupa Birliği arasında yapılan anlaşmalar çerçevesinde yaklaşık 620'den fazla malın düşük tarife veya gümrüksüz olarak ihraç edilmeye başlanmıştır.

6. Ülkenin Dünya sağlık örgütüne üye olmasından sonra, medikal ürün ithalat ve ihracatta önemli muafiyet, kota, istisna ve lisanslama muafiyetini taahhüt etmiştir. Bu çerçevede ithalat ve ihracatta uygulanan kota ve kısıtlamalar kaldırılmış, ithalat ve ihracattaki lisans uygulamalarına son vermiştir.

Ekonomik ve Ticari İlişkiler

1. Yabancı Sermaye Mevzuatları

Bağımsızlık sonrasında ülke, ciddi siyasi ve ekonomik sıkıntılar içinde kalmıştır. Sovyet sonrasında miras kalan dış borçlar, yeni ekonomi sisteminde doğan yapısal uyumsuzluk ve artan işsizlik sorunu ile geciken ekonomik reformlar, ülkeye yabancı yatırımcıları cezp etmede uzak kalmıştır. Diğer BDT ülkelerine kıyasla daha az doğal kaynaklara sahip olan ülkenin, yabancı sermaye ve yatırımlara âciliyetini artırmaktadır. Diğer Orta Asya ülkelerine nazaran serbest piyasa sistemine daha erken geçmesiyle, yolsuzluk ve siyasal iktidarların ekonomi birimlerin üzerindeki baskının azalması önemli avantajlar sağlanmıştır. Devletin ekonomi üzerinde etkisinin azaltılmasına rağmen gerekli reformlar hayata geçirilememiş ve nihayetinde ilki 2005 sonra 2010 ve en son 2020 yılında yaşanan halk ayaklanmalarına neden olmuştur.

2. Yatırım Mevzuatları

Geçiş döneminde kırtasiyeciliğin uzun sürmesi, yani herhangi bir alan da yatırım yapılması birçok mevzuat ve uygulamaya tabi tutulmaktaydı. Özellikle sermaye şirketleri 4 farklı Kamu kurumuna kayıt ve başvurulması zorunluluk haline getirilmekteydi. Bunlar; Adalet Bakanlığı, Ulusal İstatistik Kurumu, Vergi İnceleme Kurumu ve Sosyal Fon İdaresi olarak belirlenmişti. Bu da sermayenin ülke içerisine girişini engelleyen unsurların başında gelmiştir. 1 Nisan 2009 yılından itibaren düzenlemeye gidilmiş ve yabancı yatırım ve sermaye girişi hızlandırılması sadece Adalet Bakanlığına başvurulması yeterli olarak kabul edilmiştir (Ekonomi Bakanlığı).

3. Bankacılık ve Gümrük Mevzuatları

Siyasi ve ekonomik istikrarsızlıktan dolayı Kırgızistan bankacılık ve finans sektörü yüksek riskleri bünyelerinde barındırmaktadır. Özellikle Banka ve Kredi veren finansal kurumlar yüksek faizli çalışmaktadır. Ülke içerisinde borçlanmanın maliyetli olmasından dolayı gerek yerli ve gerekse yabancı yatırımcılar yurt dışından kredi teminine yönelmektedir. Bir ülkede ki büyük yatırımların yapılmasında makine ve teçhizatın kiralama yöntemleriyle yapılmasından dolayı leasing şirketlerinin varlığı önemli bir unsur olmaktadır. Leasing ve faktöring şirketlerin azlığı/yokluğu bir dezavantaj olarak görülmektedir. Para transfer maliyetleri, komisyon giderleri ve finansal işlemlerin yavaş çalışmasından dolayı yabancı yatırımların Ülkeye girişini yavaşlatmaktadır (K.C. Ekonomi Bakanlığı).

4. Standardizasyon Problemi

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin uluslararası kuruluşlara (DTÖ, AEB, DB, İMF. vb.) üye olması, Nispeten daha gelişmiş ve daha büyük ekonomilerin sahip olduğu standartları yakalaması maliyetli olmaktadır. Büyük sanayi şirketlerinin az olmasından dolayı hem firmaların hem de ülkenin ölçek ekonomisinin pozitif dışsalılıklarından yeterince yararlanmaması sorununu beraberinde getirmektedir. Bu açıdan daha gelişmiş ülkelerin veya bağlı olduğu uluslararası kuruluşların standartlarına uyum, göreceli olarak küçük ülkenin aleyhine sonuçlar doğurmaktadır. Nitekim Kırgızistan'dan Rusya ve Çin'e yapılan mal ihracatında ve özellikle de tarım ürünlerinde sık sık standartlara uygun olmayışından dolayı problemler yaşanmaktadır. Bebek sanayilerinin doğuşu diğer bir değişle yeni kurulan firmaların yüksek standartlara uyumu ve üst düzey mevzuatlara tabi tutulması, yeni yatırımların engellenmesine ve var olan yatırımların zarar etmesine yol açacaktır. Bu alanlarda yapılan yatırımların vergi istisna ve sübvanseleriyle desteklenmesi ve dış şoklara karşı korunması gerekmektedir.

Ayrıca dış ticaretin en büyük avantajlarından biri olan tedarik zincirinin sekteye uğramaması ve ulaşım kanallarının açık olmasıyla mümkün olmaktadır. Kırgızistan'ın denize kıyısı olmayışı ve yüksek sıra dağlarla çevrili olması hem iç ticareti hem de dış ticarete büyük engelleri beraberinde getirmektedir. Coğrafyanın engebeli olmasından dolayı kara ve demir yolu da dezavantajlardan görülmektedir. Çin, Rusya ve Kazakistan gibi ülkelerden çok daha az nüfusu olması hasebiyle yatırımların diğer

ekonomik partnerlerine kaymasına neden olmaktadır. Ayrıca gümrük kapılarında çifte uygulamalar ve yasadışı uygulamalar da mal ve hizmetlerin ithal ve ihracatında yetersiz sermaye ve yatırımların kaçmasına vesile olmaktadır.

2018 tarihli Uluslararası Para Fonu (İMF) verilerine göre, yurt dışı işçi dövizlerin Kırgızistan Cumhuriyeti Gayri Safi Yurtiçi Hâsılasına (GSYİH) oranı yaklaşık % 30'a ulaşmıştır. Ayrıca ihracatın altın madenine yoğunlaşması sonucu, altın madenini toplam ihracata oranı % 37 seviyesine ulaşmıştır. Cari açığın GSYİH' nın % 8,7 seviyesinde olup, kamu borç seviyesi yaklaşık % 56 seviyelerine ulaşmaktadır (imf.org.2018). Büyük çoğunluğu yabancı para cinsinden borçluluk, yurt dışı dövizle bağımlılığı ve sadece altın ihracatına yoğunlaşma ülkeyi dış şoklara karşı savunmasız bırakmaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, Serbest kur rejimlerinde Merkez Bankalarının döviz kuruna müdahaleleri sıkça rastlanmaktadır. Yapılan literatür taramalarında genellikle gelişmiş ekonomileri baz almaktadır. Kırgızistan'ın da içinde bulunduğu az gelişmiş ekonomilerde ise verilerin yetersiz olmasından dolayı net rakamlar yerine deneysel analizler sıkça rastlanmaktadır. Döviz kurlarına müdahaleler enflasyon, faiz ve fiyat istikrarı gibi değişkenleri dış şoklara karşı korunmayı hedeflemektedir (Neely, 2008).

Kırgızistan'ın Dış Ticaretinin Yıllara Göre Dağılımı (2009-2018)

Tablo 1 de Kırgızistan'ın 2009-2018 yılları arasında dış ticareti (ithalat-ihracat) oranları gösterilmektedir. Kırgızistan 2009 yılında 1.18 milyar dolar ihracat yaparken, 2.97 milyar dolar ithalat yapmıştır. Toplam dış ticarete ise 4.15 milyar dolarlık bir fazla vermiştir. 2018 yılında 1.84 milyar dolar ihracat gerçekleştirirken 5.29 milyar dolar dış alım yapmıştır. Tüm yıllar da dış ticaret açığı veren ülke 2013 yılında 4.21 milyar dolarla zirve yapmıştır. Toplam dış ticaretin milli gelire oranı 2012 yılında % 107 seviyelerine ulaşmıştır. İhracatın ithalata bağımlılığı yüksek seviyelere ulaşmıştır.

Kırgızistan ihracat kaleminde en fazla, altın madeni ve kıymetli metal ve mücevherler oluşturmaktadır. Kuru baklagiller, petrol yağları ve kara parçaları için yedek parça ve aksesuarlar önemli ihracat ürünleri arasında yer almaktadır. Helikopter ve diğer uzay araçlarının aksesuar ve parçalarının ihracı ise ithalata bağlı olduğundan yıllar itibariyle değişkenlik göstermektedir. Tekstil ürünleri hediyelik eşya, ayakkabı, deri ürünleri vb. ürünler dış

ticaret ürünleri arasında önemli yer tutmaktadır. Teknolojik olarak makine ve teçhizatların yetersizliği ve dışa bağımlılığı sonucunda var olan kaynakların atıl kalmasına sebep olmaktadır. Milli gelirin yıllar itibariyle artması, milli gelirin dış ticaretine bağımlılığı farklılık göstermektedir. İhracatın ithalata bağımlı olması diğer bir deyişle ara ithal edilecek malların girdileri ihracata bağımlı olması diğer bir olumsuz durumu ifade etmektedir. Hangi ülkede ucuza üretilecekse orada üretilsin fikri, az gelişmiş veya gelişmekte olan ekonomiler için dışa bağımlılığı sürekli hale getirmektedir.

Tablo 2: Yıllara Göre Kırgızistan Dış Ticareti

Yıl	İhracat (milyar \$)	İthalat (milyar \$)	Dış ticaret dengesi (milyar \$)	Toplam dış ticaret (milyar \$)	Milli Gelir (milyar \$)	Toplam Dış Ticaretin Milli Gelire Oranı
2009	1.18	2.97	-1.80	4.15	4.69	88.53%
2010	1.49	3.22	-1.73	4.71	4.79	98.27%
2011	1.98	4.26	-2.28	6.24	6.20	100.67%
2012	1.68	5.37	-3.69	7.06	6.60	106.85%
2013	1.77	5.98	-4.21	7.76	7.34	105.74%
2014	1.88	5.73	-3.85	7.62	7.47	102.03%
2015	1.44	4.07	-2.63	5.51	6.68	82.50%
2016	1.42	3.84	-2.42	5.27	6.81	77.32%
2017	1.79	4.48	-2.69	6.27	7.70	81.42%
2018	1.84	5.29	-3.46	7.13	8.09	88.07%

Kaynak: International Trade Centre(ITC) ,TradMap.2019)

Tablo 3'te son on yılda en fazla ithalat yapılan ülkeler gösterilmektedir. 2015 yılına kadar Rusya Kırgızistan'a yapılan ithalata birinci sırada yer alırken 2015 yılından sonra Çin ilk sıraya yerleşmiştir. Hemen hemen her sektörde Çin ithalata birinci sırada yer alırken, petrol ve doğal gazda Rusya ve Kazakistan'dan dış alım önemli partner olmaya devam etmektedir. Kırgızistan yakın komşuların yanı sıra ABD, Güney Kore, Litvanya ve Belarus'tan da mal ve hizmet tedarik etmektedir.

Yıllar itibariyle ithalat yapılan ülke sıralamaları değişse de en fazla Rusya, Çin ve Kazakistan ilk üçte yer almaya devam etmektedir. Türkiye açısından ise son on yılda önemli ticari ilişkilerin oluştuğu ve yıllar itibariyle artma eğiliminde olmuştur. Kırgızistan ithalatındaki en önemli kalemler şunlardır: ilk sırada % 9,2 oranla diğer yağlar ve müstahzarlar, petrol ve bitümenli yağlardan elde edilen hafif yağlar ve müstahzarları (petrol ve yağ oranı % 70) yer alırken. Ayakkabı, kauçuk maddeleri, tedavide kullanılan ve korumada kullanılan tedavi malzemeleri, hücresel ağlar için veya diğer kablolu ağlar için telefonlar da önemli ithalat malları arasında yer almaktadır. Doğal gaz, petrol ürünü yanı sıra sigara ve tütün ürünleri de önemli dış alım malları olmaya devam etmektedir.

2018 yılı için ilk on sırada yer alan ithal malları için Kırgızistan 1.571.857 milyar dolar ödeme yaparken, toplam ithalata ise 5.291.946 milyar dolar ödeme Gerçekleştirmiştir. Dış ödemelerin dövizle yapılması sonucu ülke içerisinde dövizin azalması ve kurların yükselmesine neden olmaktadır. İhracatta ise yurt içine döviz girişine yol açıp döviz kurunun baskılanması ve düşmesi beklenmektedir.

Kırgızistan dış alımının büyük çoğunluk, doğal gaz ve petrol ürünlerinin yanı sıra deri ve deri mamulleri, elektrik-elektronik ve hazır giyim sektöründen oluşmaktadır. Sanayinin sadece altın madeninde yoğunlaşması sonucu diğer alanlar ihmal edilmektedir. Yeterince doğal kaynaklara sahip olmayan ülkenin dış ticaret dengesi de açık vermektedir. Yüksek rakımlı sıra dağlar, ülke içerisinde ve dış dünyaya bağlantı sorununu beraberinde getirmektedir. Özellikle açık denizlere sahip olmama bir ülkenin dış ticaretini de olumsuz etkilemektedir.

Tablo 3: Kırgızistan'ın 2009-2018 Döneminde En Çok İthalat Yaptığı İlk 10 Ülke

Sıra	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Rusya	Çin	Çin	Çin
2	Çin	Çin	Çin	Çin	Çin	Çin	Çin	Rusya	Rusya	Rusya
3	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan	Kazakistan
4	Özbekistan	ABD	ABD	ABD	Japonya	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye	Türkiye
5	Almanya	Özbekistan	Japonya	Japonya	Almanya	Litvanya	ABD	ABD	Özbekistan	Özbekistan
6	Ukrayna	Almanya	Almanya	Almanya	ABD	Japonya	Almanya	Özbekistan	ABD	ABD
7	ABD	Japonya	Ukrayna	Türkiye	G. Kore	Ukrayna	Almanya	Belarus	Almanya	Almanya
8	Belarus	Türkiye	Türkiye	Belarus	Ukrayna	Almanya	Japonya	Ukrayna	Almanya	Japonya
9	Türkiye	Ukrayna	Belarus	Ukrayna	Belarus	Ukrayna	Özbekistan	Belarus	G. Kore	Belarus
10	Japonya	Belarus	Özbekistan	G. Kore	G. Kore	ABD	G. Kore	G. Kore	Ukrayna	Litvanya

Kaynak: ITC, TradeMap, 2019

Sonuç

1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Orta Asya ülkelerinde büyük göç sorunu meydana gelmiştir. Gerek ekonomik ve gerekse demografik etkenlerden dolayı, ülkeler arasındaki gelişmişlik farkından dolayı yer değiştirmeler hız kazanmıştır. İnsanların daha rahat yaşam standartlarına sahip olmak istemesinin yanı sıra, bölgeler ve ülkeler arası doğal kaynaklarına sahip olması ve daha iyi iş imkânlarının bulunması, iş gücünün hareketlenmesine hız kazandırmıştır. Netice itibarıyla Orta Asya ülkeleri eşit derecede doğal kaynaklara sahip olmamasından dolayı ülkeler arası gelişmişlik farkını da beraberinde getirmiştir. Uzman ve nitelikli iş gücünün olmayışının yanı sıra, var olan üretim araçlarını çalıştırılabilecek yeterince sermayenin ve teknik elemandan yoksunluk, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinden (SSCB) kalan fabrikaların da âtil kalmasına neden olmuştur. Sovyetler dönemindeki Moskova, bölgeler arası bir denge ve denetleme merkezi durumundan çıkmasıyla gerekli üretim faktörlerinin tedarikini de sekteye uğratmıştır. Ülkeler arası ticari ilişkilerin kopuşu, üretimi yarı yarıya düşürmüş, reel gelir azalmış, hiper enflasyon ve işsizliğin artmasına yol açmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) içerisinde yer alan Kırgızistan Cumhuriyeti, en liberal politikalar uygulayan ülke olarak nerdeyse tüm uluslararası kuruluşlara üye olmuş ve serbest döviz kur sistemini benimsemiştir.

Yaklaşık bir milyon iş gücünün yurt dışında (büyük çoğunluğu Rusya da) olması ülkenin dışa bağımlılığı artırmaktadır (Beishenaly, 2013: 72).

İşçi ücretlerinin düşüklüğü yurt dışına göç dalgasını hızlandırmaktadır. Yetersiz sermaye birikiminden dolayı yeni yatırımlar yetersiz kılmakta, yetersiz yatırımlar sonucunda işsizlik problemi artarak devam etmektedir. Yurt dışından ülkeye gönderilen işçi dövizleri, döviz kurunu denetim altında tutmakta büyük katkı sağlamaktadır. Avrasya ekonomik birliği ile ülkeler arası mal hizmet ve işgücünün serbest dolaşımı anlaşmaları göçün daha fazla olmasına yol açmaktadır. İşçi dövizlerine bağımlılık ve göç sorunu Kırgız ekonomisini dış şoklara karşı açık hale getirmektedir. Özellikle Rusya da çok sayıda Kırgızistan vatandaşlarının çalışması olumlu karşılansa da ülkenin büyüme ve kalkınmasında büyük kayıplar oluşturmaktadır.

Kendi kendine yetebilen bir ekonomiden bahsetmek için üretimin olması gerekiyor. Dışa bağımlı olarak bir ekonominin başarı şansı az olmaktadır. Çünkü parasının değeri üretim miktarıyla doğru orantılıdır. Aynı zamanda geniş doğal kaynaklara sahip olan ve ihracattı ithalatında fazla ülkelerin para birimleri değerli olmaktadır. Buna rağmen Rusya ve Kazakistan gibi petrol ve doğal gaz ihraç eden ülkeler milli paralarını düşük tutmaktadır. Bunun sonucunda Kırgızistan ile olan ticaretlerinde söz konusu ülkelerin malları daha ucuz olmakta ve ihracat miktarını artırmaktadır. Nispetten daha az üretim yapan ve hemen hemen tüm sektörlerde komşu ülkelere bağımlı olan Kırgız ekonomisi, yerli para gereğinden fazla değerli olmaktadır. Küçük ekonominin karakteristik özelliklerinden dolayı döviz kurlarını denetim altında tutmak büyük ekonomiler göre daha kolay olmaktadır. Yüksek yurt dışı işçi dövizlerinden dolayı ülkede uluslararası döviz miktarı yurt içinde yerli paranın değerli olmasında da büyük pay almaktadır.

KAYNAKLAR

PASHALİEVA M. & H. KAHRİMAN, *Bir Geçiş Ekonomisi Olarak Kırgızistan'da Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Orta Asya Ülkeleri ile Kıyaslanması*. 2016.

KOİCHUBAEVA, R. (2015). "Denezhniye Perevody v Kyrgyzstan Sostavlyayut %30 Protsent VVP", Kloop Kg, <http://kyrtag.kg/economy/denezhnye-perevody-v-kyrgyzstan-sostavlyayut-30-vvp> (Erişim Tarihi: 01.04.2017).

BEİSHENALY, N. ve Pereboev, V. (2013). "Vstuplenie Kyrgyzstana v Tamojennyi Soiuz i EAP: Posledstvie Dlia Rynka Truda i Chelovecheskogo Kapitala". *EEl Dergisi*, Sayı: 3, Bişkek.

Canales-Kriljenko, J. 2003. "Foreign Exchange Intervention in Developing and Transition Economies: Results of a Survey," IMF Working Paper WP/03/95 (Washington, D.C.).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2019). *Dış Ticaret Sınıflamaları: TÜİK*. Kasım 7, 2019 tarihinde TÜİK

Web sitesi:

[https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSurumListeAction.do?turId=3&turAdi=%203.%20D%](https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSurumListeAction.do?turId=3&turAdi=%203.%20D%C4%B1%C)

C4%B1%C

Kırgızistan İstatistik Kurumu, Внешняя Торговля Кыргызской Республики (Rapor), Bişkek, 2014. <http://stat.kg/media/publicationarchive/729f620c-7101-4a04-b00d-004ddad9ce0f.pdf> (Erişim Tarihi: 14.02.2017).

Uluslararası Ticaret Merkezi (International Trade Centre, ITC). (2019, Ekim 20). *Trade Map: ITC*,

Intracen. ITC Web Sitesi (Intracen): <https://www.trademap.org>

Trading Economics, *National Bank of the Kyrgyz Republic*, 2017. <https://tradingeconomics.com/kyrgyzstan/indicators> (Erişim Tarihi: 25.10.2017)

DEİK / Türkiye-Kırgızistan İş Konseyi, Ağustos 2018

Uluslararası Para Fonu (IMF). (2019, Ekim 18). *World Economic Outlook Database, October 2019: IMF*.

Uluslararası Para Fonu (IMF) Web sitesi:

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/02/weodata/WEOOct2019all.xls>

Dünya Bankası. (2019, Eylül 13). *GDP (current \$): The World Bank Data*. Dünya Bankası Web sitesi:

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>

Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı (TCEB). (2017). "Kırgızistan Dış Ticareti", www.ekonomi.gov.tr (Erişim Tarihi: 13.08.2016).

İstanbul Ticaret Odası (2007). *Türkiye İçin Model Olabilecek Ülkelerde Uygulanan Teşvik Uygulamaları ve Ülkemize Uygulanabilirliği* (Cilt Yayın No: 2007-51). İstanbul Ticaret Odası.2018)

Dünya Bankası verileri, <http://data.worldbank.org/country/kyrgyz-republic>

IMF Working Paper Unveiling the Effects of Foreign Exchange Interventions:Evidence from the Kyrgyz Republic Tigran Poghosyan1(2020)

IMF Executive Board Concludes 2019 Article IV Consultation with the Kyrgyz Republic (2019).

<https://finans.mynet.com/haber/detay/ekonomi/yukselen-dolara-merkez-bankasi-nasil-mudahale-edebilir-dolar-icin-7-senaryo/194770/>

KIRGIZİSTAN'DA DIŞ TİCARET İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ

Büşra DOĞAN*

Giriş

Ekonomik büyümenin kaynağı olarak dış ticareti inceleyen Ricardo, Smith gibi iktisatçıların ileri sürdükleri modellere göre, karşılıklı iki ülkenin kazançlarını artırmalarında dış ticaretin önemli bir etkisi vardır. Fakat bu modellerde verimlilik ve teknoloji sabit kabul edilmiş, uzun dönemde dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine değinilmemiştir (Grossman ve Helpman, 1995: 1281).

Ekonomik büyüme ülkenin gelişmişlik düzeyini belirleyen en önemli unsur olarak kabul edildiği için dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iktisat literatüründe önemli bir yere sahiptir. İhracata dayalı büyüme hipotezinde ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olarak ihracat artışı gösterilmekle beraber temelinde 4 düşünce vardır. Birincisi işsizlik ve âtil kapasitenin mevcut olduğu açık ekonomide, ihracat çarpandan dolayı çıktıda genişlemeye neden olmaktadır. İkincisi ihracat, sermaye malları ithalatı için gereken dövizin sağlanmasında yardımcı olur. Bu da ekonomik büyümeye neden olmaktadır. Üçüncü düşünceye göre ihracat artışı verimliliği arttırır. Bu durum toplam çıktıda gelişmeye yol açmaktadır. Dördüncü düşünceye göre ise ihracat, gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayisinde firmaların daha büyük ölçeklerde üretim yapabilmesini mümkün kılarak dış pazarlardaki rekabet gücünün artmasına neden olmaktadır (Bilgin ve Şahbaz, 2009: 179-180).

* Öğr. Gör., Kırgızistan Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi, İşletme Fakültesi, b.dgn59@gmail.com

List bebek endüstri düşüncesinde tecrübe, teknolojik üstünlük, ölçek ekonomileri gibi nedenlerden dolayı dezavantajlı olan bir endüstrinin, uzun vadede gelişerek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmasını sağlayacak üretim seviyesine gelinceye kadar dış rekabette korunmasını öngörmektedir (Ozansoy, 2009: 312). Bu duruma neden olan temel sorunlar şunlardır; işsizliğin artması, kaynakların aşırı kullanılması, borçlanmanın artması, ihracatın azalması ve dışa bağımlılık (Seyidoğlu, 2009: 520).

SSCB dağıldıktan sonra planlı merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine geçen Kırgızistan kendini hiç hazır olmadığı bir sürecin içinde bulmuştur. Ülke her konuda liberal stratejiler uygulamış, özel sektör ve özelleştirmeye önem vermiştir. Bu amaçla ele alınan çalışmada Kırgızistan'da 2000–2019 döneminde (üçer aylık) ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. İlk olarak teoride dış ticaret kavramı ve ekonomik büyüme için önemi üzerinde durulmuştur. Devamında literatür taraması yapılmış ve uygulanacak olan ekonometrik yöntemden bahsedilmiştir. Ekonometrik yöntem olarak sırasıyla Birim Kök Testi, Eşbütünleşme Analizi ve Nedensellik Testi uygulanmıştır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Yapılan literatür taraması Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatür Taraması

YAZAR	DÖNEM	ÜLKE	SONUÇ
Emery (1967)	1953-1963	50 ülke	İhracat ile GSMH arasında güçlü bir korelasyon ilişkisi vardır.
Tyler (1981)	1960-1977	55 GOÜ	İhracat ile GSMH arasında güçlü bir korelasyon ilişkisi vardır.
Lee (1994)	1960-1985	89 GÜ, GOÜ	Gelişmekte olan ülkelerde sermaye malları ithalatı ile ekonomik büyüme arasında yüksek etki görülmüştür.
Sharma & Dhakal (1994)	1960-1988	Türkiye	İhracatın ekonomik büyüme üzerinde etkisi yoktur.

Zhang & Zou (1995)	1964-1988	Hindistan, Çin, Avustralya	İthalat ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Al Yousif (1997)	1973-1993	Suudi Arabistan, Umman, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri	İhracat ile büyüme arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.
Yiğidim & Köse (1997)	1980-1996	Türkiye	İthalatın ekonomik büyüme üzerinde etkisi vardır.
Özmen vd. (1999)	1987-1997	Türkiye	İhracattan ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Tuncer (2002)	1980: 1-2000: 4	Türkiye	Ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü, ithalattan ihracata doğru tek yönlü ve ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu saptanmıştır.
Saatcioğlu & Karaca (2004)	1950-1980 1981-2000	Türkiye	1950-1980 döneminde büyümeye dayalı ihracat, 1981-2000 döneminde ise ihracata dayalı büyüme mevcuttur.
Ay vd. (2004)	1980-2003	Türkiye	Dış ticaret ile büyüme arasında karşılıklı ilişki olduğu testlerle onaylanmıştır.
Al Mamun & Nath (2005)	1976-2003	Bangladeş	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve uzun dönemli nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Demirhan (2005)	1987: 1-2004: 3	Türkiye	İthalattan büyümeye doğru olumlu ilişki olduğu, ihracattan büyümeye doğru olumsuz bir ilişki olduğu görülmüştür.
Kurt & Terzi (2007)	1989: 1-2003: 4	Türkiye	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, ihracattan ithalata doğru tek yönlü ve ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğu saptanmıştır.

İspir (2009)	1989: 1- 2007: 4	Türkiye	Daralma döneminden genişleme dönemine geçerken ihracatın etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca genişleme döneminde sürecin sürdürülmesinde ithalat ve ihracatın katkı sağladıklarını fakat bu katkının azaldığını tespit etmişlerdir.
Aktaş (2009)	1996: 1- 2006: 6	Türkiye	İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu görülmüştür. Kısa dönemde çift yönlü ve uzun dönemde ise ithalattan ihracata, ihracattan ithalata, ekonomik büyümeden ithalata ve ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür.
Peng Sun & Heshmati (2010)	2002-2007	Çin	Net ihracat payları üretimde verimliliği ve ekonomik büyümeyi ciddi ölçüde etkilemektedir.
Taştan (2010)	1985: 1- 2009: 5	Türkiye	İthalattan ekonomik büyümeye doğru ve ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Takım (2010)	1975-2008	Türkiye	İhracat artışları iktisadi büyümedeki artışı desteklememektedir.
Akbulut & Terzi (2011)	1980-2010	Türkiye	İhracata dayalı büyüme mevcuttur.
Jun & Tan (2012)	1964-2009	Singapur	Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde etkisi bulunmaktadır.
Gül & Kamacı (2012)	1980-2010	19 ülke	Gelişmiş ülkelerde ithalattan büyümeye doğru nedensellik ilişkisi vardır.
Çeştepe vd. (2013)	1974-2011	Türkiye	Ekonomik büyümeden ihracata ve ithalattan ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Ay & Gerçeker (2013)	1998-2010	Türkiye	İthalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Özcan & Özçelebi (2013)	2005: 1-2011: 1	Türkiye	İhracata dayalı büyüme yaşanmaktadır.
Yardımcıoğlu & Gülmez (2013)	1995-2011	Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan	Tüm ülkelerde ihracatın ekonomik büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır. Ayrıca çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur.
Önder & Hatırlı (2014)	1994-2009	Türkiye	İhracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Mercan & Göçer (2014)	1990-2010	Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan, Kazakistan	Ticari dışa açıklığın iktisadi büyümeye etkisi pozitif ve anlamlıdır.
Aksu (2014)	1960-2009	Türkiye	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Uçan & Koçak (2014)	1990-2011	Türkiye	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü, ithalat ile ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Adeleye & Adeteye & Adewuyi (2015)	1988-2012	Nijerya	Sadece toplam ihracatın olumlu etkili olduğu saptanmıştır.
El Alaoui (2015)	1980-2013	Fas	İthalat ve büyüme arasında ilişki bulunmuştur.
Korkmaz & Aydın (2015)	2002-2014	Türkiye	İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Özgür (2015)	1980: 1-2014: 4	Türkiye	İthalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır.
Torusdağ & Arvas (2016)	1987-2015	Türkiye	İthalat ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Acet & Erdoğan & Köksal (2016)	1998-2013	Türkiye	Toplam ithalat, toplam ihracat ve reel GSYİH arasında nedensellik ilişkileri söz konusudur.
Elias & Agbo & Ruphina & Loveth (2018)	1980-2012	Nijerya	İhracat ile ekonomik büyüme arasında yüksek düzeyli bir ilişki bulunmuştur.

2. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada Kırgızistan'da üçer 2000–2019 döneminde (üçer aylık) ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. GSYİH: Gayri safi yurt içi hasılayı, İHR: ihracatı ve İTH: ithalatı tanımlamaktadır. Değişkenlerin logaritmik değerleri alındıktan sonra durağanlıklarının incelenmesi için birim kök testi uygulanmıştır. Arkasından seriler arasındaki uzun dönem ilişkisinin olup olmadığına bakmak için Johansen Eşbütünleşme modeli uygulanmıştır. Devamında ise VAR Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır.

3. Ampirik Bulgular

ADF birim kök test sonuçları Tablo 2'de gösterilmiştir. GSYİH birim kök testi sonucuna göre prob değeri 0.7214'tür. Yani birim kök içermektedir. Durağan olmadığı için birinci farkı alınmıştır ve % 5 anlamlılık seviyesinde prob değeri 0.0231'e eşitlenerek hipotez reddedilmiştir.

Daha sonra İHR değişkeni test edilmiş ve prob değeri 0.5841 bulunmuştur. Birim kök içerdiği yani durağan olmadığı için birinci farkı alınmıştır ve % 5 anlamlılık seviyesinde prob değeri 0.0002'e eşitlenerek hipotez reddedilmiştir.

Son olarak ithalat değişkeni test edilmiş ve prob değeri 0.5061 bulunmuştur. Birim kök içerdiği yani durağan olmadığı için birinci farkı alınmıştır ve % 5 anlamlılık seviyesinde prob değeri 0.0603 bulunmuştur. Hala birim kök içerdiği için ikinci farkı alınmıştır ve % 5 anlamlılık seviyesinde prob değeri 0.0001 bulunmuştur.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

GSYİH					
Lag Length: 4			Lag Length: 3		
	t-ist	Prob		t-ist	Prob
ADF test ist	-1.120704	0.7214	ADF test ist	-3.906705	0.0231
% 1	-3.394162		% 1	-3.394162	
% 5	-2.641020		% 5	-2.641020	
% 10	-2.014799		% 10	-2.014799	
İHRACAT					
Lag Length: 4			Lag Length: 3		
	t-ist	Prob		t-ist	Prob
ADF test ist	-1.246184	0.5841	ADF test ist	-4.267447	0.0002
% 1	-3.394162		% 1	-3.394162	
% 5	-2.641020		% 5	-2.641020	
% 10	-2.014799		% 10	-2.014799	
İTHALAT					
Lag Length: 4			Lag Length: 3		
	t-ist	Prob		t-ist	Prob
ADF test ist	-1.570419	0.5061	ADF test ist	-2.624105	0.0603
% 1	-3.394162		% 1	-3.394162	
% 5	-2.641020		% 5	-2.641020	
% 10	-2.014799		% 10	-2.014799	
Lag Length: 2					
	t-ist	Prob			
ADF test ist	-23.61404	0.0001			
% 1	-3.394162				
% 5	-2.641020				
% 10	-2.014799				

ADF birim kök test sonuçlarına göre GSYİH ve ihracat aynı seviyede durağan olduğu için eşbütünlük testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir. Sonuçlara göre eşbütünlük ilişkisi bulunamamıştır. Yani seriler arasında uzun dönemli ilişki bulunmamaktadır. Bu yüzden VAR modeli uygulanmış ve öncelikle gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Gecikme uzunluğu Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 3: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

UNRESTRICTED COINTEGRATION RANK TEST (TRACE)			
Hypothesized No. of CE(s)	Trace	0.05	Prob.**
None	11.92417	16.32514	0.2614
At most 1	0.826131	3.884620	0.3415
UNRESTRICTED COINTEGRATION RANK TEST (MAX-EIGENVALUE)			
Hypothesized No. of CE(s)	Max-Eigen	0.05	Prob.**
None	10.320541	15.24760	0.2512
At most 1	0.826131	3.884620	0.3415

Tablo 4: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-846.5178	NA	1.41e+05	25.62748	25.56105	25.62405
1	-798.6892	44.62895	7.58e+05	25.65208	25.30894	25.20445
2	-742.3509	66.20895	2.50e+04	24.64820	24.95658	24.95286
3	-701.9504	62.94102	87209592	22.62084	23.65209	23.41872
4	-691.4196	37.04941	48604164	22.96415	22.94021*	22.03185*
5	-670.9506	4.219460	50134165	22.64094	23.62088	22.70464
6	-664.8470	11.65825*	45465142*	22.40875*	23.90824	22.32087

Gecikme uzunluğu SC ve HQ kriterlerine göre 4 olarak seçilmiştir.

Tablo 5: VAR Granger Nedensellik Test Sonuçları

Dependent variable: GSYİH			Dependent variable: GSYİH		
Excluded	Chi-sq	Prob	Excluded	Chi-sq	Prob
IHR	7.040042	0.1112	ITH	11.04526	0.0151
All	7.040042	0.1112	All	11.04526	0.0151
Dependent variable: IHR			Dependent variable: ITH		
Excluded	Chi-sq	Prob	Excluded	Chi-sq	Prob
GSYİH	16.146201	0.0027	GSYİH	14.37454	0.0072
All	16.146201	0.0027	All	14.37454	0.0072

GSYİH-İHR test sonuçlarına göre prob değeri 0.1112 bulunmuştur. Ayrıca ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi

saptanmıştır. Bu ihracatın ekonomik büyümenin nedeni olmadığı ama ekonomik büyümenin ihracatın nedeni olduğu anlamına gelmektedir.

GSYİH-İTH test sonuçlarına göre prob değeri 0.05'ten küçük olduğundan çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Yani ithalat ekonomik büyümenin nedenidir ve ekonomik büyüme ithalatın nedenidir.

Sonuç

SSCB dağıldıktan sonra planlı merkezi ekonomiden piyasa ekonomisine geçen Kırgızistan kendini hiç hazır olmadığı bir sürecin içinde bulmuştur. Ülke her konuda liberal stratejiler uygulamış, özel sektör ve özelleştirmeye önem vermiştir. Bu amaçla ele alınan çalışmada Kırgızistan'da 2000–2019 döneminde (üçer aylık) ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. İlk olarak teoride dış ticaret kavramı ve ekonomik büyüme için önemi üzerinde durulmuştur. Devamında literatür taraması yapılmış ve uygulanacak olan ekonometrik yöntemden bahsedilmiştir. Ekonometrik yöntem olarak sırasıyla Birim Kök Testi, Eşbütünlüşme Analizi ve Nedensellik Testi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme ihracatın artmasına sebep olmaktadır ancak ihracat ekonomik büyümeyi etkilememektedir. Ayrıca ithalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki vardır. Yani ithalatın artması ekonomik büyümeyi arttırmakta, ekonomik büyüme ise ithalatı arttırmaktadır. Ülkenin ihracat hacminin küçük olması GSYİH'yı yeterli ölçüde etkilememektedir. Tüm bunlardan Kırgızistan'ın dış ticaret ile ekonomik büyüme ilişkisinin ithalat üzerine kurulu olduğunu anlamaktayız. Buradan az gelişmiş olan ülkelerde ihracatın ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı düşüncesinin Kırgızistan için de geçerli olduğu sonucuna varmaktayız.

Ülkenin gelir seviyesi düşük olduğundan tasarruf oranları ve yatırımlar düşüktür. Bu durum sermayenin yetersiz olmasına neden olmaktadır. Böyle ekonomilerde sınırlı ihracat seviyesi ve emek yoğun üretime ağırlık verilmesi söz konusudur. İhracat mallarının çeşitliliği ve ihracat bileşenlerinin artırılması gerekmektedir. Ülkenin daha fazla gelişmesi için ihracatı teşvik edici politikalar uygulanmalıdır. Piyasaların genişletilmesi, Gümrük Birliği'nde faydalanılması ve uluslararası kurumlardan gelen kredi ve sübvansiyonların etkin bir biçimde

kullanılması gerekmektedir. Ayrıca ülkedeki siyasi istikrarlılığın korunması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

- ACET, H., ERDOĞAN, S., KÖKSAL, M., "İthalat, İhracat ve Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Uygulaması", Selçuk Üniversitesi, İİBF, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 16(31), ss. 145-161, 2016.
- ADELEYE, J.O., ADETEYE, O.S., ADEWUYI, M.O., "Impact Of International Trade On Economic Growth In Nigeria (1988-2012)", International Journal of Financial Research, 6(3), ss. 163-72, 2015.
- AKBULUT, S., TERZİ, H., "Türkiye'de İhracata Dayalı Büyümenin Sektörler İtibariyle Analizi", Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 43-58, 2011.
- AKSU, L., "Türkiye'de 1960-2009 Yıllarını Kapsayan Dış Ticaret Politikalarının İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi", Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), ss.363-408, 2014.
- AKTAŞ, C., "Türkiye'nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi", Kocaeli Üniversitesi, SBE Dergisi, (2); ss. 35-47, 2009.
- AL MAMUN, K.A., NATH, H.K., "Export-Led Growth In Bangladesh: A Time Series Analysis", Applied Economics Letters, 12, ss. 361-364, 2005.
- AL-YOUSİF, Y.K., "Exports And Economic Growth: Some Empirical Evidence From The Arab Gulf Countries, Applied Economics", (29), ss. 693- 697, 1997.
- AY, A., ERDOĞAN, S., MUCUK, M., "Türkiye'de İhracata Dayalı Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Sınaması (1980-2003)", Selçuk Üniversitesi, Karaman İİBF Dergisi, (1), ss. 107-117, 2004.
- AY, A., GERÇEKER, M., "İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Nedensellikleri: Türkiye Uygulaması (1998-2010)", Finans, Politik & Ekonomik Yorumlar, 50 (578), ss. 17-29, 2013.
- BİLGİN, C., ŞAHBAZ, A., "Türkiye'de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1), ss. 177-198, 2009.
- ÇEŞTEPE, H., YILDIRIM, E., BAYAR, M., "Doğrudan Yabancı Yatırım, Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret: Toda-Yamamoto Yaklaşımıyla Türkiye'den Nedensellik Kanıtları", Akdeniz Üniversitesi, İİBF Dergisi, 27, ss. 1-37, 2013.
- DEMİRHAN, E., "Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği", Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, 60(4), ss. 76-88, 2005.
- EL ALAOUİ, A., "Causality and Cointegration Between Export and Economic Growth: Evidence From Morocco", Journal Of World Economic Research, 4 (3), ss. 83-91, 2015.

- ELIAS, I.A., AGBO A., RUPHINA, E.E., LOVETH, O., "Impact Of International Trade On The Economic Growth Of Nigeria", *European Journal of Business and Management*, 10(18), ss. 22-30, 2018.
- EMERY, R.F., "The Relation of Exports and Economic Growth", *Kyklos*, 20(4), ss. 470-486, 1967.
- GROSSMAN, G.M., HELPMAN, E., "Technology and Trade", Grossman et al. (eds.) *Handbook of International Economics*, 1st Edition, USA, Elsevier, 1995.
- GÜL, E., KAMACI, A., "Dış Ticaretin Büyüme Üzerine Etkileri: Bir Panel Analizi", *Uluslararası Alanya Üniversitesi, İF Dergisi*, (3), ss. 81-89, 2012.
- İSPIR, S., ERSOY, B.A., YILMAZER, M., "Türkiye'nin Büyüme Dinamiğinde İhracat mı İthalat mı Daha Etkin?", *Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 24 (1), ss. 59-72, 2009.
- KORKMAZ, S., AYDIN, A., "Türkiye'de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 10(3), ss. 47-76, 2015.
- KURT, S., TERZI, H., "İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 21(1), ss. 25-46, 2007.
- LEE, J. W., "Capital Goods Imports and Long-Run Growth", *National Bureau of Economic Research*, 4725, 1994.
- MERCAN, M., GÖÇER, İ., "Ticari Dış Açıklığın Ekonomik Etkileri, Orta Asya Ülkeleri İçin Ampirik Analiz", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 2014.
- OZANSOY, A., "2008-2009 Küresel Krizine Karşı Ülkelerin Gösterdikleri Korumacılık Refleksleri", *Lebib Yalkın Dergisi*, (69), ss. 300-316, 2009.
- ÖNDER, K., HATIRLI, S.A., "Türkiye'de İmalat Sanayi İhracatı ve Büyüme İlişkisinin İktisadi Analizi", *Journal of Yasar University*, 9(34) 2014.
- ÖZCAN, B., ÖZÇELEBI, O., "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?", *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(1), ss. 1-14, 2013.
- ÖZGÜR, M., "İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Türkiye Örneği", *Uluslararası Alanya Üniversitesi, İF Dergisi*, 7(2), ss. 187-194, 2015.
- ÖZMEN, A., ÖZER, M., TÜRKYILMAZ, S., "Türkiye'de İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedenselliğe İlişkin Bir Uygulama Denemesi", *Marmara Üniversitesi Yayını*, No: 640, ss. 379-392, 1999.
- PENG SUN, P., HESHMATI, A., "International Trade and Its Effects On Economic Growth In China", *IZA DP*, 5151, 2010.
- SAATÇIOĞLU, C., KARACA, O., "Türkiye'de İhracat ile Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi", *Yönetim*, 15(49), ss. 30-40, 2004.
- SEYİDOĞLU, H., "Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama", 17.baskı, ss. 511-529, 2009.

- SHARMA, S. C., DHAKAL, D., "Casual Analysis Between Export and Economic Growth in Developing Countries", Applied Economics, 26 (11), ss. 1145-1157, 1994.
- TAKIM, A., "Türkiye'de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi", Atatürk Üniversitesi, SBE Dergisi, 14(2), ss. 1-16, 2010.
- TAN, C., JUN, K., "International Trade and Economic Growth: Evidence From Singapore", Columbia University, 2012.
- TAŞTAN, H., "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi", Ekonomi Bilimleri Dergisi, 2(1), ss. 87-98, 2010.
- TORUSDAĞ, M., ARVAS, M., "İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", IUJEAS, 1(2), ss. 1-18, 2016.
- TUNCER, İ., "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Büyüme: Toda-Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri (1980-2000)", Çukurova Üniversitesi, SBE Dergisi, 9(9), ss. 89-107, 2002.
- TYLER, W.G., "Growth and Export Expansion in Developing Countries: Some Empirical Evidence", Journal of Development Economics, 9(1), ss. 121-130, 1981.
- UÇAN, O., KOÇAK, E., "Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, Niğde Üniversitesi", İİBF Dergisi, 7(2), ss. 51-60, 2014.
- YARDIMCIOĞLU, F., GÜLMEZ, A., "Türk Cumhuriyetlerinde İhracat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi", Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 8(1), 2013.
- YİĞİDİM, A., KÖSE, N., "İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, İthalatın Rolü: Türkiye Örneği (1980-1996)", Ekonomik Yaklaşım, 8 (26), ss. 71-85, 1997.
- ZHANG, X., ZOU, H., "Foreing Technology Imports and Economic Growth in Developing Countries", The World Bank Policy Research Department Public Economy Division Working Paper 1412, ss. 1-32, 1995.

KIRGIZİSTAN EKONOMİSİNDE HAYVANCILIĞIN YERİ

Askarbek TÜLÖBAEV*

1. Kırgız Kültüründe Hayvancılığın Yeri ve Önemi

Kırgızistan İpek Yolu kavşağında, kuzeyde Kazakistan, güneyde Tacikistan, doğudan ve güneydoğudan Çin ile komşu bir Orta Asya ülkesidir. Yüzölçümü 199.951km² olan Kırgızistan'ın 2020 verilerine göre nüfusu 6.456.500 kişidir [1].

Kırgızistan'da hayvancılık tarih boyunca önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Günümüzde, hayvancılığın toplam tarım içerisindeki payı % 45 olup, Kırgız halkının % 60'ı kırsal bölgede yaşamaktadır. Ülke ekonomisinin gelişmesinde hayvancılık büyük bir paya sahip olacaktır. Kırgız halkı, özellikle geleneksel mera hayvancılığı konusunda uzun tarihe dayalı bir birikime sahiptir. Ülkedeki uçsuz bucaksız yayla ve meralar, günümüz modern yetiştiricilik imkanları ile birleştirildiğinde, ekolojik, ucuz ve kaliteli ürün üretimi için önemli bir fırsattır. Kırgızistan'ının bağımsızlık sonrası kendi pazar ekonomisini oluşturma sürecinde ortaya çıkan sorunlar, tarım ve hayvancılığını önemli oranda olumsuz etkilemiştir. Bu süreçte tarım ve hayvancılığı geliştirmeye yönelik reform uygulamaları yapılmıştır. Tarım arazileri reformu ve hazine malları özelleştirilmesi kapsamında; tarımda kullanılan aletlerin tamamıyla değiştirilmesi, konut sahiplendirme gibi önemli uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Veterinerlik Fakültesi.
askarbek.tulobayev@manas.edu.kg

uygulamalar da karşılaşılan bazı problemler (sektöre uzak girişimcilerin işletme sahibi olması gibi) istenilen gelişme hızına ulaşılmasını zorlaştırmıştır. Sektörel yetenekteki yetersizlikle birlikte Veteriner Hekimlik alanındaki yetersizlik bu gelişme hızını etkilemektedir [3].

Kırgız kültürünün temelini tarih boyunca göçebe kültürü oluşturmuştur. Göçebe kültürünün temelinde ise yayla (mera) ve hayvancılık yer etmiştir. Kırgızlar, tüm canlıları “hayvanlar” ya da “hayvanat”, küçükbaş hayvanları “canlı (candık)”, insanın gıda olarak baktığı hayvanları ise “mal” olarak ifade etmektedirler [4]. Başka bir ifade ile Kırgızlar at, inek, topoz, koyun, keçi, deve gibi hayvanlara ‘mal’ yani ‘dört tülük mal’ (çiftlik hayvanı) diye adlandırmaktadırlar. Dört tülük mal ise ‘Kara veya Bodo mal’ ile ‘candık’ diye ayrılmaktadır. At, inek, topoz, deveye ‘kara ya da bodo mal’, koyun ve keçiye ise candık adı verilmektedir. Hayvancılık ekonominin bir kolu olmasının yanı sıra Kırgız sosyo-kültürel hayatının çok önemli bir parçasını oluşturmuştur. Kırgızlar, tarih boyunca göçlerde hayvanları kullanmış, beslenmelerinde temel gıdayı hayvanlardan sağlamış, yine evcil hayvanlardan yararlanarak avlanmış, hayvanları eğlencelerde ve sporun birçok dalında kullanmıştır. Öyle ki, Kırgızlar selam verirken ilk önce ‘hayvanların ve canın sağlıklı mı’ anlamında, ‘mal-baş/canaman mı’ diyerek selamlarında bile hayvanın sağlığını sorarak sohbete başlarlar [5-7].

Diğer taraftan Kırgız kültüründe, her bir hayvan türünün bir koruyucusu (piri) olduğu inancı hakimdir. Örneğin at Kambar-Ata, koyun Cholpon-Ata, keçi Şıbir-Ata veya Çıçan ata, inek Zengi-Baba, Zangi-Baba veya Üzöngü-Baba, topoz Ak-Muyuz, deve Oysul-Ata gibi isimlerle bir değerlendirilmektedir [8,9,10]. Kırgızlar da çiftlik hayvanlarının isimlendirilmesinde ki zenginlik hemen hemen dünyanın hiçbir kültüründe yoktur. Her hayvan yaş ve cinsiyet gruplarına göre farklı biçimlerde isimlendirilmektedir (Tablo 1 ve 2).

Tablo 1: Kırgız Kültüründe Çiftlik Hayvanlarının Yaş ve Cinsiyetine Göre İsimlendirilmesi (At, Koyun, Keçi ve Deve)

Hayvan türü	Yaş	Cinsiyet	
		Erkek	Dişi
At	12 aya kadar	Kulun, cabagı	Kulun, cabagı
	1	Tay	Tay baytal
	2	Kunan	Kunan baytal
	3	Bıştı	Bıştı baytal

	4	Janı (yeni) veya bir asıy aygır, kastre edilmişse at	Janı (yeni) veya bir asıy bee
	5 ve üzeri	Aygır/at (iki asıy, üç asıy...)	Bee (iki asıy, üç asıy...)
Koyun	12 aya kadar	Kuzu, bağılan, kürpön	Kuzu,bağılan, kürpön
	1	Kuzu koçkor, boruk	Toktu
	2-3	Eki, üç dişli	Kısır kaldı, sooluk koy
	4	Dört dişli, tögörök, kastre edilirse irik, kastre edilmezse koç.	Dört dişli veya sooluk koy
Keçi	12 aya kadar	Oğlak, bağıldır	Oğlak,bağıldır
	1	Tekeçer, oğlak teke, kastre edilirse oğlakserke	Çebiç
	2-3	Teke, kastre edilirse erkek	Keçi
Deve	12 aya kadar	Boto, taylak	Boto, taylak
	1	Bir kırkkan	Bir kırkkan
	2	İki kırkkan	İki kırkkan
	3	Üç kırkkan	Üç kırkkan, veya bir döl verimden sonra kayımal
	4	Buura, kastre edilirse -atan	İngen

Tablo 2: Kırgız Kültüründe Çiftlik Hayvanlarının Yaş ve Cinsiyetine Göre İsimlendirilmesi (Sığır ve Topoz)

Hayvan türü	Yaş	Cinsiyet	
		Erkek	Dişi
Sığır	12 aya kadar	Buzağı, dana, tana	Buzağı, dana,tana
	1	Tay torpok, tay buka, bukaçaar	Tay torpok, tay kunaacın
	2	Kunan buka, kastre edilirsenoopaz	Kunan kunaacın
	3	Bıştı boğa	Bıştı kunaacın
	4	Bir asıy boğa	Bir asıy uy
	5 ve üzeri	Boğa (iki asıy, üç asıy...), kastre edilirse noopaz ya da öküz	Uy, inek (iki asıy,üç asıy...)
Topoz	12 aya kadar	Mamalak	Mamalak
	1	Tay dana mamalak, tay boğa mamalak, bukaçaar mamalak	Tay dana mamalak, tay kunaacın mamalak
	2	Kunan boğa, kastre edilirse-noopaz	Kunan kunaacın
	3	Bıştı buka topoz	Bıştı kunaacın topoz
	4 yıl	Bir asıy buka topoz	Bir asıy inek topoz
	5 yıl	Boğa topoz (iki asıy, üç asıy...), kastre edilirse-bıçma topoz	İnek (iki asıy,üç asıy...)

2. Kırgızistan'da Yetiştirilen Hayvan Türleri

Kırgızistan'da hayvancılıkla ilgili uzun yıllar elde edilen birikimler temelinde, sahip olduğu geniş dağlık bölge ve iklim şartlarına iyi adapte olmuş ve yüksek verim kabiliyeti gelişmiş olan hayvan türleri yetiştirilmektedir. Bu türlerin birçoğu yerli ırk niteliğine sahiptir.

2.1. At Yetiştiriciliği

At yetiştiriciliği tarih boyunca Kırgızlar 'da hayvancılığın en önemli kollarından olmuş, adeta hayatın bir parçasını oluşturmuştur. At, taşımada, sporda kullanıldığı gibi etinden ve sütünden (bee sütü, sağmal ve kıımız) faydalanılmaktadır. Sahip olunan geniş meralar ve geleneksel mera yetiştiriciliği kültürü, at yetiştiriciliğinin gelişmesine büyük katkı sağlamaktadır [11-16].

Kırgızistan'da başlıca aşağıdaki at ırkları yetiştirilmektedir,

Kırgız atı

Yeni Kırgız atı

Tırs Orlov atı

Don atı

İngiliz atı

Kırgız Atı

Kırgızlarda at yetiştiriciliğinin temeli oldukça eskiye dayanmaktadır. Kırgızlar, milattan önce 2000 yılında Orta Asya ve Sibiryaya meralarında at yetiştirmişlerdir.

Araştırmacıların ifadelerine göre Kırgız atları, Moğol medeniyeti başlamadan birkaç yüzyıl önce Kırgızistan coğrafyasında yetiştirilmekteydi.

Kırgız atları, orta boylu ancak güçlü bir kemik yapısına sahip, kasları iyi gelişmiş, tüyleri uzun ve kalın, ayrıca tırnakları sağlam ve güçlüdür. Güçlü ve kalın tırnak yapısına sahip olduğundan dağlık alanlarda genellikle nal uygulama gerektirmemesi hareket üstünlüğü sağlamaktadır.

Bu atlar dağların dik yamaçlarında kolaylıkla hareket edebilme kabiliyetindedirler. Uzun yolculuklara dayanıklı olup, yük taşımaya uygundur. Kısa sürede semirirler. Kışın ayaklarının yardımı ile kar altından otları çıkararak beslenebilirler. Atlardan geriye kalan otlar koyunlara kaynak oluşturmaktadır. Soğuk havalara oldukça dayanıklı olan Kırgız atları, yıl boyunca dışarıda serbest olarak bulunurlar.

Resim 2. Kırgız Atı [17]

Kırgız atı (Tukur) - Sağlam, boynu kısa, sağrısı geniş, rengi genelde ale ve dorudur. Cidago yüksekliği 136.0 -140.3 cm; beden uzunluğu 141.2-142.8 cm; göğüs genişliği 165.2-169.6 cm; incik çevresi 17.8-18.4 cm'dir. Bu atların iri yapıları daha düz arazi yapısına sahip Isık-Köl, Çüy, Talas, ve Fergana bölgesine dağılmıştır. Küçük yapılı olanları ise Tyan-Şan, Pamir, Alay ve Altay dağlık bölgelerinde bulunmaktadır. Kırgız atı erginliğe geç ulaşır, özel bakıma çok ihtiyaç duymazlar, yıl boyu merada beslenirler. Kışın soğuğa karşı dayanıklıdır. Genelde binek ve iş hayvanı olarak kullanılır. Kısrağın döl verimi 100 kısraktan 80-85 kulun olup, süt verimi yüksektir (günlük ortalama 13 litre).

Yeni Kırgız Atı

Kırgız atı ile Don ve Tala Mingiç atının melezlenmesinden meydana gelen bir ırktır. 1954 yılında ırk olarak tanımlanmıştır. Bu ırk beden yapısı bakımından kötü hava koşullarında ve yüksek dağ şartlarında kullanmak için uygun ve sağlam bir yapıya sahiptir. Yeni ırk; 1. Genel (huylu). 2. Güzel (büyük) ve 3. Binek atı olarak 3 tipe ayrılır. Bu tipteki atların beden yapısı, büyüklüğü, doğası, iş yapmaya yeteneği ve bölge şartına adapte olması ile birbirinden ayırt edilir. Kısrakların ortalama vücut ölçüleri; cidago yüksekliği 150.8 cm; göğüs genişliği 179.6 cm; incik çevresi 18.7 cm; canlı ağırlığı ortalama 450.0 kg dır. Her kısraktan 65-85 kulun elde edilir. Kuluntay günde 800-1000gr canlı ağırlık kazancı sağlar. Kısrağın sağım döneminde (5 ay) 2200 kg süt vermektedir.

Resim 3. Yeni Kırgız Atı [18]

2.2. Koyun ve Keçi Yetiştiriciliği

İnsanoğlu yabani hayvanlar içinden ilk olarak koyunu evcilleştirmiştir. Tarihi bilgilere göre vahşi koyunu evcilleştirme on bin yıl önce Orta Asya'nın dağlık bölgelerinde başlamıştır. O yüzden, Kırgızistan'ın şu an ki bölgesi koyunu ilk evcilleştiren merkezlerden birisidir. Koyun kendi biyolojik yeteneğine göre mera hayvanı olarak sayılır. Bu yüzden tüm dünyada koyunlar merada otlarsa, en azından günün yarısını merada geçirirse karlı bir hayvancılık yapılmış olur. Genelde koyunlar kısa otlu meralara adapte olmuşlardır. Uzun yıllardır yapılmış olan geleneksel hayvancılığın sonucunda evcil koyunlar meraya en uygun hale gelmişlerdir [16, 19, 20].

Kırgızistan'da koyun ve keçi yetiştiriciliğinde aşağıdaki ırklar kullanılmaktadır;

- Kaba Yünlü Kuyruklu Kırgız Koyunu
- İnce Yapağılı Kırgız Koyunu
- Yarım İnce Yapağılı Tyan-Şan Koyunu
- Yarım Kaba Yünlü Alay Koyunu
- Etçi-Yağlı Aykol Koyunu
- Melez Koyunlar
- Yerli Kıl Keçisi
- Yapağılı Kırgız Keçisi
- Tiftik Kırgız Keçisi
- Melez Keçiler

Önceleri koyun varlığının önemli bir kısmını oluşturan İnce Yapağılı Kırgız koyunları bugün için toplam koyun sayısının % 5-7' sini oluşturmaktadır. Tyan-Şan Yarım Kaba Yünlü ırkı ve yüksek dağa adapte olan, kısa zamanda erginliğe ulaşan, Yarım Kaba Yünlü Alay ırkı nesli

tükenmekte olan ırklardan bazılarıdır. Aynı zamanda Kaba Yünlü Kırgız koyunu ve farklı melez koyunların sayısı giderek artmaktadır. Bu koyunlardan elde edilen yapağılar bazen yakılarak yok edilmektedir.

Kaba Yünlü Kuyruklu Kırgız Koyunu

Yüzyıllardan bu yana Kırgızistan bölgesinde yetiştirilerek halkın et ve yapağı ihtiyacını karşılamaktadır. Eski zamanlarda bu ırkın dışında hiçbir koyun ırkı yetiştirilmemekte idi. Et ve yağ oranı orta derecede, hızlı gelişim gösterir, mera şartlarında canlı ağırlık artışı oldukça yüksektir. Sağlam yapılı, hastalıklara karşı dayanıklı hem yazın hem de kışın merada otlayabilen bir ırktır. İlave bakım ve beslemeye çok ihtiyacı yoktur. Yolculuğa ve hava değişikliklerine dayanıklıdır. Kaba Yünlü Kuyruklu Kırgız koyununun koçu ortalama 70-75 kg, dişileri 55-58 kg'dır. Kuzuların canlı ağırlığı 4-4.5 aylıkken 28-30kg'dır.

Ergin koyunların kesildikten sonraki karkas ağırlık 26.5-28 kg'dır. Koyunların yapağısı kahve ve gri rengine, bazen siyah renkte de olabilir. İlk bahar ve son baharda yapılan kırkımlarda koyunlardan 1.6-2.0 kg, koçlardan ise 2.3-2.5 kg yün elde edilir. Ortalama 100 koyundan 95-105 baş kuzu elde edilmektedir. Kuzular, sağlam yapılı ve adaptasyon yetenekleri yüksektir. Kırgız koyunlarının diğer koyunlardan önemli bir farkı ağız ve burnu uzun, burun boşlukları geniş böylece yüksek yamaçlardaki otlardan bile faydalanmaktadır. İkinci farkı ise mera ve meraların farklılıklarını ayırt edip aklında tutabilmesidir. Sürünün başında gezen lider koyun, zengin meraları, suyu, zehirli otların bulunduğu yerleri iyi bilir. Yılan ve karadul gibi problem yaratan yabancı hayvanların bulunduğu yerleri, ya da bataklık olan yerlerin etrafından dolanarak sürüyü yönlendirir.

Resim 4. Kaba Yünlü Kuyruklu Kırgız Koçu ve Koyunları [21]

İnce Yapağılı Kırgız Koyunu

Yapağıcı-etçi kombine bir ırktır. Dağlık meralara uygun hem et ve hem de yün verimi iyi gelişim göstermiştir. 1956 yılında elde edilmiştir. Koyunun dış görünüşü iyi, sağlam, hava değişikliklerine dayanıklı hem kışın hem de yazın merada yetiştirmeye uygundur. Dişiler ortalama canlı ağırlık 50-55

kg, koçlar 95-105 kg, doğum yapacak koyunların yapağı verimi 3.5-4.0 kg, koçların 10-12 kg, temiz yapağı verimi % 50-53'tür. Dl verimi 100 koyundan 115-125 kuzu elde edilir.

Resim 5. İnce Yapağılı Kırgız Koyunları ve Koçu [22]

Yarım İnce Yapağılı Tyan-Şan Koyunu

Uzun uğraşlar sonucunda Kara-Kucur bölgesinde elde edilmiştir. Kaliteli melez bir yapağıya sahiptir. Tyan-Şan ırkındaki koyunları dağlık meralarda yetiştirmeye çalışılmış olup, soğuğa dayanıklılığı, et ve yapağı verimi ile öne çıkan bir ırktır. Genelde merada yetiştirilmekte ve 30-40 cm yükseklikteki karı ayaklarıyla ya da ağız yardımıyla açarak, otları bulup tüketebilmektedir. Günümüzde bu ırkın nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Resim 6. Yarım İnce Yapağılı Tyan-Şan Koyunları ve Koçu [23]

Yarım Kaba Ynl Alay Koyunu

Alay ırkındaki Yarım kaba ynl koyun et-yağ kombine amaçlı yetiştirilmektedir. 1934 yılında Alay bölgesinde yetiştirilmeye başlanan bu ırk, 1984 yılında ırk olarak kabul edilmiştir. Diğere yerli ırklardan dış görünüş, büyüklüğü, kısa zamanda erginliğe ulaşması ve tüm yıl boyu dağlı mera şartlarına adapte olması ile ayırt edilmektedir. Koçların ortalama canlı ağırlığı 105 kg, dişisi 60-62 kg'dır. Doğum yapacak koyunların kuyruk yağı

2-3 kg'dır. Kastre edilmiş koçlarda ise 3.8 kg'a kadar ulaşmaktadır. Koçların ortalama yapağı verimi 5-5,5 kg, dişi koyunların ise 2.5-2.8 kg'dır. Beyaz ve gri renkte yapağı elde edilir. Yapağı genelde halı yapmak için kullanılır. Her 100 koyundan 107-110 baş kuzu elde edilir. Kuzuları sağlam yapılı ve kısa zamanda erginlik çağına ulaşırlar. Sütten kesim yaşında (4-4.5 ay) 32-35 kiloya ulaşırlar. Merada beslendikten sonra (6-8 aylıkken) 20-23 kg karkas verirler. Bu ırk koyunlar yüksek dağlı, kısa otlu, soğuk havada yetiştirilmeye uygundur. Ancak sıcak havalarda kendini rahatsız hissederler. Koyunun yapağısı uzun olduğu için (15-17 cm) uzun otlu ve ağaçlı meralarda yetiştirmek uygun olmaz. Günümüzde bu ırkın nesli tükenme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Resim 7. Yarım Kaba Yünlü Alay Koçu ve Sürüsü [24]

Etçi-Yağlı Aykol Koyunu

Aykol ırkındaki bu koyun Ton ilindeki 'Aykol' Kooperatif şartlarında 2008 yılında elde edilmiştir. Koyun sağlam, bedeni uzun yapılı, göğüs yapısı geniş ve derin, ayakları sağlam ve uzun, beli geniş, beden yapısı düz, orta yuvarlak kuyrukludur. Kuzuları çabuk büyür, kısa zamanda erginliğe ulaşır. Yeni doğmuş kuzu 4.5-5.0 kg dır. Kuzuları sütten kesim yaşında (4 ay) 32-34 kg canlı ağırlıktadır. Büyük koçların canlı ağırlıkları 110-157 kg'a kadar ulaşmaktadır. 18 aylık koçları 76-85 kg, dişilerin canlı ağırlıkları yaşa göre değişmekte olup ortalama 60 kg dır. Dölverimi ise, 100 koyundan 106-108 kuzu elde edilir.

Resim 8. Etçi-Yağlı Aykol Koyunu ve Koçu [25]

2.3. Keçi Yetiştiriciliği

Gcebe halkın gelenekleri keçi yetiştiriciliğine fazla ihtiyaç duymadığı için keçi özel sektör olarak gelişmemiştir. Özellikle keçiler koyunlarla birlikte yetiştirilir. Genellikle 400-500'lk bir sürüde sadece 15-20 keçi bulunur. Ama keçilerin yetiştiricilikte önemi büyüktür. Sürü lideri olarak keçiler kullanılmaktadır. Kırgız keçileri dağlık meraları iyi değerlendirirler. Ağaçlı meralarda beslenerek, diğer hayvan türlerinin değerlendiremediği yaylaların biyolojik yenilenmesinde büyük önem taşırlar [16].

Keçiler ağaçlık, makilik dağlık ve taşlı yerlere yerleşirler ve dikenli ağaçların yapraklarını, genç filizlerini ve pelin otunu severek tktirler.

Tiftik Keçisi [26]

Bu ırk yerli keçilerin Pridon ve Ankara Keçisi ırkı tekelerle melezlemesinden elde edilmiştir. Irk olarak 1996 yılında tescil edilmiştir. Keçiler dağlık meralarda uyum sağlama ve yüksek verimleri ile ayırt edilir. Verimliliğin önemli parçasını oluşturan tiftik açık-gri, kahverengi-gri ve beyaz renktedir. Elyaf veriminin % 60-70'ini tiftik oluşturur. Ortalama bir tekeden 600-700 gr, keçiden 450-500 gr tiftik elde edilir. Tiftiğin uzunluğu 7-10 cm, kalınlığı 18-20 mikrometredir. Beden yapısı iri ve eti kalitelidir. Son baharda tekelerin canlı ağırlığı 60-65 kg, keçilerin ise 36-38 kg'a ulaşmaktadır. 100 doğum yapacak keçiden 125-130 oğlak elde edilmektedir.

Resim 9. Tiftik Keçisi [26]

Yapağılı Kırgız Keçisi [27]

Bu ırk, yerli keçi ile Ankara Keçisi ırkı tekelerin melezlenmesi sonucu elde edilmiştir. Irk olarak 1996 yılda tescil edilmiştir. Elyafı yumuşak (Kaşmir) ve kaba (Tiftik) olmak üzere iki katmandan oluşmaktadır. Rengi beyaz, teke ve keçileri boynuzludur. Elyaf uzunluğu 20-22 cm, inceliği 46-48 mikrometredir. Ortalama tekeден 2.6-2.8 kg, keçiden 1.8-2.0 kg elyaf elde edilmektedir. Yapağılı keçilerin elyafları karşılaştırıldığında miktarı normal, etinin lezzeti ise orta düzeydedir. Tekelerin canlı ağırlığı ortalama 57 kg'dır. Büyük keçilerin ise 35-37 kg'dır. 100 başlık bir keçi sürüsünden 105-115 oğlak alınmaktadır.

Resim 10. Yapağılı Kırgız Keçisi [27]

Yerli Kıl Keçisi [28]

Kırgızistan'da yaygın olarak yetiştirilmektedir. Beden yapısı sağlam, yaşam kabiliyeti yüksek ve yıl boyu merada yetiştirmeye uygun bir keçi ırkıdır. Bu yönüyle diğer keçilerden kolayca ayırt edilebilir. Tekelerin vücut ağırlığı 60-65 kg, keçilerin ise 40-42 kg'dır. Elyafının önemli bir kısmını

tiftik oluşturmaktadır. Bunun yaklaşık dörtte biri (% 24) ince tiftik (yumuşak kısmı) elyafıdır. Tiftik inceliği 15.6 mikrometredir uzunluğu 5.0 cm, yaklaşık 106-116 g kaşmir alınmaktadır. Dl verimi % 125 düzeyindedir.

Resim 11. Yerli Kıl Keçisi [28]

2.4. Sığır Yetiştiriciliği

Kırgız sığırları yerel zor şartlara iyi adapte olmuştur. Sığırlar küçük yapılı, orta ağırlıkta, sağlam vücutta, kalın ve nispeten uzun yapağılı olup, dağlarda iyi gelişmektedirler. Süt verimliliği az, ama süt yağının yüksek ve karkas ağırlığının 150-200 kg'den yüksek olmamasından dolayı tam olarak etçi sığır denemez. Eskiden Kırgızlar sığır yetiştiriciliğine daha az önem vermişlerdir. Yerli Kırgız sığırları kış mevsiminde de mera otuyla beslenebilirler. Sığır ekonomik olarak Kırgızistan'da at ve koyundan sonra değerlendirilir. Ama, son zamanlarda sığırların önemi artmıştır. nk, sığır sütü, eti ve dl ekonomik değer kazanmış olup, sığır yetiştiriciliği hayvancılıkta rağbet görmeye başlamıştır. Sığırlar bataklık, kalın imli, uzun otlular meraları da iyi şekilde değerlendirirler. Kar suyunu iyi içerler. O yüzden halkımızda "Bol sazlı yerden boğa semirir" diye bir atasözü vardır.

Kırgızistanda yetiştirilen yaygın sığır ırkları aşağıdakilerdir;

Yerli Kırgız Sığırı

Ala-Too Sığırı

Oluya-Ata Sığırı

Holştayn Sığırları

Melez Sığırlar

Yerli Kırgız Sığırı

Kırgızistan'da çok eskiden beri yetiştirilmekte olan bir sığır ırkıdır. Yüzü geniş, rengi kırmızı, sarı alaca, siyah, siyah-beyaz alaca, kahverengi gibi çeşitli renkleri vardır. Ülkenin her bölgesinde yetiştirilir. Çuy, Isık-Göl vadilerindeki Kırgız sığırı, Narın bölgesindeki sığırlara göre daha büyüktür. Sığırın cidago yüksekliği 110.8-120.3 cm, göğüs çevresi 152.9-165.4 cm, boyu 137.5-148.2 cm dir. Kırgız sığırı çoğu zaman elden beslenmeye ihtiyaç duymadan, yıl boyu merada beslenir. Sığırların canlı ağırlığı 280-320 kg, boğaların ise 400-450 kg kadardır. Merada hızlı canlı ağırlık artışı elde edilir. Yazın (yaylada) her bir kastre edilmiş boğanın günlük canlı ağırlık artışı 50-500' g arasındadır. Süt yağı oranı ise % 4.5-5.0'dir.

Resim 12. Yerli Kırgız Sığırı [29]

Ala-Too Sığırı

Süt-et kombine sığır ırkıdır. Dağ ve tarla şartlarına alışmış süt ve et verimliliği yüksek sığır elde etmek amacıyla yerli inekleri İsviçre Esmeri ve Kostroma sığırlarının boğalarıyla çiftleştirip elde edilmişlerdir.

Resim 13. Ala-Too Sığırı [30]

Kırgızistan ile Kazakistan'ın damızlık sığır yetiştirme çiftliklerinde elde edilmiştir. Irk 1950 yılında tescil edilmiş bir ırktır. Kahverengi, sağlam

vücut yapılı, büyük başlı, geniş göğüslü, cidagosu ve sağrısı geniş, memeleri iyi gelişmiş, meme uçları uzundur. Cidago yüksekliği 129 cm, vücut uzunluğu 171 cm, göğüs çevresi 197 cm, incik çevresi 20 cm dir. Ergin sığırın canlı ağırlığı 500-600 kg, boğasının ise 800-900 kg'dır. Süt yağı oranı %3.8-3.9 olup bazılarının ki %5'i bulabilir. Eti oldukça lezzetlidir.

Oluya-Ata Sığırı [31]

Sütçü sığır ırkıdır. 1885 yılından itibaren Kırgızistan Talas vadisindeki (Oluya-Ata İlçesi) ve Kazakistan'ın güney tarafındaki yerli sığırlar Hollanda sığırının boğaları ile çiftleştirilip, sonra kendi arasında çoğaltma yoluna elde edilmiştir. Vücudu güçlü, iklim şartlarına (sıcaklık, yüksek dağlı meralara barındırmaya) adapte olmuştur. 1974 yılında ırk olarak tescil edilmiştir.

Resim 14. Oluya-Ata Sığırı [31]

Başka sığırlardan farklı olarak, paraziter kan hastalıklarına (theileriosis, piroplazmozis) karşı dayanıklıdırlar. Vücut yapısı dikdörtgen, başı küçük, ince boyunlu, sağrı yüksek yapılıdır. Rengi çoğu zaman siyah-beyaz alaca, göğüsü, karnı, memesi beyaz, bazılarının rengi sarı alacaktır

Cidago yüksekliği 125-126 cm, vücut uzunluğu 150 cm, göğüs çevresi 175 cm dir. Boğasının ortalama canlı ağırlığı 760 kg (bazıları 1000-1100 kg), sığırıninki ise 445 kg dir. Laktasyon süt verimi 2800-3200 kg, süt yağı oranı %3.9-4.1 dir. Hızlı canlı ağırlık artışı ve %52-56 karkas elde edilir.

2.5. Topoz Yetiştiriciliği

Topazların yerli popülasyonu sığır ailesinden olup, tamamen yüksek dağda yaşayan hayvanlardır. Deniz seviyesinden 2500-4000 metre yükseklikte dağlarda eskiden beri evcilleştirilmiş ve sonradan nesli ıslah edilmiştir. Canlı ağırlığı Kırgız Yerli sığırlarına yakındır. Ancak yüzündeki, karnındaki ve kuyruğundaki uzun tüyler ile farklılık gösterirler. Dağın serin

havasına alışmışlardır, sıcaklığı çok sevmezler. Yem seçmediklerinden, yıl boyu dağda serbest olarak beslenirler. Sürü duygusu iyi gelişmiş olduğundan, topozlar toparlanıp, sürü olarak yaşarlar. Dağ tepelerinde yayılırlar, başlarını rüzgâra doğru yönelterek yatarlar. Yabani hayvanlara karşı kendilerini sürü olarak koruyabilirler. Genç yaşlarda binek ve yük taşıyıcı olarak yetiştirilirler. Yak sütü yüksek proteinelidir ve sütteki yağ oranı % 8-14'e kadar çıkabilir. Yeni ırklar geliştirme üzerinde çalışmalara yeniden başlanmıştır [32, 33].

Resim 15. Topoz yetiştiriciliği [34]

Topozun Aykol Irkı

Bu ırk topozlar Ton bölgesinde 'Aykol' kooperatifinde, 2005 yılında elde edilmiştir. Rengi siyah ve kahverengi, ama sarı alaca, siyah alaca ve sarı siyah karışımı renginde de olabilir. Topozun boğalarının ortalama ağırlığı 472 kg, dişileri ise 304 kg'a ulaşabilmektedir. Laktasyon periyodu boyunca (yaklaşık 245 gün) 650 kg süt vermekte, süt yağ oranı % 6.7 (% 12.7 kadar) ulaşabilmektedir.

Resim 16. Topozun Aykol Irkı [35]

Melez topozlar

Sığır ile topozun boğasından elde edilmiş hibrittir. Sığırın boğası topoz sürüsünde aşım yapamadığından buradan hibritler elde edilemez. Hibrit boğalar güçlü yapılıdır, ancak damızlıkta kullanılmazlar. Hibrit, hem sığır hem de topozdan daha uzun boyludur. Hibrit dişiler doğum yapabilirler. Hem sığır hem de topoz sürüsünde yetiştirilebilirler. Topoza göre süt verimi yüksektir. Günlük 2-3 litre yağlı süt elde edilir.

2.6. Deve Yetiştiriciliği

Kırgızistan'da çift hörgüçlü deve (Baktrian) daha çok bulunmaktadır. Develer mera seçmezler. Özellikle diken, deniz topalağı, dağ soğanı, pelin, geven gibi diğer türlerin fazlaca tüketemediği dikensi bitkiler ile beslenirler. Kırgız halkı deveyi daha çok göçlerde kullanmak amacıyla bulunmuştur. Günümüzde Kırgızistan'da deve çok az sayıda bulunmaktadır.

Resim 17. Develer [36]

2.7. Kanatlı Yetiştiriciliği

Kanatlı yetiştiriciliği sektörü bağımsızlık öncesi ileri düzeyde gelişmiş iken günümüzde iç pazarda tüketilen kanatlı eti ve yumurtanın büyük bir kısmı ithal edilmektedir. Ülkenin genelinde kanatlı sektörü yatırıma açık çok önemli bir sektör olarak düşünülebilir. Kanatlıların verimliliğinin geliştirilmesinin en önemli yolu yumurta, et-yumurta ve et yönlü hibritlerin genetik ıslahının sağlanması ve modern işletmelerinin kurulmasından geçmektedir.

2.8. Domuz Yetiştiriciliği

Domuz yetiştiriciliği Kırgızistan'da ülkenin etnik yapısına uygun olarak az sayıda yapılmaktadır.

2.9. Balık Yetiştiriciliği

Dünyada kişi başına düşen yıllık balık tüketimi 10 kg civarında iken bu durum Kırgızistan'da 1.6 kg'dır. Kırgızistan'ın doğası ve temiz su kaynakları balık yetiştiriciliğinin geliştirilmesinde büyük öneme sahiptir. Ülkenin göllerinin toplam yüzölçümü alanı 6669 bin hektar, barajlarındaki su alanı 44 hektar, uzunluğu 3399 km olan 3500 nehir, tatlı su ve toplam alanı 1860 hektardan fazla olan göletlere sahiptir. Kırgızistan'da balık yetiştiriciliğini ve balık kültürünü geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Doğal ve yapay gölet sularında daha verimli balık yetiştirme imkanları araştırılmalıdır. Kanatlı sektöründe olduğu gibi önemli bir istihdam kaynağı oluşturacak bu alanda yatırıma uygundur. Yabancı yatırımcılar ile etkili iş birlikleri gerçekleştirilmesi sektörel gelişimi olumlu yönde etkileyecektir.

2.10. Arıcılık

Arıcılık, tarım endüstrisinde büyük gelir kaynağıdır. Arılar bitkilerin doğal zenginliğini kullanarak değerli ve tıbbi özelliğe sahip ürünleri üretirler. Dağlık bölgelerde arı yetiştiriciliği daha ön plandadır. Bölge ne kadar sıcak olursa, arılar o kadar fazla bal üretirler. Ülkede bal arıcılığından elde edilen en fazla ürün 1987 yılında, 11.7 bin ton olarak gerçekleşmiştir. Yeniden yapılanma döneminde sektörde gerilemeyle birlikte toplam arı kovanı sayısı 300 bin civarına gerilemiştir. Günümüzde ülkede 100 bin civarında arı kovanı bulunmakta ve yıllık 1.2- 1.4 bin ton bal üretilmektedir. Bu değerler Kırgızistan'ın sahip olduğu üretim potansiyelinin çok altındadır. Kırgızistan'ın yıllık 10 bin ton bal, 100 bin ton bal mumu, 600 ton polen, 1 ton propolis, 150 kg arı sütü, 30-40 kg arı zehiri, 50-60 bin ana arı ve 10 bin yeni kovan üretim potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir.

3. Yem Üretimi

Son yıllarda Kırgızistan'da yem üretiminde uzmanlaşmış firmalar neredeyse kalmamıştır. Ülkede bu sektör silaj ve kuru ot ile sınırlı durumdadır. Kırgızistan konsantre yem ihtiyacını ithalat yolu ile karşılamaktadır. Sadece bazı hayvancılık işletmelerinde ihtiyaçlarını

karşılatabilecek kadar üretim yapılmaktadır. Bu sektörde yatırım yapılabilir alanlar arasında değerlendirilebilir.

4. İstatistiklerle Kırgızistan Hayvancılığı

Çiftlik hayvanı olarak Kırgızistan'da yetiştirilmekte olan tüm türler sayısal olarak Tablo 3' te verilmiştir. Sayısal değişimler incelendiğinde 1990 yılından sonra hayvan varlığında hızlı bir düşüş olmuştur. 2000 yılından sonra at, sığır ve sağlam inek sayısında sürekli ve istikrarlı bir artışın olduğu görülürken, en fazla artış Topoz, koyun, keçi ve kanatlıda gerçekteleşmiştir. Bu artışa rağmen 1990'daki sayısal varlığa ulaşılammıştır. Domuz varlığındaki sayısal azalış sürekli olarak devam etmektedir. Bu verilerden hareket ederek dönemsel artış oranı değerlendirmesi yapıldığında 2000-2015 yılları arası sayısal artış en yüksek % 86 ile topoz ve % 82 ile kanatlı türlerinde gerçekteleşmiş durumdadır. Bunu yaklaşık % 50 artış oranı ile sığır, koyun ve keçi takip etmiş, en düşük artış oranı ise % 27 ile at varlığında ortaya çıkmıştır (Tablo 4-6).

Tablo 3: Yıllara göre Kırgızistan'da Yetiştirilen Çiftlik Hayvan Sayıları (bin baş)

Hayvan sayısı	Yıllar						
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019
At	312.6	308.2	353.9	345.1	378.4	449.6	522.6
Sığır	1205.2	869.0	947.0	1074.8	1298.8	1492.5	1680.8
Sağlam inek	506.1	470.9	523.8	565.1	666.5	757.4	835.3
Topoz	55.0	33.2	16.8	19.8	24.8	31.2	-
Koyun-Keçi	9972.5	4274.8	3799.2	3876.0	5037.7	5929.5	6266.8
Domuz	393.4	113.9	101.1	77.8	59.8	50.3	34.8
Kanatlı	13914.0	2031.8	3063.7	4279.0	4749.9	5586.2	6211.2

Kaynak: KC Milli İstatistik Kurumu verileri [37]

Tablo 4: Kırgızistan'da 2015 yılı Kişi Başına Düşen Çiftlik Hayvanı Oranların Bazı lkelerle Karşılaştırılması [37]

Gösteriler	lkeler				
	Kırgızistan	Türkiye	Kazakistan	Rusya	ABD
lke nüfusu (milyon)	5.957	78.095	17.544	146.406	320.611
At*	449.6	122.7	1.897.8	1362.1	6.000.0
At oranı	0.08	0.002	0.12	0.01	0.012

İnek*	1.492.5	13.994.1	6.098.6	18.963.0	89.800.0
İnek oranı	0.25	0.18	0.35	0.13	0.28
Koyun-keçi*	5.929.5	41.924.1	17.912.7	24.528.0	7.856.0
Koyun-keçi oranı	0.995	0.54	1.02	0.17	0.02
Kanatlı*	5.586.2	316.332.4	34.399.9	547.000.0	2.228.200
Kanatlı oranı	0.94	4.05	1.96	3.74	6.95
*: bin baş.oran:hayvan sayısı/ülke nüfusu. Kaynak: KC Milli İstatistik Kurumu verileri [37]					

Tablo 5: Yıllara Göre Kırgızistan'da Elde Edilen Süt, Yapağı ve Yumurta Verim Ortalamaları

Üretimler	Yıllar						
	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019
Sığır süt miktarı. kg	3073	1841	2137	2141	2036	2028	2002.3
Kirli yapağı. kg	3.3	3.0	3.4	3.4	2.6	2.4	2.4
Yumurta verimi.adet	215	119	114	123	116	113	113

Kaynak: KC Milli İstatistik Kurumu verileri [37]

Tablo 6: Kırgızistan'da Elde Edilen 2015 Yılı Süt, Yapağı Ve Yumurta Verim Ortalamalarının Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması [37]

Gösteren	Ülkeler				
	Kırgızistan	Türkiye	Kazakistan	Rusya	ABD
Sığır süt miktarı. kg	2028	3058	2321	4841	9353
Kirli yapağı. kg	2.4	2.43	2.5	2.4	3.3
Yumurta verimi. adet	113	178	234	308	>310

5. Mera ve Mera Hayvancılığı

Kırgız halkı yüzyıllarca geleneksel metotlarla hayvancılığı meraya dayalı biçimde yapmış, bu alanda yüksek bilgi, beceri ve birikime sahip olmuştur. Geleneksel metotlardan nispeten uzaklaşılması, son yüzyılda meydana gelen siyasi, sosyo-ekonomik ve ziraai değişimler ile düzensiz kullanım Kırgızistan meralarını miktar ve kalite olarak olumsuz etkilemiştir [38-42].

Resim 18. Too yaylası (4000 m) [43]

Resim 19. Merada Topoz Sürüsü [43]

Resim 20. Kırgızistan Tarım Arzileri [43]

Resim 21. Merada Koyun Sürüsü [43]

Resim 22. Kırgızistan Meraları [43]

Resim 23. Mera ve mera hayvancılığı [43]

Geleneksel hayvan yetiştiriciliğinin en önemli avantajı yetiştiriciye, doğanın çok değişken ve çoğunlukla olumsuz olabilen koşulları ile uyum sağlayabilecek bir yetiştiricilik ortamını sunmasıdır. Kırgızlar, geleneksel mera yetiştiriciliğinde coğrafi farklılıkları, iklimsel değişkenlikleri, bitkisel flora yapı özelliklerini, doğal su kaynaklarını, yaban hayvanlarının biyolojik yaşamlarını izleyerek dikkatli bir yetiştiricilik yapmışlardır. Uygarlığın gelişimi ve yerleşim sorunları, hayvancılıktayeni teknolojilerin ve

politikaların kullanılması ile geleneksel bilgilerden uzaklaşmıştır. Kırgız halkının hayvancılıkta kullandığı metodlar eski ve kullanım dışı olduğu gerekçesiyle neredeyse terkedilmiş durumdadır.

Kırgızistan'da meraların daha çok yerleşim merkezlerine yakın olanların yoğun şekilde kullanılırken, uzak meraların az kullanılması yüksek mera potansiyelinden etkin bir şekilde faydalanılamamasını doğurmuştur. Dünyadaki diğer ülkelerde, organik hayvancılığa ilgi ve ekolojik tarıma yöneliş, geleneksel yöntemlere geri dönülmesi ve Kırgızistan'ın sahip olduğu meraların önemini artırırken etkin kullanımı için bir fırsat oluşturacaktır. Geleneksel yetiştiricilik yöntemleri ile yeni tekniklerin doğru bir biçimde birleştirilmesi, rekabetçi ürünlerin üretebilmesine olanak sağlarken, aynı zamanda ekolojik hayvancılık yapılabilmesi için de önemli bir fırsat oluşturacaktır. Kırgızistan'ın sahip olduğu tarım arazilerinin % 86.2' sini niteliği yüksek meralar oluşturmaktadır (Tablo 8). Bu da ülkenin toplam alanının yarısını oluşturur. Ülke hayvancılığının gelişmesi, mera kaynaklarının rasyonel kullanımı ile doğrudan alakalıdır. Kırgız Cumhuriyeti 2009 yılında "Mera Kanunu" çıkarmıştır. Bu kanun ile mevcut kapasitenin etkin kullanımı, yeni sistemlerin uygulanması, yerel halkın kullanımı için gerekli koşulların oluşturulmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Yasaya göre meraları yönetmek yerel mera kullanıcıların oluşturduğu "mera komiteleri" nin sorumluluğu altına alınmıştır.

Tablo 8: Kırgızistan ve Türkiye Tarım Arazisi Dağılımı (ha) [37]

Alan Türü	Kırgızistan		Türkiye	
	Alan (ha)	%	Alan (ha)	%
Meralar	9187600	86.2	14617000	37.9
Ekilebilir alan	1238600	11.6	15723000	40.8
Çayır meralar	169600	1.6	4114000	10.7
Ekilebilir alan (yem bitkisi)	37400	0.4	3284000	8.5
Diğer	21400	0.2	814000	2.1
Toplam	10654600	100	38552000	100

6. Kırgızistan Hayvancılığının Gelişimine Yönelik Değerlendirmeler

Kırgızistan'ın uçsuz bucaksız meraları ve hayvan yetiştiriciliğinde ileri düzeydeki tarihi tecrübesiyle, ekolojik tarım-hayvancılık ülkesi olma niteliklerine sahip olup, oldukça yüksek üretim potansiyeli barındırmaktadır. Bununla birlikte bu potansiyelin yeterince

kullanılmadığı görülmektedir. Kırgızistan hayvancılığın birçok alanında yatırım için fırsatlara sahip bir ülkedir.

Hayvancılığın istenilen seviyeye ulaştırılabilmesi için atılması gereken başlıca adımlar ile buna uygun çözüm önerileri aşağıda değerlendirilmiştir.

▪ Hayvancılık Kırgızistan'ın sosyo-ekonomik gelişiminde büyük paya sahip olduğundan konu devlet politikası düzeyinde değerlendirilerek güçlü gelişim stratejileri planlanmalı ve uygulanmalıdır.

• Öncelikli gelişim alanı olarak eğitim ele alınarak tarım alanında uzman eğitime (veteriner hekim, ziraat mühendisi, gıda mühendisi ve su ürünleri mühendisleri gibi) verilen önem arttırılmalıdır.

• Kırgızistan'ın sahip olduğu hayvanların genetik potansiyellerini koruyarak verim artırıcı yöntemler (melezleme, suni tohumlama, biyoteknolojik uygulamalar) yoluyla ıslah çalışmalarına hız verilmelidir. Geleneksel hayvancılık metodlarını güncel teknolojilerle birleştirerek yaygın olarak kullanıma sunulmalıdır.

• Tüm dünyada olduğu gibi hayvancılığı güçlendirecek şekilde desteklemeler için fonlar ayrılmalı, Dar gelirlilere yardım amacıyla küçük çiftçilere kredi ve zirai alet ve makine verilmesi veya başka iş alanları oluşturulmalıdır.

• Hayvanların kayıt sistemi (identifikasyon) çalışmalarına hız verilmeli, at, sığır, topoz, koyun, keçi sürülerindeki hayvanların sayısı, yaşını ve cinsiyetlerini belirlenerek modern yetiştiriciliğe geçiş için adımlar atılmalıdır.

• Kırgızistan'da üretilen gıdalar için uluslararası geçerliliği olan ve sertifika veren laboratuvarlar kurulmalıdır.

• Kırgızistan'da bölgesel üretim potansiyeli olan balık ve arıcılık alanında markasal üretim modellerine geçilmelidir.

• Hayvancılık ve kanatlı işletmelerinde ortaya çıkan atık ürünlerin geri kazanımını ilgili yapılacak kuruluşlar özendirilmelidir.

• Tarımsal reformun uzun vadedeki hedefi, özel sektörün güçlendiği ve rekabetçi bir serbest pazarın kurulması, kaynakların etkin kullanımı, doğal kaynakların korunduğu ve çiftçi ailelerine yeterli gelirin sağlanabildiği bir yapılanmanın sağlanması olmalıdır. Bu amaca yönelik olarak, atıl durumda bulunan devlet çiftliklerinin özelleştirilmesi

çalışmalarına hız verilmeli, var olan iyi nitelikteki çiftliklerin ülkenin hayvancılığına yön verecek biçimde damızlık haralara dönüştürülmelidir.

- Üretim potansiyeli, ırk çeşitliliği ve ıslah bakımından Kırgızistan'a uyarlanabilir yeni ve teknolojik metotlar (embriyo transferi, suni tohumlama, halk elinde ıslah, Yetiştirici Birlikleri Kurulması) tesis edilmelidir.

- Tarımsal ve hayvansal ürün fiyatlarının, uluslararası nispi fiyatlar seviyesine getirilerek rekabet fırsatları aranmalıdır.

- Tarım sektörü tamamıyla uluslararası girdi ve çıktı ticaretine entegre edilmelidir.

- Ülkenin var olan geleneksel üretim modelleri kullanılarak, düşük girdi ve üretim maliyetleri avantajı yolu ile organik ürün pazarında önemli bir pay elde etme çabaları araştırılmalıdır.

- Kırgızistan'da yetiştiricilik boyutunda yapılan tüm alanlarda, sektörel gelişimi sağlayacak yatırımlara ve modernizasyon çalışmalarına öncelik verilmelidir. Bu kapsamda öne çıkan alanlar;

- yem bitkisi
- konsantre yem üretimi
- modern sığır koyun işletme-çiftlikleri
- modern kanatlı üretim çiftlikleri
- kuluçkahaneler
- kesimhaneler
- soğuk hava depoları
- et ve süt üretim merkezleri
- paketleme ve pazarlama birimleridir.

KAYNAKLAR

1. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн расмий сайты. (<https://www.gov.kg/ky/post/s/chislennost-naseleniya-kyrgyzstana-na-1-yanvary-2020-goda-uvelichilas-na-21-i-sostavila-6-mln-4565-tys-chelovek>).
2. Kırgızistan Cumhuriyeti Haritası (<http://www.muzatravel.com/rus/kyrgyzstan/map.htm>).
3. Garip M., Tülöbaev A., Kırgızistan ve Türkiye Hayvancılığının Gelişim Süreçleri. B.: 2017. – 102 s.

4. Алдашев А. А. Этапы развития ветеринарии в Киргизии. – Ф.: Илим, 1989. – 124 с.
5. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Которгон С. Мамбеталиев, Д. Сулайманкулов, С. Макенов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999. – 896 б.
6. Бернштам А. Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер / Түзгөн, алгы сөзүн жазган жана которгон Мамбеталиев С. - Б.: 2004.
7. Джеенбекова С. С., (2014), Кочевые традиции кыргызского аила в XIX в. / Вестник КРСУ, Том 14. № 11. С.21-23.
8. Кыргыздар. Он томдук жыйнак. IV жана V том. / Түз. К. Жусупов, К.Иманалиев. - Б.: «Учкун» - 2004.
9. Солтоноев Б. (Кызыл) Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер. – Бишкек, 1993.
10. Түлөбаев А. З. Жайыт малчылыгы – кыргыз элинин этникалык тамгасы! // ВетБюллетень МАНАС, Кыргыз-Түрк “Манас” университети, Ветеринария факультети. 2015-2016, №1. 14-21 б.
11. Жаклин Рипар. Кыргызская лошадь в прошлом и настоящем. Бишкек, 2011.
12. Сыдыкбеков К. Коневодство Кыргызстана и перспективы развития племенного коневодства // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2016. – №3 (39). – С.74-76.
13. Токтосунов Б. И., Абдурасулов А.Х., Салыков Р. Индексы телосложения аборигенной кыргызской лошади // Вестник Алтайского государственного аграрного университета № 6 (164), 2018. С.113-119.
14. Тулобаев А. З., Ниязбекова З. Н., Аскарбек Гулназ, Жорубаев С. А. Кыргыз жылкыларын үйүрдө багуу өзгөчөлүктөрү // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2018. – №2 (47). – С.183-187.
15. Турдубаев Т. Ж., Иманов К. Э., Качыкеев К. С. Значение и современное состояние коневодства Кыргызстана // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2014. – №1 (30). – С.183-185.
16. Лус Я. Я., Зуйтин А. И., Войтяцкий Б.П. и др. Домашние животные Киргизии. Часть II. Лошадь, овца и коза. – Ленинград, Издательство Академии наук, 1930. – 327 с.
17. Kirgız Atı (<http://www.atchabysh.org/ru/uchrezhdenie-kyrgyz-aty>).
18. Yeni Kirgız atı (<http://slovo.kg/?p=11758>).
19. Назаркулов А. Н., Мукашев З.М. Айкол тобундагы кой. – Б.: 2003. – 2016 б.
20. Турдубаев Т. Ж. Породные ресурсы овец Кыргызстана и их рациональное использование. Диссертация на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук. Б.: 2012. – 262 с.
21. Kaba Yünlü Kuyruklu Kirgız Koyunları ve Koçu (Prof. Dr. Askarbek TÜLÖBAEV).
22. İnce Yapağılı Koyunları ve Koçu (Prof. Dr. Askarbek TÜLÖBAEV).

23. Yarım İnce Yapağılı Tyan-Şan Koyunu (<http://www.slideshare.net/bekjumabaev/ss-34528259>; <https://ru.sputnik.kg/society/20150720/1016817527.html>).
24. Yarım Kaba Yünlü Alay Koyunu (<http://www.slideshare.net/bekjumabaev/ss-34528259>).
25. Etçi-Yağlı Aykol Koyunu (<http://pt.slideshare.net/UlukmanMamytov/ss-34176371?smtNoRedir=1>).
26. Tiftik Keçisi (<http://www.slideshare.net/bekjumabaev/ss-34528259>).
27. Yapağılı Kırgız Keçisi (<http://www.slideshare.net/bekjumabaev/ss-34528259>).
28. Yerli Kıl Keçisi (<http://venividi.ru/node/2170>).
29. Yerli Kırgız Sığırı (Prof. Dr. Askarbek TÛLÖBAEV).
30. Ala-Too Sığırı (Prof. Dr. Askarbek TÛLÖBAEV).
31. Oluya-Ata Sığırı (<http://www.rpmolskot.kz/breeds/auleatinskaya.html>; <http://akmola-obl.all.biz/auleatinskaya-poroda-s63022#.WKLSYdSLSmU>).
32. Касмалиев М. Биолого-экологические аспекты, ветеринарно-санитарная и гигиеническая оценка качества продукции разных генотипов яков Кыргызстана. Диссертация на соискание ученой степени доктора ветеринарных наук. Б.: 2013. – 208 с.
33. Тулобаев А. З., Ниязбекова З. Н. Пасторальное яководство Кыргызской Республики // Сборник Материалов II ветеринарного конгресса VETISTANBUL-2015: Санкт-Петербург, 2015. С.435, 436.
34. Тороз уетиştiriciliği (Prof. Dr. Askarbek TÛLÖBAEV).
35. Торозун Айкол Irkı (<http://pt.slideshare.net/UlukmanMamytov/ss-34176371?smtNoRedir=1>).
36. Develer (Prof. Dr. Askarbek TÛLÖBAEV).
37. Өлкөлөрдүн ыйгарым укуктуу статистикалык мекемелеринин жана ФАОнун расмий сайттары:
Америка кошмо штаттары (<https://www.nass.usda.gov/>).
Казахстан Республикасы (<http://www.stat.gov.kz/>).
Кыргыз Республикасы (<http://www.stat.kg/ru/>).
Россия Федерациясы (<http://www.gks.ru/>).
Түркия (<http://www.turkstat.gov.tr/>).
Encyclopedia of the Nations, Mongolia, animal husbandry (<http://www.nationsencyclopedia.com/Asiaand-Oceania/Mongolia-Animal-Husbandry.html>).
38. Тулобаев А. З., Ниязбекова З. Н. Традиционная схема выпаса скота – путь устойчивого развития пастбищного животноводства // Вестник Кыргызского национального университета им. Жусупа Баласагына. – Бишкек, 2014 (2015). – Спецвыпуск. – С.165-166.

39. Тулобаев А. З., Ниязбекова З. Н., Аскарбек Гулназ. Значение пастбищного животноводства и этноветеринарии в Кыргызской Республике // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2018. – №2 (47). – С.178-182.
40. Тулобаев А. З., Салыков Р., Аскарбек Гулназ, Ниязбекова З. Н. Традиционные знания кыргызского народа по разведению и содержанию скота // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2014. – №2 (31). – С.198-204.
41. Тулобаев А. З., Салыков Р. С., Ниязбекова З. Н., Сефергиль Ш., Аскарбек Гулназ. Традиционные технологии пастбищепользования кыргызского народа – основа рационального использования пастбищ и устойчивого развития горного пасторального животноводства // Вестник КНАУ. – Бишкек, 2015. – №3 (35). – С.29-34.
42. Түлөбаев А. З., Салыков Р. С., Исаев А. Т., Аскарбек Гулназ. Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу. Б.; 2016. – 264 б.
43. Kırgızistan Meraları ve Tarım Arazileri (Prof. Dr. Askarbek TÜLÖBAEV).

3. Bölüm

SİYASET

SON GELİŞMELER IŐIŐINDA KIRGIZİSTAN - ALMANYA İLİŞKİLERİ

Burulkan ABDİBAİTOVA PALA*

Giriş

Avrupa űlkeleri arasında Almanya Orta Asya devletleri için önemli bir aktördür. 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan beő Orta Asya devleti ile (Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan) ilk diplomatik iliőkiler kuran devletlerden biridir. Aynı zamanda, söz konusu beő devletin her birinde büyükelçiliği bulunmaktadır. Orta Asya devletlerine aktif űst düzey ziyaretler gerçekleőtirmekte ve büyük yardımlarda bulunmaktadır. Aynı zamanda Almanya, Orta Asya devletlerinden biri olan Kırgızistan'da reformların uygulanmasına yardımcı olmakta ve űlkenin demokratik geliőimini desteklemektedir.

Kırgızistan, Orta Asya'nın kırılğan bölgesindeki tek demokratik űlkedir. Parlamenter sistem űlkede mükemmel olmasa da űimdiye kadar varlığını sürdürmektedir. Karőılaőtıęı zorluk, gelecekte otoriter yönetime yönelik hamlelere baőarıyla direnmeye devam etmektir. Kırgızistan ile siyasi iliőkileri güçlendiren Almanya, ekonomik çıkarları da unutmamaktadır. nkn Kırgızistan, Almanya için diğer Bağımsız Devletler Topluluęu (BDT) űlkeleri gibi yeni bir potansiyel pazardır. Kırgızistan'ın küçük bir űlke olmasına rağmen, Almanya, kısmen Kırgızistan'da yaőayan Alman azınlık nedeniyle kendi özel ekonomik çıkarlarının peőinde koőmaktadır. Alman azınlığın haklarının korunması, Kırgızistan ekonomisine yönelik Alman yatırımlarının geniőlemesi için önemli

* Dr., burulkanapala@gmail.com

koşullardan biridir. Bugün ikili ilişkiler, artan siyasi işbirliği dinamiği, yüksek derecede açıklık, güven ve ortaklık ile karakterize edilmektedir.

Geçtiğimiz aylarda, Almanya'nın dış politikadaki işbirliği yönlerinden birini değiştireceği ve bazı ülkelerle aktif işbirliği projelerini askıya alacağı bildirildi. Buna göre, Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) ciddi değişiklikler geçirecektir: Almanya'nın daha önce yardım ettiği ortak ülke sayısı 85'ten 60'a düşürülecektir. Özellikle, Almanya'nın Orta Asya'da yalnızca Özbekistan ile geniş ekonomik işbirliğini sürdürmesi beklenmektedir. BMZ-2030 kapsamında 25 ülkede projelerin kapatılması, bu ülkelerden bazılarının artık az gelişmiş olmaması ve desteğe ihtiyaç duymaması, diğerlerinin ise yolsuzluk, insan hakları ve yönetimle mücadelede olumlu sonuçlar elde edememesiyle açıklanmaktadır. Almanya ile Kırgızistan arasındaki ikili teknik ve mali işbirliği programları önümüzdeki birkaç yıl içinde tutarlı bir şekilde tamamlanacaktır. Bilgiler, Kırgızistan'daki Federal Almanya Cumhuriyeti Büyükelçiliğinde doğrulanmıştır. Almanya bunu, Kırgızistan'ın artık yardıma muhtaç ülkeler arasında olmadığı gerçeğiyle açıklamıştır. Analistler buna başka bir neden görmektedirler. Bu kararın Kırgızistan'ın Avrupa ülkelerine yönelik politikasının bir "sonucu" olduğuna inanılmaktadır. Kırgızistan'ın Almanya'nın yolsuzluk, insan hakları ve iyi yönetimle mücadelede beklentileri karşılamadığı için bu karara vardığını ileri sürmektedirler. Bu açıklamalar doğrultusunda çalışmada, Kırgızistan - Almanya ilişkileri genel itibarıyla ele alınacak ve özellikle Almanya'nın "BMZ-2030" reform stratejisi çerçevesinde Kırgızistan ile işbirliğini azaltma kararı değerlendirilecektir.

Kırgızistan - Almanya İlişkilerine Genel Bir Bakış

Kırgızistan'ın dış politikasındaki en önemli konulardan biri Batı ülkeleriyle ilişkilerin oluşturulması ve gelişmesidir. Batı'nın en güçlü ülkelerinden biri olan Almanya ile ilişkiler kurmak Kırgızistan için özellikle önemlidir. Kırgızistan, gelişmiş ülkelerin deneyimlerini kullanmayı ve işbirliği yapmayı seçmiştir. Almanya böyle gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır. 1949'dan başlayarak, modern Almanya'nın gelişmesinin temelleri atılmıştır. Almanya, bugün dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri ve dünya toplumunun saygın bir üyesidir. Alman devletinin gelişmesiyle birlikte "Alman mucizesi" ve "sosyal ve yasal devlet" kavramları ortaya çıkmıştır (Abdyrazakova, 2012: 196).

Kırgızistan, Almanya ile uzun vadeli yakın işbirliğine ilgi duymaktadır. Çünkü birleşmiş Almanya XX-XXI yüzyıllarda Avrupa'nın

ekonomik açıdan en güçlü ülkesidir. Bugün Almanya, Avrupa Birliği'nin (AB) en büyük liderlerinden biridir. Yüzde olarak, Almanya'nın payı toplam AB bütçesinin % 28,5'i, NATO ve Birleşmiş Milletler'in % 8,93'üdür. Ayrıca ülke, Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın da hissedarlarıdır. Yirminci yüzyılın sonunda, Birleşik Almanya'nın gayri safi yurtiçi hasılası Fransa'nın 2 katı, Büyük Britanya'nın 2,5 katı ve Amerika Birleşik Devletleri'ninkinden 4,5 kat daha yüksekti. Almanya'nın dünya ihracatındaki payı % 12'ye yakındı (Örnek: Japonya'nın payı -% 11, ABD'nin payı -% 10'du ve ödemeler dengesi Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri'ne kıyasla yıllık aktif bir denge sağladı) (Abdyrazakova, 2012: 196).

Dünyanın en büyük sanayi ve ticaret ülkesi olmasının yanı sıra aynı zamanda gelişmiş bir demokrasidir. Reform sürecinde Kırgızistan dahil diğer ülkelere yardım etmektedir. Almanya, Kırgızistan ile siyasi ilişkilerin geliştirilmesindeki ekonomik çıkarlarını unutmamıştır. Çünkü ekonomik bağlar siyasetin doğrudan devamıdır. Almanya'nın Kırgızistan'a olan ilgisinin bir başka nedeni de ülkede Alman diasporasının varlığıdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce sayıları 102 bin kişiydi. Bununla birlikte, egemen devletlerin ortaya çıkmasından sonra, sayıları keskin bir şekilde azalmıştır (iki katına çıkmıştır) (Abdyrazakova, 2012: 196).

Yaklaşık 29 yıl önce, 3 Şubat 1992'de Kırgız Cumhuriyeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Almanya, Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk Batı ülkeleri arasında yer almıştır. Aynı yılın Nisan ayında Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Askar Akaev'in Almanya'yı ziyareti sırasında ikili işbirliğinin siyasi zemini oluşturulmuştur. Ziyaret sırasında Almanya, hükümetler arası düzeyde ikili siyasi, ekonomik, kültürel ve insani ilişkileri geliştirmeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Almanya'nın Kırgızistan ile kapsamlı işbirliği geliştirme girişiminin kanıtı, 12 Eylül 1992'de Bişkek'teki Alman Büyükelçiliğinin resmi açılışdır (Momosheva, 2010: 11-12). Bugün Almanya, Kırgızistan'da büyükelçilik açan Avrupa Birliği adına hareket eden tek Batı Avrupa ülkesidir.

Tarihsel olarak, Kırgızistan'daki Alman azınlık, Alman-Kırgız ilişkilerinde belirgin bir şekilde yer almaktadır. Bugün hala ülkede kalan yaklaşık 8000 etnik Alman, sosyal, kültürel ve eğitim sektörlerinin yanı sıra Federal Hükümet tarafından mali olarak desteklenmektedir. Bu azınlığın ötesinde Almanya, Kırgızistan'da okullarda ve üniversitelerde Alman dilini ve eğitim değişimini teşvik etmek için çeşitli programlarla aktiftir.

Uluslararası örgütler içinde iki ülke arasındaki işbirliği çok yakındır. BM'nin temel kaygısı, Örgütün Güvenlik Konseyi'ni reform yapma konusunda Kırgızistan'ın Almanya'nın BM'in Güvenlik Konseyi'nin sabit üyesi olmasını desteklemesidir. Bunun dışında, Kırgızistan Almanya'nın BM'in insan hakları Komitesi, Sivil Havacılık uluslararası Örgütü Konseyi'ne, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği Konseyi'ne ve UNESCO Yürütme Kurulu'na seçilmesine verdiği destektir. Buna karşılık Almanya, Kırgızistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmada ve AB ile ulusal parlamentolar arasındaki işbirliği anlaşmalarının onaylanmasını hızlandırmada aktif bir rol oynamıştır. Kırgızistan Almanya ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve NATO bünyesinde de işbirliği yapmaktadır. Günümüzde Kırgızistan-Almanya ilişkileri, siyasi diyalog temelinde istikrarlı bir şekilde gelişmektedir (Abdyrazakova, 2012: 197).

Almanya'nın Kırgızistan ile Kalkınma İşbirliği

Federal Almanya Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı, Orta Asya'da yoksulluğa karşı mücadele, ekonomik reformlar, hukukun üstünlüğüne teşvik ve diğer konularda geliştirilmekte olan projelerde iştirak etmektedir. Temel olarak Federal Almanya Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı tarafından finanse edilmekte olan Alman Teknik İşbirliği Kurumu (German Technical Cooperation Agency), Alman Akademik Değişim Servisi (German Academic Exchange Service), Almanya Yetişkin Eğitimi Birliği (German Adult Education Association), Alman Kalkınma Servisi (German Development Service), Goethe Enstitüsü, Konrad-Adenauer Derneği ve Friedrich-Ebert Derneği gibi kuruluşlar da Orta Asya'da aktif faaliyetlerde bulunmaktadır (Shao, 2008: 8). Reinhard Krumm'a göre, bugüne kadar hiçbir Avrupa ülkesi Orta Asya'da Almanya kadar güçlü siyasi varlık gösterememiştir (Krumm, 2007: 9).

Alman kalkınma işbirliğinin temel amacı, özel sektör için genel koşulları iyileştirmek ve acilen ihtiyaç duyulan işleri yaratmasını sağlamaktır. Almanya'nın Kırgızistan ile kalkınma işbirliği, ikili ilişkilerin en önemli bileşenidir. Almanya ve Kırgızistan arasındaki kalkınma işbirliği 1992'de, Kırgızistan'ın bağımsız olduktan kısa bir süre sonra başlamıştır. Bu konudaki öncelikler arasında sağlık hizmetleri ve sürdürülebilir ekonomik kalkınma yer almaktadır. Kırgızistan'ın ana başlıca finansman kaynağı olan Rusya'dan sonra Almanya, ülkenin en büyük ikili kalkınma finansmanı başlıcalarından biridir. 2019 hükümet müzakerelerinde Almanya, Kırgızistan'a iki yılda 41,8 milyon avro taahhüt etmiştir. Bu meblağın 20

milyon avrosu Mali işbirliğine, 21.8 milyon avrosu ise Teknik İşbirliğine ayrılmıştır ("Parliamentary republic in Central Asia", https://www.bmz.de/en/countries_regions/asien/kirgisistan/index.html, Erişim tarihi: 10.08.2020).

Almanya'nın ülkedeki faaliyeti uzun vadeye odaklanmaktadır. Programlar, Kırgız hükümeti tarafından 2040'a kadar olan dönem için benimsenen ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nde belirtilen hedefleri içeren kalkınma stratejisine dayanmaktadır. Devletin etkinliğini ve şeffaflığını artırmak için temel amaçlar ekonomik gelişme ve iş yaratma, altyapının genişletilmesi ve dijital teknolojinin daha iyi kullanılmasıdır.

Almanya'nın faaliyetleri iki öncelikli alanda yoğunlaşmıştır:

- sürdürülebilir ekonomik kalkınma
- sağlık

Bu ikili işbirliğine ek olarak, Kırgızistan bir dizi ülkeyi kapsayan bölgesel programlardan da yararlanmaktadır. Almanya ayrıca Kırgızistan'da çok taraflı ve uluslararası kuruluşlar tarafından yürütülen programlara katkıda bulunmaktadır. Kırgızistan ile Alman kalkınma işbirliğinin amacı, toplumun her kesiminden erkekler ve kadınlar için uzun vadeli istihdam ve gelir fırsatları yaratmaktır. Faaliyetler, özellikle yüksek işsizlik seviyesinden etkilenen ülke gençlerine ve özellikle yoksul kırsal alanlara odaklanmaktadır. Alman kalkınma işbirliği, özellikle özel sektör için koşulların iyileştirilmesine odaklanmaktadır.

Mali İşbirliği, her şeyden önce küçük ve orta ölçekli işletmelere yatırım yapmalarına imkan verecek fonları sağlamak için kırsal alanlarda ve tarımda mikrofinans sektörünü desteklemektedir. Teknik İşbirliği kapsamında, Alman uzmanlar, kamu kurumlarına iş kurma ortamını iyileştirmenin yolları konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Alman desteğiyle, belirli değer zincirlerinde rekabet gücünü artırmak için, örneğin gıda güvenliğini ve kalite altyapısını iyileştirmek gibi önlemler de alınmaktadır. Sürdürülebilir ekonominin doğal kaynakları korumasına ve çevreye daha az etkiye sahip olmasına özen gösterilmektedir (https://www.bmz.de/en/countries_regions/asien/kirgisistan/index.html Erişim tarihi: 10.08.2020).

Almanya ayrıca mesleki eğitimi ve işgücü piyasasını da desteklemektedir. Burada, Kırgızistan'a, yerel işgücü piyasasının gereksinimlerine yönelik bir mesleki eğitim sistemi kurması için yardım

edilmektedir. Sivil toplumla işbirliğini teşvik eden bir program ve kırsal alanlardaki gençlere yönelik özel bir eğitim ve istihdam programı, nüfusun dezavantajlı kesimlerinin ekonomik olarak aktif olmasını ve topluma katılmasını sağlamaktadır. Almanya'nın desteklediği faaliyetler sonucunda, çeşitli bölgelerde çok sayıda insan, bazı durumlarda geçici de olsa iş bulabilmiştir. Destekten yararlananların çoğu genç kadınlardır.

Sağlık Alanında Faaliyetleri

Kırgızistan şu anda dışarıdan destek olmadan halkına yeterli tıbbi bakım sağlayamamaktadır. Almanya'nın bu sektöre dahil olması, nüfusun tüm kesimleri için temel sağlık hizmetlerine erişimi iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Sağlık sistemini her düzeyde güçlendirerek, ortak ülkenin uzun vadede kendi sağlık sektöründeki zorluklarla bağımsız olarak başa çıkması sağlanacaktır. Kırgızistan'ın kendi ulusal sağlık stratejisi doğrultusunda, Almanya'nın kalkınma işbirliği üreme sağlığı, anne ve çocuk sağlığı ile tüberküloza odaklanmaktadır. Bu alanlarda somut ilerleme kaydedilmiştir. Oş ve Bişkek'te perinatal merkezler inşa edilmekte ve Talas şehrinde obstetrik ve neonatoloji için bir ek bina yapılmaktadır (https://www.bmz.de/en/countries_regions/asien/kirgisistan/index.html Erişim tarihi: 10.08.2020).

Örneğin Almanya, Dünya Bankası ve İsviçre ile birlikte Kırgızistan'ın "Den Sooluk" reform programını desteklemektedir. Acil olarak ihtiyaç duyulan ilaç ve teçhizatı temin etmek mümkün olmuştur. Ülkenin yedi bölgesinin tamamında kan bankaları ve HIV merkezleri modernize edilmiş ve ekipmanla donatılmıştır. Bu, HIV'in önlenmesi ve tedavisinde gelişmeler sağlamıştır. Kan bankaları sayesinde artık güvenli bir şekilde kan bağıışı yapmak ve saklamak mümkündür. Sonuç olarak, insanlar kan bağıışı yapmaya daha isteklidir ve bu, ihtiyacı olan hastalara doğrudan fayda sağlamaktadır. Alman uzmanlar, Ulusal Referans Laboratuvarı'na tüberküloz konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Laboratuvar, bölgenin başka hiçbir yerinde eşi benzeri olmayan standartlara göre çalışmaktadır. Bu, hastalıkla etkili bir şekilde mücadele etmek için iyi bir temel sağlamaktadır. Acil sağlık hizmetleri alanında Oş ve Bişkek'te yüksek kaliteli ambulanslar sağlanmış ve acil aramalar için sistemde iyileştirmeler yapılmıştır

(https://www.bmz.de/en/countries_regions/asien/kirgisistan/index.html Erişim tarihi: 10.08.2020).

Sonuç olarak, "Ekonominin Sürdürülebilir Kalkınması" ana doğrultusundaki kalkınma politikası için Alman-Kırgız işbirliği, geliri ve istihdamı artırmayı hedeflemektedir. Özel sektörün güçlendirilmesi, cinsiyete duyarlı ve çevresel yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunmaktadır. Programlar, gelir yaratma ve istihdama ve orantılı olarak dengeli ekonomik büyümeye odaklanan yapısal değişimi teşvik etmektedir. Çerçeve koşullarının iyileştirilmesi, değer zincirlerinin teşvik edilmesi, finansal sistemin geliştirilmesi, istihdamın teşviki için entegre bir yaklaşım (iş yaratma, mesleki eğitim, işgücü piyasası hizmetleri) ve yeşil ekonomiye geçiş, işbirliğinin ana akımının önemli unsurlarıdır. Başta Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı olmak üzere Kırgızistan tarafından çok sayıda ortak kuruluşla işbirliği yapılmaktadır. Ayrıca, tarım sektöründe, gıda endüstrisinde ve hizmetlerinde küçük ve orta ölçekli işletmeler, çeşitli finans kuruluşları, işveren ve girişimci birlikleri, teknoloji merkezleri ve yerel yönetim yetkilileriyle çalışmalar devam etmektedir. Almanya tarafından sağlanan yardım, esas olarak Alman Uluslararası İşbirliği Topluluğu (GIZ) ve KfW Kalkınma Bankası aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ek olarak, Uluslararası Göç ve Kalkınma Merkezi'nden (CIM) uzmanlar yer almaktadır. Alman Ulusal Metroloji Enstitüsü (PTB) de kalite altyapısının iyileştirilmesi için destek sağlamaktadır ("Sotrudnichestvo v tselyah razvitiya v sfere ustoychivogo razvitiya ekonomiki" <https://bischkek.diplo.de/kg-ru/themen/weitere-themen/entwicklungszusammenarbeit-nawi/1266328>, Erişim tarihi: 10.07.2020).

Kırgızistan Açısından Almanya'nın Önemi

Kırgızistan ve Almanya arasında her alanda işbirliğinin geliştirilmesi özellikle önemlidir. Çünkü Almanya, Avrupa ve dünyanın en güçlü ekonomilerinden biridir ve siyasi olarak gelişmiş ve uluslararası arenada saygı görmektedir. Bu nedenle Kırgızistan, Almanya ile işbirliğine büyük ilgi göstermektedir. Almanya'nın parlamentarizm alanındaki uzun yıllara dayanan deneyimi göz önüne alındığında, Almanya ile parlamentolar arası yakın bağları sürdürülebilir. Kırgızlar Alman parlamenter sistemine büyük ilgi duymaktadır ve ihtiyacı vardır. Bu arada Alman Federal Meclisi'nde Orta Asya ile işbirliği üzerine bir parlamento grubu oluşturulmuştur. Kırgız Parlamentosunun da Almanya ile işbirliği için bir dostluk grubu vardır. İki ülke parlamentoları arasında çeşitli karşılıklı ziyaretler ve görüşmeler başarıyla gerçekleştirilmiştir. 28 Mart 2017'de Berlin'de Kırgız

Büyükelçiliği ve Alman Çevre Koruma Dairesi bir Kırgız-Alman parlamento partisi düzenlemiştir. Etkinlik, aynı yıl Ağustos ayında Bişkek'te yapılmış olan Küresel Kar Leoparı Forumu'nun bir parçasıydı. Partiye Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Kenesh milletvekilleri A. Nazarov ve A. Altybaeva ve Alman Federal Meclisi üyeleri katılmıştır.

Ayrıca Almanya ile Kırgızistan arasında eğitim alanında başarılı işbirliği devam ettirilebilir. Bugün iki ülkenin üniversitelerinin yakın bağları vardır. Örneğin Kırgız-Alman Teknik Enstitüsü, Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi'nde açılmıştır. Enstitü, Berlin'deki Beuth Yüksek Teknik Enstitüsü ile işbirliği içinde, Almanya'daki Kırgız öğrencileri ve Kırgızistan'daki Alman öğrencileri eğitmektedir. Kırgız Devlet İnşaat, Ulaşım ve Mimarlık Üniversitesi Kırgız-Almanya Enformatik Fakültesi de Zwickau'daki Batı Sakson Üniversitesi ile işbirliği yapmaktadır. Okullar arası işbirliği iyi kurulmuştur. Kırgızistan'da 8 okul Alman okulları ile ortak çalışmaktadır. Gelecekte, Kırgızistan'ın Almanya ile özellikle tarım alanında ekonomik ilişkiler geliştirmesi önemlidir. Şu anda bu konu üzerinde yakından çalışılmaktadır (“Kırgızstan menen Germaniyanın ortosunda kyzmattashuu ozgocho maanige ee”, <https://chagylgan.kg/2017/05/22/...>, Erişim tarihi: 20.07.2020).

Son yıllarda iki ülke arasındaki işbirliği en üst düzeyde olmuştur. 2010 yılında Kırgızistan'da yaşanan siyasi değişimlerin ardından Almanya ile Kırgızistan arasındaki ilişkiler yeniden canlanmıştır. Almanya, Kırgızistan'ın demokratik başarılarıyla çok ilgilenmekte ve mümkün olan her türlü yardımı sağlamaktadır. İki ülke arasında ikili ilişkileri geliştiren çok sayıda önemli karşılıklı ziyaret gerçekleştirilmiştir. Kırgız Cumhuriyeti eski Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev 2012, 2015 ve 2017 yıllarında Almanya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler sırasında eski Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, eski Almanya Cumhurbaşkanı Joachim Gauck ve Federal Şansölye Angela Merkel ile bir araya gelmiş ve ikili görüşmelerde bulunmuştur (“Kırgızstan menen Germaniyanın ortosunda kyzmattashuu ozgocho maanige ee”, <https://chagylgan.kg/2017/05/22/...>, Erişim tarihi: 20.07.2020).

Temmuz 2016'da Almanya Başbakanı Angela Merkel, Cumhurbaşkanı Atambayev'e söz verdiği gibi Kırgızistan'a ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmiştir (https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_germany_angela-merkel_atambaev/27856717.html Erişim tarihi: 12.07.2020). Ziyaret, tarihî

öneme sahiptir. Bu ziyaret bir yandan, dünya liderlerinden biri tarafından Kırgız halkının demokrasiye sarsılmaz bağlılığının yanı sıra ekonomik bağları yeni bir düzeye yükseltmek olarak kabul edilmiştir. Yine 2016 yılı, eski Almanya Dışişleri Bakanı Frank-Walter Steinmeier ve Gıda ve Tarım Bakanı Christian Schmidt Kırgızistan'ı ziyaret ederek ikili konuları görüşmüşlerdir. Kırgız Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Erlan Abdyldaev, 2016 yılında Almanya'da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın etkinliklerine başarıyla katılmıştır. Söz konusu üst düzey ziyaretlerin sonuçları, Kırgız-Almanya işbirliğinin daha da gelişmesine zemin hazırlayacağı ümit edilmektedir.

İki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi için her türlü koşullar mevcuttur. Ekonomik alanda ilgili anlaşmalar imzalanmıştır. Kırgızistan'da bir dizi Alman şirketi faaliyet göstermektedir. Örneğin, Tokmok'taki "Interglass" cam fabrikası, "Steinbroy" şirketi ve diğerleri. Bir dizi Kırgız-Alman ortak girişimi vardır. Ayrıca, tanınmış Alman şirketleri Knauf ve RID Kırgız pazarında faaliyet göstermektedir. Alman şirketleri Kronen ve Klaas, Bişkek'teki yıllık uluslararası tarım fuarı "AiyI-Agro" ya katılmaktadır. Kırgız tarım işletmeleri, Berlin'de her sene yapılmakta olan "Yeşil Haftalık", uluslararası tarım sergisine, "Bazar-Berlin" el sanatları sergisine ve diğer uluslararası sergilere katılmaktadır. Turizm endüstrisini geliştirmek için 10'dan fazla Kırgız seyahat şirketi, Berlin'deki yıllık "ITB-Berlin" uluslararası turizm fuarına katılmaktadır. Ayrıca Büyükelçiliğin girişimiyle Kırgız tarım üreticilerine Alman deneyimi de sağlanmaktadır ("Kırgızistan menen Germaniyanın ortosunda kyzmattashuu ozgocho maanige ee", <https://chagylgan.kg/2017/05/22...> Erişim tarihi: 20.07.2020).

Kırgızistan 2015 yılından beri Avrupa Birliği'nin GSP + tercih sistemine dahil edilmiştir. Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Topluluğu'na üyeliği de Kırgız pazarının genişlemesi için yeni fırsatlar sağlamıştır. Genel olarak ekonomik ilişkiler iyi durumdadır, ancak gelecekte bu tür bir işbirliğini güçlendirmek Almanya'daki Kırgızistan Büyükelçiliğinin ana hedeflerinden biridir. Almanya Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Bakanlığı Dışişleri Bakanı Hans-Joachim Fuchtel liderliğindeki bir grup Alman işadamlarının katıldığı Mart 2017'de Bişkek'te ikinci Alman Ekonomi Günü'nün düzenlendiği unutulmamalıdır. Şu anda, iki ülkenin liderlerinin bir dizi toplantısının ardından, ekonomik alana yatırımı artırmak için çalışmalar sürmektedir. Bu arada Almanya, Kırgızistan'ın en büyük

bağışçılardan biridir. Almanya, 1992 yılından bu yana Kırgızistan'a mali ve teknik işbirliği alanında 306.0 milyon Avro sağlamıştır. Fonlar ağırlıklı olarak ekonomi ve sağlık alanındaki çeşitli projelere harcanmaktadır ("Kırgızistan menen Germaniyanın ortosunda kyzmattashuu ozgocho maanige ee", <https://chagylgan.kg/2017/05/22...>, Erişim tarihi: 20.07.2020).

14 Nisan 2019'da Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbai Jeenbekov, iki günlük resmi bir ziyaret için Almanya'ya gitmiştir. Başkan, Berlin'de Başkan Frank-Walter Steinmeier, Şansölye Angela Merkel ve Federal Meclis Başkanı Wolfgang Schaeuble ile bir araya gelmiş ve ikili işbirliğini derinleştiren bir dizi belgeyi imzalamıştır. Kırgızistan ile Almanya arasındaki ilişkilerin gelişmekte olduğunu kaydeden Jeenbekov, ziyaret esnasında "anamlı ve verimli görüşmeler olduğunu, ikili ilişkilerin tüm alanlarını ele aldıklarını ve görüşmelerin karşılıklı güven ve anlayış ruhu içinde geçtiğini" belirtmiştir. İki ülkenin hükümetleri ve kurumları arasında bir düzineden fazla önemli belge imzalanmıştır. Girişimciler arasında toplam değeri 1 milyar Avroyu aşan bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Kırgızistan ve Almanya arasındaki işbirliği öncelikleri arasında ticaret ve ekonomik işbirliği, su ve enerji, yeşil ekonomi, sanayi, tarım ve turizm yer almaktadır ("Jeenbekovdun Germaniyadagy sapary: Milliard evroluk kelishimder kabyl alyndy" (Jeenbekov'un Almanya ziyareti: Milyar Avro değerinde anlaşmaya varıldı), <https://www.azattyk.org/a/29884441.html>, "Kyrgyz-nemis alakasyn jandantuu araketi" (Kırgız-Alman ilişkilerini canlandırma girişimleri), <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-jeenbekov-visit-germany/29884212.html>, Erişim tarihi: 10.08.2020).

29 Mayıs 2020'de Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı Sanzhar Mukanbetov ve Federal Almanya Cumhuriyeti Büyükelçisi Monica Iversen Kırgız Cumhuriyeti ile Federal Almanya Cumhuriyeti arasında teknik ve mali işbirliği anlaşmaları imzaladılar. Anlaşmaların toplam tutarı, GIZ ve KfW uygulayıcı kuruluşların çalışmalarının devamı için öngörülen 41,8 milyon Avro'dur. Bu fonlar daha önce 2019'daki hükümetler arası müzakerelerde tahsis edilmiştir ve 2019-2020 için işbirliğine atıfta bulunmaktadır. İmza, Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Kenesh tarafından onaylandıktan sonra başlayacak olan fonların uygulanması için önemli bir adımdır. Faaliyetler sağlık ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya odaklanmaya devam edecektir ("Podpisany soglasheniya o sotrudnichestve v oblasti razvitiya" (Kalkınma işbirliği anlaşmaları imzalandı),

<https://bischkek.diplo.de/kg-ru/themen/weitere-themen/-/2346498>,
Erişim tarihi: 10.08.2020).

Kırgızların Almanya'ya bakışı ile ve Almanların Kırgızistan'a bakışının aynı olmaktan uzak olduğu vurgulanmalıdır. Karşılıklı beklenti ve algıların asimetrisini kabul etmeden, ikili Kırgız-Alman ilişkilerinin özelliklerinin ölçülü bir şekilde değerlendirilmesi ve anlaşılması pek mümkün değildir. Bu nedenle Almanya, Kırgızistan'ı örnek bir ülke olarak görmekte ve sadece bölgedeki komşuları için değil, en elverişsiz başlangıç sosyo-ekonomik koşullarında ne kadar başarılı olmasının yanı sıra, siyasi irade ve demokratik inançlarla otoriter bir toplumun demokratik bir topluma dönüştürülebileceğinin ve pazar ekonomisi temelleri kurabileceğinin açıklayıcı bir örneği olarak görmektedir. Alman diplomasisinin belirli bir özelliği, siyasi alandaki hedeflerine ekonomik kaldıraçla ulaşmasıdır. Kırgız tarafının konumu da Almanya ve Avrupa ile ilişkiler kurma konusunda daha pragmatik olmalıdır. Her düzeydeki siyasi ve diğer temasların sürdürülmesi ve daha da geliştirilmesi, ekonomik alanda gerçek getiri elde etmeyi amaçlamalıdır.

Almanya'nın "BMZ - 2030" Reform Stratejisi

29 Nisan 2020 tarihinde Almanya Kalkınma Bakanı Gerd Müller, Bakanlığın "BMZ 2030" reform stratejisini duyurmuştur. Bakan Müller'in söz konusu stratejiyle ilgili açıklaması şu şekildedir: "*Kalkınma politikasının büyük zorluklara yeni bir yanıt vermesi her zamankinden daha hayati hale geldi: artan dünya nüfusu, artan kaynak tüketimi, iklim değişikliği. Ayrıca, artan eşitsizlik, çevresel bozulma ve güvencesiz çalışma koşulları gibi küreselleşmenin olumsuz yönleri. Bu yüzden bir düşünce değişikliğine ve bir yön değişikliğine ihtiyacımız var. Bu bağlamda, tüm hükümetin politika oluşturması için kesişen bir görev olan kalkınma politikası, 2030 Gündemi ve Paris Anlaşması doğrultusunda oynayacağı kilit bir role sahiptir. Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı bu nedenle "BMZ 2030" adlı kapsamlı bir reform paketi hazırlamıştır. Amaç, kalkınma önlemlerine odaklanmak ve finansmanı daha stratejik, etkili ve verimli bir şekilde yapmaktır*" ("Development Ministry unveils "BMZ 2030" reform strategy", http://www.bmz.de/en/press/aktuelleMeldungen/2020/april/200429_pm_09_Development-Ministry-unveils-BMZ-2030-reform-strategy/index.html, Erişim tarihi: 06.07.2020).

BMZ 2030 reform stratejisinin merkezinde yeni bir işbirliği kalitesi yatmaktadır. Ortak ülkelerden, iyi yönetim, insan hakları ve yolsuzlukla mücadele konularında kaydedilen ilerlemenin kanıtlarını sağlamalarını her zamankinden daha fazla istemektedir. Geliştirmenin anahtarı, ortakların kendi inisiyatifleriyle hareket etmeleridir. Özellikle reform düşüncesine sahip ülkelerle reform ortaklıkları kurmakta ve onlara ekstra destek sağlamaktadır. Söz konusu stratejide, çalıştığı alanların sayısına odaklanmakta ve iklim, sağlık ve aile politikası, sürdürülebilir tedarik zincirleri, dijital teknolojiden yararlanma, teknoloji transferi ve özel yatırımı güçlendirme gibi alanlara yeni bir odak noktası koymaktadır. Yine de her zaman olduğu gibi, genel amaç dünyadaki açlık ve yoksulluğun üstesinden gelmeye devam etmektir. Yeni iş ortağı kategorileri sunulmaktadır. Bu, örneğin, iklim veya yağmur ormanları gibi küresel kamu mallarını korumak için ortaklarla daha stratejik bir şekilde çalışmaya olanak sağlayacaktır. Ya da çatışma ve mülteci bölgelerindeki insanlara daha etkili destek sağlamaktır. Yeni bir tür işbirliğine geçilmektedir. Bazı ülkeler artık Almanya'nın doğrudan desteğine ihtiyaç duymayacak şekilde gelişmiştir. Bazı ülkeler ise reform konusunda ilerleme kaydetmemiştir. Bu nedenle doğrudan, resmi (yani hükümet) işbirliği içinde olduğu ortak ülke sayısını 85'ten 60'a düşürmektedir (BMZ – 2030 Reform Strategy, http://www.bmz.de/en/publications/type_of_publication/information_flyer/information_brochures/Materilie520_reform_strategy.pdf, Erişim Tarihi: 06.07.2020).

Ortak ülkelerden hiçbirisiyle işbirliğini sona erdirmediğinin önemi belirtilmekte, ortak ülkelerle işbirliği yapma şeklini değiştirmektedir. Dolayısıyla, resmi doğrudan kalkınma işbirliğinin sona erdiği ülkelerde, kiliselerin ve sivil toplumun, AB'nin ve çok taraflı kurumların çalışmalarını destekleyecek ve özel yatırımı teşvik etmeye devam edecektir. Şu anda uygulanmakta olan tüm tedbirler sorumlu bir şekilde sona erdirilecektir. Ortak ülkelerle projeleri sonlandırmak ve AB, Dünya Bankası, diğer bağışçılar veya sivil toplum gibi diğer oyunculara devretmek için özel planlar üzerinde çalışılmaktadır. BMZ, sivil toplum, kiliseler, siyasi vakıfların çalışmaları ve ayrıca özel sektör ile işbirliği içinde ve AB ve çok taraflı kurumlar aracılığıyla tüm gelişmekte olan ülkeleri desteklemeye devam edecektir. İnsanların açlık ve zorluklarla tehdit edildiği yerlerde, hangi ülkede olurlarsa olsunlar onları desteklemeye devam edecektir (BMZ

http://www.bmz.de/en/publications/type_of_publication/information_flyer/information_brochures/Materilie520_reform_strategy.pdf, Erişim Tarihi: 06.07.2020).

“BMZ – 2030” Reform Stratejisinin Kırgızistan’a Etkileri

Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı'nın (BMZ) uzun vadeli küresel reform sürecinin bir sonucu olarak, Almanya'nın dünyadaki kalkınma işbirliği çalışmaları, büyüyen küresel zorlukları daha iyi karşılayabilmek için gelecekte daha odaklı hale gelecektir. "BMZ 2030" reformuna göre, Alman kalkınma işbirliğinin içeriği, süreçleri ve yapıları güncellenecek ve ortak ülke sayısı azaltılacaktır.

Kırgız Cumhuriyeti ve diğer ülkeler için bu, ikili teknik ve mali işbirliği programlarının önümüzdeki birkaç yıl içinde tutarlı bir şekilde tamamlanacağı anlamına gelmektedir. Bu süreç, esas olarak çıkış stratejisinin bir parçası olarak GIZ ve KfW tarafından uygulanan programların aşamalı olarak tamamlanmasıyla ilgili olacaktır. Bu süreçte, bu yıl boyunca, ilişkileri karakterize eden güven ve ortaklık işbirliği ruhu içinde Kırgızistan hükümeti ile daha fazla istişarelerde bulunulacaktır. Kuşkusuz önceden kararlaştırılan veya devam eden tüm projeler tamamlanacaktır. Planlama, mevcut koronavirüs pandemisini ve sonuçlarını dikkate alacaktır. Koronavirüs ve bugünkü sonuçlarıyla mücadelede önemli rol oynayan, Almanya'nın ekonomik kalkınma ve sağlığın teşviki ve geliştirilmesine uzun süredir devam eden katkısıdır. Almanya son zamanlarda bu amaç için ek fon sağladı. Krizle ilgili daha fazla destek olasılığı şu anda değerlendirilmektedir ("Germany completes its projects in Kyrgyzstan" <http://en.kabar.kg/news/germany-completes-its-projects-in-kyrgyzstan/>, Erişim tarihi: 12.07.2020).

Almanya'nın kalkınma işbirliği konusundaki başarılı çalışmaları 1993 yılında Kırgız Cumhuriyeti'nde başlamıştır. Kırgız Cumhuriyeti'nin bu dönemdeki başarıları önemlidir. Demokrasi ve ifade özgürlüğü, siyasi sistemin önemli unsurlarıdır. Aynı zamanda yaşam standartlarının yükseltilmesi ve yoksulluğun azaltılması mümkün olmuştur. Kalkınma işbirliğini durdurma kararı, Kırgız Cumhuriyeti'nin artık dünyanın en muhtaç ülkelerinden biri olmadığı değerlendirilmesine de dayanmaktadır.

Kırgızistan ile işbirliğine yönelik diğer birçok Alman Federal Bakanlığının programları BMZ reformundan etkilenmeyecektir. Ekonomi, eğitim, çevre koruma ve kültür alanındaki ilişkiler giderek daha önemli hale

gelmektedir. Örneğin, Alman Federal Dışişleri Bakanlığı Yeşil Orta Asya girişimini sürdürmektedir. Ayrıca, çevre koruma, ekonomi, eğitim ve içişleri için Federal Bakanlıklar, Kırgız Cumhuriyeti ile geleceğin ve toplumun düzeniyle ilgili çok sayıda önemli konu üzerinde çalışmaya devam edecektir. Ayrıca, mevcut ikili programların sona ermesinin ardından Almanya, çok taraflı bir formatta (AB, BM, kalkınma bankaları) katılımıyla Kırgız Cumhuriyeti'nin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunmaya devam edecektir. Siyasi vakıflar da dahil olmak üzere kalkınma işbirliği alanında çalışan çok sayıda sivil toplum kuruluşunun faaliyetleri, BMZ'den sağlanan fonlarla daha da desteklenecektir ("Reforma germanskogo - sotrudnichestva v tselyah razvitiya: posledstviya dlya Kyrgyzskoy Respubliki" (Alman Kalkınma İşbirliği Reformu: Kırgız Cumhuriyeti için Çıkarımlar), <https://bischkek.diplo.de/kg-ru/themen/weitere-themen/-/2338874>, Erişim tarihi: 12.07.2020).

Sonuç ve BMZ-2030 Reform Kararına İlişkin Değerlendirmeler

"BMZ 2030" reformuna göre, Alman Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ), büyüyen küresel zorlukları etkili bir şekilde ele almak için gelecekte hedeflenen çalışmalara geçeceğini duyurmuştur. Bu doğrultuda Kırgızistan'da olduğu gibi, diğer ülkelerle teknik ve mali programlar önümüzdeki yıllarda aşamalı olarak kaldırılacaktır. Kırgızistan'daki Alman Büyükelçiliği, GIZ ve KfW programlarının önümüzdeki yıllarda Kırgızistan'daki faaliyetlerini durduracağını, Almanya'nın ise önceden kararlaştırılan projeleri tamamlayacağını bildirmiştir. Açıklamada, ifade özgürlüğü ve demokrasinin ülkenin siyasi sisteminin kilit unsurları olduğu belirtilmiştir. Buna göre Kırgızistan'da yaşam standartları yükselmiş ve yoksulluk azalmıştır. Kalkınma işbirliğinin askıya alınmasının nedeni, Kırgızistan'ın artık acil yardıma muhtaç olmamasıydı. Kırgızistan'a hem teknik hem de mali destek sağlayan Almanya'nın kararı tartışmalara yol açmıştır.

Almanya - Kırgızistan ilişkilerinin son yıllarda zayıfladığı yönünde görüşler vardır (Kuban Abdymen: Merkel'in ziyareti demokrasiyi güçlendirme girişimidir, https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_germany_interview_kuban_abdymen/27853266.html Erişim tarihi: 20.07.2020). Bunun sebebinin Kırgızistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılımı olduğunu söylenmektedir. İki ülkenin önceki yaklaşımları çok yüksek seviyedeydi.

Buna bir örnek, Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev'in Almanya ziyaretidir. O dönemde, iki tarafın yeni fırsatlara odaklanması ve başarıya götürmesi bekleniyordu. Ancak, her şeye rağmen, Avrasya Ekonomik Birliği'ne girdikten sonra etkili bir Avrupalı liderin Kırgızistan'a gelmesi, ülkenin her halükârda Orta Asya'da özel bir havaya sahip olduğunu ve demokrasi yolunda ilerlediğini kanıtlamaktadır.

Diplomat ve eski dışişleri bakan yardımcısı Askar Beshimov, Almanya'nın "Kırgızistan'ın artık yardıma muhtaç ülkeler arasına girmediğine" dair argümanına inanmamaktadır. Bu kararın Kırgızistan'ın Avrupa ülkelerine yönelik politikasının bir "sonucu" olduğuna inanmaktadır. "GIZ, Kırgızistan'daki sağlık sistemi için büyük bir yardımda bulunmaktadır. Şimdi işbirliği durursa çok şey kaybedilecektir. İkincisi, karar, Almanya'nın Kırgızistan'a yönelik tutumunun kötüleştiğini göstermektedir. Bunun nedeni, Avrupa Birliği ile işbirliği konusunda henüz stratejik bir anlaşma imzalanmamış olmasıdır. Çünkü Avrupa Birliği ortak bir politika izlemektedir ve Almanya, Birliğin en büyük ve en etkili ülkelerinden biridir". Geçtiğimiz yıl, AB ile Kırgızistan arasında yeni bir işbirliği anlaşmasının 2020'nin başlarında imzalanacağı söylenmişti. Ancak bugüne kadar gerçekleşmedi" ifadesini kullanmıştır. Siyasi analist Emil Joroev, Almanya'nın Kırgızistan'a mali ve teknik yardımı askıya almasının hükümet için büyük bir zorluk olduğunu dile getirmiştir. "Kırgızistan uzun yıllardır orta gelirli ülkelerden biridir. Almanya böyle bir karar verirse, diğer bağışçı ülkeler de yarın aynı adımı atarsa Kırgızistan için problemler çıkar. Devlet olarak her şeyi kendimiz finanse etmeye başlamalıyız. Kırgızistan'ın, bağımsızlık yıllarında ve son salgın sırasında çok yardım istediğini" ifade etmiştir (Törögeldi Uulu, "Berlin Kyrgyzstandagy programmalaryn toktotot", 7 Mayıs 2020, <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-nemis-alakasy-/30599014.html>).

Kırgızistan, Orta Asya'nın kırılgan bölgesindeki tek demokratik ülkedir. Parlamenter sistem mükemmel olmasa da, bugüne kadar varlığını sürdürmüştür. Karşılaştığı zorluk, gelecekte otoriter yönetime yönelik hamlelere başarıyla direnmeye devam etmektedir. Cumhurbaşkanı Sooronbay Jeenbekov yönetimindeki Kırgız hükümetinin ele alması gereken pek çok sorunu vardı. Sosyo-ekonomik durum son derece sorunlu, ekonomik iyileşme yoktu. Nüfusun çoğunluğu yoksul olarak kabul edilmekte ve son yıllardaki olaylardan bu yana demokratik imaj değişmiştir. Kırgızistan'da devlet yapıları oldukça zayıftır, bu da suç gruplarının ortaya

çıkan boşluğu doldurmasını mümkün kılmaktadır. Söz verilen reformları gerçekleştirememek, devlete olan güveni baltalamaktadır. Bununla birlikte, ülkenin bölgedeki komşu devletlerle karşılaştırıldığında, daha fazla ifade özgürlüğü ve siyasi yönleri geliştirmeye sağladığı gerçeği göz ardı edilemez. Devlet yönetiminin demokratikleşme ve reform konusunda ilerlemesi, yoksullukla mücadele etmesi, ekonomiyi ilerletmesi ve ülkede var olan her şeyi kapsayan yolsuzlukla mücadele için adımlar atması gerekmektedir.

Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettiğinde, Almanya ülkenin bağımsızlığını ve egemenliğini tanıyan ilk Avrupa ülkelerinden biriydi. Kırgızistan, gelişmekte olan bir ülke olarak sadece Orta Asya'da değil, aynı zamanda BDT'de de Batı'ya yakındır. Bu, Avrupa ülkeleri tarafından takdir edilmektedir. Almanya Kırgızistan'ı destekler ve gelişmesine katkıda bulunursa başkalarına örnek olur. Merkel'in Kırgızistan'a gelişi, hem ekonomik hem de politik olarak bağı güçlendirme girişimidir. Almanya'nın Kırgızistan'ı diğer ülkelerden daha fazla desteklemeye devam edeceği varsayılmaktadır.

Tüm bu gelişmelere rağmen Almanya ve Kırgızistan arasında her alanda işbirliğinin geliştirilmesi özellikle önemlidir. Çünkü Almanya, Avrupa ve dünyanın en güçlü ekonomilerinden biri, siyasi olarak gelişmiş ve uluslararası arenada saygı görmektedir. Bu nedenle Kırgızistan için Almanya ile işbirliğinin yoğunlaştırması büyük öneme sahiptir. Kırgızistan ile Almanya arasındaki ikili işbirliği 1993 yılından beri devam etmektedir. Sürdürülebilir ekonomik kalkınma ve sağlık alanında projeler mevcuttur. Bütün bunlar Alman hükümetinin desteğiyle yapılmaktadır. İki ülke arasında ekonomi, eğitim, kültür, çevre ve yeşil ekonomi alanlarında işbirliği devam edecektir.

KAYNAKLAR

- ABDYRAZAKOVA, Z. M. Kyrgyz German mamilelerinin kalyptanyshynyn kee bir aspektleri (Kırgız Alman ilişkilerinin oluşumunun bazı yönleri), *İzvestiya vuzov Kyrgyzstana*. No:1. 2012. S. 196 - 198.
- ABDYRAZAKOVA, Z. M. Nachalo torgovo ekonomicheskogo sotrudnichestva Kyrgyzstan - Germaniya (Kırgızistan-Almanya ekonomik işbirliğinin başlangıcı), *Bulleten nauki i praktiki*. T. 5. No:5. 2019. S. 553- 557. <https://doi.org/10.33619/24142948/42/83>.

- AKMATBAYEV, Ulanbek, Kyrgyzstan – Germaniya: Ekonomicheskoe Sotrudnichestvo (Kırgızistan – Almanya Ekonomik İşbirliği), *Reforma*, No: 3, 2002. S. 71-74.
- AKMATBAYEV, Ulanbek, Sfery Kırgızsko-Germanskogo Vzaimodeystviya (Kırgız-Alman Etkileşiminin Alanları), *Vestnik KRSU*, Tom 12, No: 8, 2012. s. 49-53.
- KRUMM, Reinhard, "Central Asia The Struggle for Power, Energy and Human Rights", *Compass 2020*, Friedrich Ebert Stiftung, January 2007, <http://library.fes.de/pdf-files/iez/04329.pdf>, Erişim tarihi: 05.06.2020.
- MOMOSHEVA, Nazira, The EU Strategy for Central Asia and Kyrgyzstan Foreign Policy, No. 52, Gießen, March 2010.
- SHAO, Yuqun, "EU's Central Asia Policy and its Implications for China", *DIE Discussion Paper*, Bonn, 2008, <https://core.ac.uk/download/pdf/71734503.pdf>, Erişim tarihi: 05.06.2020.
- BMZ – 2030 Reform Strategy, http://www.bmz.de/en/publications/type_of_publication/information_flyer/information_brochures/Materilie520_reform_strategy.pdf, Erişim Tarihi: 06.07.2020.
- TÖRÖGELDİ UULU, Bakyt, "Berlin Kırgızstandagy programlaryn toktotot" (Berlin, Kırgızistan'daki programları askıya aldı), 7 Mayıs 2020. <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-nemis-alakasy-/30599014.html>, Erişim tarihi: 12.07.2020.
- "Development Ministry unveils "BMZ 2030" reform strategy", http://www.bmz.de/en/press/aktuelleMeldungen/2020/april/200429_pm_09_Development-Ministry-unveils-BMZ-2030-reform-strategy/index.html, Erişim tarihi: 06.07.2020.
- "Germany announces reduction in cooperation with Kyrgyzstan", https://24.kg/english/152054_Germany_announces_reduction_in_cooperation_with_Kyrgyzstan/, Erişim tarihi: 10.07.2020.
- "Germany completes its projects in Kyrgyzstan", <http://en.kabar.kg/news/germany-completes-its-projects-in-kyrgyzstan/>, Erişim tarihi: 12.07.2020.
- "Jeenbekovdun Germaniyadagy sapary: Milliard evroluk kelishimder kabyl alyndy" (Jeenbekov'un Almanya ziyareti: Milyar Avro değerinde anlaşmaya varıldı),

<https://www.azattyk.org/a/29884441.html>, Erişim tarihi: 10.08.2020.

“Kyrgyz-nemis alakasy kyr aldynda” (Kırgız-Alman ilişkileri tehlikede), https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_germany_round_table/27858771.html, Erişim tarihi: 12.07.2020.

“Kyrgyz-nemis alakasın jandantuu araketi” (Kırgız-Alman ilişkilerini canlandırma girişimleri), <https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-jeenbekov-visit-germany/29884212.html>, Erişim tarihi: 12.07.2020.

“Kyrgyzstan menen Germaniya ortosunda kyzmattashuu ozgocho maanige ee” (Kırgızistan ile Almanya arasındaki işbirliği özel bir önem taşıyor), <https://chagylgan.kg/2017/05/22/%D0%BA%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD-%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD-%D0%B3%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D1%8B%D0%BD-%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BE%D1%81/>, Erişim tarihi: 18.08.2020.

“Kyrgyzstan – Germaniya : alakanyň akybeti” (Kırgızistan – Almanya: ilişkilerin akıbeti), https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_germany_economy/29885608.html, Erişim tarihi: 11.07.2020.

“Kyrgyzsko-germanskoe sotrudnichestvo v tselyah politiki razvitiya” (Kalkınma Politikası için Kırgız-Alman İşbirliği), <http://www.donors.kg/ru/agentstva/89-germanembassy>, Erişim tarihi: 14.08.2020.

“Merkeldin Kyrgyzstanga sapary karydy” (Merkel’in Kırgızistan’a ziyareti sona erdi), https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_germany_angela-merkel_atambaev/27856717.html, Erişim tarihi: 15.07.2020.

“Parliamentary republic in Central Asia”, https://www.bmz.de/en/countries_regions/asien/kirgisistan/index.html, Erişim tarihi: 10.08.2020.

“Podpisany soglasheniya o sotrudnichestve v oblasti razvitiya” (Kalkınma işbirliği anlaşmaları imzalandı), <https://bischkek.diplo.de/kg->

ru/themen/weitere-themen/-/2346498, Erişim tarihi: 10.08.2020.

“Reforma germanskogo - sotrudnichestva v tselyah razvitiya: posledstviya dlya Kyrgyzskoy Respubliki” (Alman Kalkınma İşbirliği Reformu: Kırgız Cumhuriyeti için Çıkarımlar), <https://bischkek.diplo.de/kg-ru/themen/weitere-themen/-/2338874>, Erişim tarihi: 12.07.2020.

“Sotrudnichestvo v tselyah razvitiya v sfere ustoychivogo razvitiya ekonomiki” (Sürdürülebilir ekonomik kalkınma alanında kalkınma işbirliği), <https://bischkek.diplo.de/kg-ru/themen/weitere-themen/entwicklungszusammenarbeit-nawi/1266328>, Erişim tarihi: 10.07.2020.

4. Bölüm

DİN

TÜRKİYE'NİN KIRGIZİSTAN'DAKİ MESLEKİ DİN EĞİTİMİNE KATKILARI: İMAM HATİP LİSELERİ (TEOLOJİ KOLEJLERİ) ÖRNEĞİ*

Mehmet KORKMAZ**

Giriş

Eğitim ve din eğitimi etkinlikleri insanlık tarihiyle yaşıttır. Dolayısıyla nerede bir insan topluluğu var olmuşsa orada bir şekilde din eğitimi etkinlikleri de gerçekleştirilmiştir. Din eğitiminin öğrenen ve öğreten boyutları söz konusudur. Bu çerçevede dinlerini öğrenmek isteyenlere bu hizmeti sunma yeterliliğine sahip öğreticilere de her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla ülkemizde mesleki din eğitimi kurumları açılmıştır. Bunlar yükseköğretim düzeyinde ilahiyat fakülteleri, orta öğretim düzeyinde ise imam hatip liseleridir. Ülkedeki siyasal, sosyal gelişmelerin de etkisiyle kimi zaman inişli-çıkışlı bir seyir izlese de kuruldukları zamandan günümüze bu kurumlarla ilgili önemli gelişmeler yaşanmıştır. (Kaymakcan & Aşlamacı, 2011; Korkmaz, 2013). Gerek içeride gerekse dışarıda son yıllarda bu kurumlara olan ilgi daha da artmış görünmektedir. Zira özellikle çeşitli İslam ülkelerindeki geleneksel din eğitimi kurumlarının (medreselerinin) programlarından farklı olarak, bu kurumlarda dinle ilgili derslerin yanı sıra pozitif ve sosyal bilimler de

* Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Köylü'nün yürütücülüğünde gerçekleştirilen, "Türkiye'nin Kırgızistan Din Eğitimi Katkıları" (KTMU-BAP-2019.SBE.01) adlı araştırma projesinin, yazar tarafından hazırlanan "İmam Hatip Liseleri: Teoloji Kolejleri Yoluyla Yapılan Din Eğitimi Hizmetleri" (s. 68-82) adlı bölümün yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

** Doç. Dr. Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kayseri/Türkiye, mkorkmaz@erciyes.edu.tr

denilen fen, matematik, dil, tarih, coğrafya vb. gibi derslerin veriliyor olması, bu kurumları özgün bir örnek haline getirmiştir.

Halklarının büyük çoğunluğu Müslüman olan Türki Cumhuriyetlerde de bu konuda arayışlar devam etmektedir. Aynı değerlendirme projemize konu edilen Kırgızistan için de geçerlidir. Zira, laik bir yönetim anlayışını benimseyen Kırgızistan örneğinde din eğitimi politikaları henüz tam olarak şekillenebilmiş gözükmemektedir. Örneğin, pilot olarak seçilen sınırlı sayıdaki liselerde, “Din Kültürü ve Tarihi” gibi bir saatlik bir ders uygulamaya konulmuşsa da gerek amaçları gerek program içeriği ve gerekse öğretmenleri açısından bu ders Türkiye’deki örneğine pek benzememektedir (Colaliyeva, 2021). Aynı şekilde, okullarda şu anda halkın din eğitimi ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir din dersinin varlığı da söz konusu değildir.

Mesleki din eğitimi açısından da durum bundan farklı değildir. Zira devlet bu konuya da henüz tam olarak eğilmiş değildir. Bununla birlikte, çeşitli sivil toplum kuruluşlarının din eğitimi etkinliklerine kontrollü şekilde izin verilmektedir (Murzaraimov, 2017). Ülkede faaliyetine izin verilen ve genelde başka çevrelerce finanse edilen medreseler bulunmaktadır. Her ne kadar medreselerin faaliyetlerine izin verilmişse de, aslında devlet bu kurumlara da temkinle yaklaşmakta, örneğin bu kurumlardan alınan belgeler diploma olarak değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla devlet halkın mesleki ve genel din eğitimi konusundaki ihtiyaçlarının farkında olmakla birlikte, bunun daha çok sivil toplum kuruluşları tarafından karşılanmasını tercih etmiş gözükmektedir (Köylü ve Diğerleri, 2019). İşte tam da bu noktada Türkiye’nin mesleki din eğitimi kurumları tecrübesi daha da önem kazanmaktadır. Zira zaman zaman tartışılmış ve sancılı zamanlar yaşanmış olsa da imam hatip liseleri laik devlet yapısı içinde varlığını tescillemiş, halkın teveccühüne matuf olmuş, eğitim çıktıları ve başarıları ile rüşünü belli ölçüde de olsa ispatlamıştır, denilebilir.

Türkiye’nin kardeş ve dost Kırgızistan’a katkı sunmaya çalıştığı alanlardan birisi de mesleki din eğitimi alanıdır. Bu amaçla birkaç ilahiyat fakültesi ve bir imam hatip lisesi açılmıştır. İşte araştırmanın bu kısmında imam hatip liseleri ve teoloji kolejleri ele alınmıştır. Bu çerçevede söz konusu kurumların neler olduğu, bunların ne zaman açıldığı, öğrenci, öğretmen, program, fiziki, teknik alt yapı bakımından durumlarının neler

olduğu, bu kurumların mevcut sorunlarının neler olduğu ve bu çerçevede neler yapılabileceği hakkında bilgi verilmiştir.

YÖNTEM

Bu çalışma tarama modeline göre gerçekleştirilmiş bir saha çalışmasıdır. Araştırmada veri toplamak amacıyla önce literatür taranmış, daha sonra ilgililerden bilgi toplamak amacıyla bir görüşme formu hazırlanmıştır. Uzman görüşü alınan mülakat formuna son şekli verildikten sonra ilgili bazı kurum yetkilileri ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede; Oş Devlet Üniversitesi İmam Hatip Lisesi hakkında bilgi toplamak amacıyla, halen okul müdür vekilliği görevini yürüten Sn. Talantbek Mamatov ile 15.11.2019 tarihinde, yöneticisi Nurbek Şamraliyev ile 20.12.2019 tarihinde, Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulu Müdür yardımcısı Cihan Sürücü ile 02.01.2020 tarihinde, 14.06.2019 tarihinde Kırgızistan Bişkek büyükelçiliğinde eğitim hizmetleri eski müşaviri Recep Sula ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ilgili kurumların yetkilerinden ihtiyaç duyulan, kurumsal, rapor, istatistik, müfredat içerikli belgeler temin edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bütün bu bulgular betimsel analiz yaklaşımına göre sistematik olarak ele alınmış, söz konusu bilgi ve bulgulara dayalı olarak çalışma tamamlanmıştır.

2. MESLEKİ DİN EĞİTİMİ KURUMLARI

Araştırmanın ana bölümünü oluşturan bu başlık altında sırasıyla, Oş Devlet Üniversitesi İmam Hatip Lisesi (Teoloji Koleji), İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Teoloji Koleji, Oş Devlet Üniversitesi Araşan Teoloji Koleji ve Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulu hakkında elde edilen bulgular ortaya konmuştur.

2.1. Oş Devlet Üniversitesi İmam Hatip Lisesi (İman Gimnazyası)

Oş'ta bir imam hatip lisesinin açılması Oş İlahiyat Fakültesinin açıldığı yıllarda (1994) gündeme gelmiştir. Bahse konu fakültenin açılış sürecini ve ilk yapılanmasını koordine eden Prof. Dr. Mehmet Erdem'in aktardığına göre, Kırgızistan'da yükseköğretim düzeyinde bir ilahiyat fakültesini açmanın yeterli olmayacağı, bu fakülteye din alanında belli bir alt yapısı olan öğrencileri seçebilmek için imam hatip benzeri bir kuruma ihtiyaç olduğu daha o yıllarda fark edilmiş ve bu konu dönemin Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğü'ne de iletilmiştir. Konu, dönemin Oş valisi ve üniversite yetkilileri ile müzakere edilmiş ve böyle bir kurumun açılmasının

uygun olacağı ifade edilmiştir (Erdem, 2019: 135-137). Bunun üzerine, Oş valiliği adına, Oş'ta bir imam hatip lisesinin açılmasının gerekliliği ve bu kurumun sağlayacağı faydaları içeren bir dilekçe yazılarak, Türkiye Diyanet Vakfı yetkililerine iletilmiştir. Ancak o yıllarda bu proje gerçekleşmemiştir. Bununla birlikte, bu konudaki talep ve görüşmeler devam etmiştir.

2013 yılına gelindiğinde Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğü, Oş İlahiyat Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı yetkilileri çeşitli görüşmeler yapmışlar, heyetler arasında karşılıklı ziyaretler yapılarak konu ayrıntılı olarak tekrar incelenmiştir. Nihayet 09.05.2013 tarihinde Oş Devlet Üniversitesi bünyesinde İmam Hatip Lisesi açılması protokolü imzalanmıştır. Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğü yetkilisinin yanı sıra, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Türkiye Diyanet Vakfını temsilen Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar, Dış ilişkiler Genel Müdürü Prof. Dr. Mehmet Paçacı, MEB Din Öğretimi Genel Müdürü Prof. Dr. İrfan Aycan, Bişkek Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşaviri ve Eğitim Müşavir vekili Orhan Genç ve Oş İlahiyat Dekan vekili Prof. Dr. Mevlüt Uyanık görüşmelere katılmış ve bir protokol imzalanmıştır (10.05.2013 Tarihli Protokol).

Söz konusu protokole göre, okul binası ve müstemilatının Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi tarafından tahsis edilmesi, okulun elektrik, su, ısınma, bakım, onarım ve diğer giderlerinin Oş Devlet Üniversitesince; donatım giderleri ile öğrencilerin iaae, ibate giderlerinin Türkiye Diyanet Vakfı tarafından karşılanması karara bağlanmıştır. Yine aynı protokolle, okulda eğitim-öğretimin Kırgızca ve Türkçe olarak yürütülmesi, (meslek derslerinin Türkçe diğer derslerin ise Kırgızca olarak uygulanması), öğrencilerin Türkçeyi öğrenmelerini temin maksadıyla 9.sınıfın birinci yarısında ağırlıklı olarak Türkçe programına yer verilmesi, eğitim öğretimde, Türkiye'de Anadolu imam hatip liselerinde uygulanmakta olan müfredatın yanı sıra, Kırgız eğitim müfredatının bir komisyon marifetiyle çerçevesinin belirlenmesi, ihtiyaç duyulan ders kitapları ve uygulanacak programların T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'nca temin edilmesi, ihtiyaç halinde bunların Türkiye Diyanet Vakfı tarafından basımının sağlanması öngörülmüştür.

Bu protokolle, okulda görev yapacak meslek dersleri öğretmenlerinin T.C. Millî Eğitim Bakanlığınca gönderilmesi, ihtiyaç duyulduğunda öğretmenlerin, Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi arasında yapılan protokol gereğince açılan İlahiyat Fakültesi mezunları arasından

tercih edilmesi ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından pedagojik eğitimlerine katkı sağlanması öngörülmüştür. Okulda görev yapacak Kırgız öğretmenlerin maaşları ve diğer giderlerinin Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğünce; Türkiye'den gönderilen öğretmenlerin maaşlarının ise Türkiye tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.

Yine, okul müdürü ile en az bir müdür yardımcısının meslek dersleri öğretmenleri arasından T.C. Milli Eğitim Bakanlığı ve Oş Devlet Üniversitesinin mutabakatıyla seçilmesi, okulda eğitim göreceğ öğrencilerden talep edilecek eğitim-öğretim katkı payının Oş Devlet Üniversitesi tarafından belirlenmesi, okul pansiyonu açılması halinde pansiyonda belleticilik görevi üstlenecek öğretmenlerin ücretlerinin Türkiye'deki emsali üzerinden Türkiye Diyanet Vakfı'nca ödenmesi, okulun, eğitim öğretim, yönetim, iase, ibate ve mali konulardaki denetiminin T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi'nce müştereken oluşturulacak bir heyet tarafından yapılması, okulun işleyişinde Kırgızistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı'nın ilgili mevzuatının, açılması halinde okul pansiyonunun işleyişi ile ilgili iş ve işlemlerde ise T.C. Milli Eğitim Bakanlığı'na Bağlı Okul Pansiyonları Yönetmeliği esas alınması benimsenmiştir.

	SINIFLAR	8	9	10	11
Mesleki Dersler Müfredatı	Türkçe	3	3	2	2
	Kur'an-ı Kerim	4	5	4	4
	Arapça	4	4	3	3
	Temel Dini Bilgiler	2			
	Siyer	1			
	Hadis		2		
	Tefsir			2	
	Akaid			2	
	Fıkıh			2	
	Kelam				1
	İslam Kültür ve Medeniyeti				1
	Dinler Tarihi				2
	Hitabet*(saati tanımlanmamış)				
	Ara Toplam	14	14	15	14
	Kırgız Dili	3	2	2	3

Fen/Sosyal Dersler Müfredatı	Rus Dili	1	1	2	2
	Yabancı Dil (İngilizce)	2	2	2	2
	Kırgızistan Tarihi ve Dünya Tarihi	2	2	2	2
	İnsan ve Toplum		2	1	1
	Matematik	4	4	4	4
	Fizik, Astronomi	2	2	2	2
	Biyoloji	2	2	1	1
	Kimya	2	2	2	2
	Coğrafya	2	2	1	1
	Teknoloji	1	1		
	Kırgız Edebiyatı	2	3	3	3
	Rus Edebiyatı	2	2	2	2
	Beden Eğitimi	2	2	2	2
	Askerliğe Hazırlık			2	2
Ara Toplam	29	30	29	30	

Nihayetinde, eğitimin başlayacağı ilk yıl (2013-2014) için tamirat yapılacak bina belirlenmiş, ders kitaplarının çevirisi için komisyon oluşturulmuştur. 2013-2014 yılında “İman (Gimnazyası) Lisesi” adı altında Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin yanındaki yurt binasının zemin katı düzenlenmiş ve 22 erkek, 12 Kız öğrenci ile öğretime başlanmıştır.

2.1.1.Eğitim Müfredatı

Açılan okulun müfredat çalışmalarını yürüten komisyon, Türkiye tarafından Yabancı Uyruklu Öğrenciler İçin Açılan İmam Hatip Liselerinin Haftalık Ders Çizelgelerinin yanı sıra, Anadolu İmam Hatip Liselerinin Haftalık Ders çizelgeleri ve Kırgız liselerindeki müfredatları inceleyerek, bir düzenleme yapmış, bu bağlamda ortak, alan ve seçmeli dersleri belirlemiştir. Bu düzenlemede öğrencilerin hem dinle ilgili meslek derslerini hem üniversitelere gidebilmeleri için gerekli fen, sosyal ve diğer kültür derslerini almaları öngörülmüştür.

2.1.2. Öğrenci

Okul müdür vekili ile yapılan görüşmede, İmam Hatip lisesine öğrenci seçiminin nasıl yapıldığı sorulmuştur. Onun verdiği bilgilere göre, bahsi geçen okul, imamlar vasıtasıyla ve eğitim-öğretim döneminden önce medyaya verilen bazı ilanlarla ailelere ve halka duyurulmaya çalışılmaktadır. Her yıl başvuruların sayısında belli bir artış yaşandığı ifade edilmiş olsa da aslında bu artışın çok da fazla olmadığı söylenebilir. Nitekim okul idaresinden temin edilen kurumsal istatistiklere göre, bu okula, 2013-

2014 eğitim-öğretim döneminde 38; 2014-2015 eğitim-öğretim döneminde 20; 2015-2016 eğitim-öğretim döneminde 40; 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde 40; 2017-2018 eğitim-öğretim döneminde 40; 2018-2019 eğitim döneminde 60 öğrenci alınabilmektedir. Yine idarecinin aktardığına göre, 2019-2020 eğitim-öğretim yılı için ancak 200 kadar başvuru yapılmıştır. Diğer taraftan, bu okula başvuran öğrencilerin devlet sınav puanlarının düşük olduğu ifade edilmiştir. Bu okula öğrenci seçimleri yazılı ve sözlü sınavla yapılmakta, yazılı sınavda öğrencilerin Matematik, Kırgızca, Tarih konularındaki bilgileri ölçülürken, sözlü sınavda ise, Dini Bilgiler ve genel kültür bilgilerine bakılmaktadır.

Oş Devlet Üniversitesi İmam Hatip Lisesi ücretli bir okuldur. Zira bu okul Türkiye'deki örneklerinden farklı olarak, bir devlet üniversitesi bünyesinde açılmıştır. Dolayısıyla öğrenciler, üniversiteye bağlı olan İmam Hatip Lisesinde eğitim görebilmek için yıllık 28.000-35.000 arası değişen miktarda Kırgız som (som) harç ödemektedirler¹. Dolayısıyla, Türkiye'deki örneklerinden farklı olarak, genel itibarıyla, fakir sayılabilecek dindar ailelerin bu okula çocuklarını göndermeleri, onlara ekonomik anlamda belli bir yük getirmektedir, denebilir.

Araştırmanın gerçekleştirildiği 2019-2020 eğitim-öğretim yılı itibarı ile bu okulda 185 öğrenci eğitim görmektedir. Halen 2 tanesi 11.sınıf, 2 tanesi 10.sınıf, 3 tanesi 9.sınıf ve 3 tanesi de 8.sınıf olmak üzere toplam 10 sınıfta, kız-erkek ayrı sınıflarda eğitime devam edilmektedir. Kırgızistan milli eğitim sistemine göre öğrenciler 9. sınıftan Meslek Kolejlerine geçiş yapabilmektedirler. Burayı bitirenler ise, üniversiteye 2. veya 3. sınıftan başlayabilmektedirler. Dolayısıyla lise 9. ve 11. sınıfa geçilirken, sınıf mevcutlarında belli bir azalma yaşanmaktadır. Aşağıdaki tabloda da bunu görmek mümkündür.

Mezuniyet Yılı	Erkek	Kız	Toplam
2015-2016	23	15	38
2016-2017	10	10	20
2017-2018	11	7	18
2018-2019	10	8	18
Toplam	54	40	94

¹ 2020 yılı şubat ayı verilerine göre, 1 ABD doları 69.85 Kırgız somudur. Dolayısıyla bu harç miktarı, öğrenci başına yıllık 400-500 \$ arası değişmektedir.

Okul müdür vekilinin verdiği bilgilere göre, her yıl öğrencilerden 3-5 tanesi Türkiye'ye gidip, eğitimlerine orada devam etmektedirler. 2019 yılı itibariyle, 6 öğrenci Türkiye Bursları, 2 öğrenci Uluslararası İlahiyat Programı aracılığıyla Türkiye'nin farklı üniversitelerinde eğitim görmektedirler. Bunun haricinde 4 öğrenci Türkiye'deki Kur'an kurslarında, yaklaşık 20 öğrenci ise Uluslararası İmam Hatip Liselerinde okumaktadır. Öğrencilerin önemli bir kısmı ise, Kırgızistan'daki tıp, ilahiyat, mühendislik gibi fakülteleri tercih ederek yükseköğrenime devam edebilmektedirler. Yine Onun ifadesine göre, öğrencilerin % 90-95 gibi büyük bir kısmı üniversite eğitimine devam etmektedir. Okul müdür vekilinin verdiği bilgiye göre, mezunların kayıtlarını tutma ve mezun ve okuyan öğrenciler arasında birlik-beraberliği temin etme amacıyla, öğrencilerin inisiyatifi ile 2016'da "İyman Carçısı" derneği kurulup, 2018 yılının mayıs ayında resmi izin alarak faaliyetlerine başlamıştır.

2.1.3.Öğretmen Kadrosu

Türkiye Diyanet Vakfı'nın desteği ile Oş Devlet Üniversitesine bağlı olarak faaliyet göstermekte olan İmam Hatip Lisesi bir müdür, iki müdür yardımcısı tarafından yönetilmektedir. Normalde, okul müdürü Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Türkiye'den görevlendirilmektedir. Müdür yardımcıları Oş Devlet Üniversitesi tarafından tayin edilmektedir. Açılışından 2019 yılına kadar, Türkiye tarafından Sadullah Mecit, Latif Batı, Abdulkadir Bal ve Hamza Sezgin idarecilik yapmışken, Kırgız tarafından Melis Muzlumanov, Cenişbek Elbolduyev, Talantbek Mamatov görev yapmıştır. Halen Talantbek Mamatov müdür vekili olarak ve Sadiridin Abduraimov ise müdür yardımcısı olarak çalışmaktadır. Araştırmanın yapıldığı tarih (Kasım-2019) itibariyle, henüz Türkiye tarafından bir müdür atanmamıştır. Bununla birlikte, yeni müdürün atamasının beklendiği ifade edilmiştir.

İmam Hatip Lisesindeki Kırgız müfredatına ilişkin derslerin tamamı Oş Devlet Üniversitesi Rektörlüğü tarafından görevlendirilen öğretmenler tarafından okutulmaktadır. Programda yer alan meslek derslerinin ise Türkiye'den gelen öğretmenler ve Oş İlahiyat Fakültesinde mezun olan öğretmenler tarafından okutulduğu ifade edilmiştir. Bunlardan bazıları Diyanet İşleri Başkanlığı Haseki Yüksek İhtisas Merkezi Programlarını bitirmiştir. 2019-2020 yılı itibari ile okulda görevli 5 meslek dersi öğretmeni bulunmaktadır. Bunlar, Talantbek Mamatov, Sadiridin Abduraimov, Aman Ceenbekov, Cumakan İsmailova ve Aysuluu Adılbek

kızı'dır. Dolayısıyla bu yıl itibariyle Türkiye'den görevlendirilmiş meslek dersi öğretmeni bulunmamaktadır. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, uygulama sürecinde, açılış protokolünde geçen, *"Okulda görev yapacak meslek dersleri öğretmenleri T.C. Millî Eğitim Bakanlığınca gönderilecektir. İhtiyaç duyulduğunda öğretmenler, Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi arasında yapılan protokol gereğince açılan İlahiyat Fakültesi mezunları arasından tercih edilecek ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından pedagojik eğitimlerine katkı sağlanacaktır."* (Md. 8) şeklindeki kararın, T.C. Millî Eğitim Bakanlığı'nın öğretmen göndereceği şeklindeki birinci kısım yerine, *"İhtiyaç duyulduğunda öğretmenler, Türkiye Diyanet Vakfı ve Oş Devlet Üniversitesi arasında yapılan protokol gereğince açılan İlahiyat Fakültesi mezunları arasından tercih edilecek..."* şeklindeki ikinci kısım daha çok benimsenmiş gözükmektedir. Okul müdür vekilinin verdiği bilgilere göre, meslek dersleri alanında iki öğretmene daha ihtiyaç duyulmaktadır.

2.1.4. Fiziki ve Teknik Alt Yapı

Yukarıda ifade edildiği üzere, okulun müstakil bir eğitim binası bulunmamaktadır. Oş Devlet Üniversitesi tarafından tahsis edilen 5 katlı ve muhtemelen (1980'lerden kalma) eski bir binanın ilk katında tadilatlar yapılarak sınıflar açılmıştır. Aynı şekilde, bu binanın ikinci katında da Türkiye Diyanet Vakfı'nın tadilat ve tamiratıyla, okul öğrencilerinin kalabileceği bir yurt düzenlenmiştir. Diğer katlarında ise bahsedilen Üniversitenin tıp koleji bulunmaktadır. İmam Hatip için tadilatı yapılan binada, kızlar ayrı yurttaki, erkekler de ayrı yurttaki kalmaktadır. Erkek öğrenciler için 2, kız öğrenciler için de 3 belletmen görev yaparak öğrencilere derslerinde ve ödevlerinde yardımcı olmaktadır. 2019-2020 itibariyle, yurttaki kalan 94 erkek, 68 kız (toplam 162) öğrencilere ilave olarak, yurttaki yeterli yer olmadığı için 23 öğrenci de evden gidip-gelerek bu eğitime devam etmektedir (Genel toplam 185).

İmam Hatip Lisesinde okuyan öğrencilerin günde üç öğün yeme, içme ve yatma masrafları Türkiye Diyanet Vakfı tarafından karşılanmakta, öğrencilerden bunlara karşılık herhangi bir ücret alınmamaktadır. Okulda okutulan ders kitapları Oş Devlet Üniversitesince karşılanmaktadır. Meslek dersleri kitapları ise Diyanet Vakfı tarafından ücretsiz olarak, Türkiye'den getirilmektedir. Bunlar Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Anadolu İmam Hatip Liseleri için hazırlanmış olan devlet kitaplarıdır.

Okul idarecisinden edinilen bilgilere göre, veliler genelde bu kuruma olumlu bakmaktadırlar. Zira öğrencilerin hem dinle hem de sosyal ve fen alanları ile ilgili dersleri alarak yetişmelerini önemsemektedirler. Ayrıca bu kurumu bitirenlerin, medreseleri bitirenlerden farklı olarak, aynı zamanda lise diploması alarak, üniversitelere girebilme hakkına sahip olmaları da bu algıyı olumlu etkilemektedir. Bu olumlu algıya rağmen, henüz söz konusu kurumun öğrenci sayısı bakımından istenilen düzeye gelemediği de ifade edilmiştir.

2.2. İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Teoloji Koleji

Bu kolej 2016 yılı, 27 Ocak tarihinde çıkarılan 203 numaralı kanuna istinaden, Kırgızistan Millî Eğitim Bakanlığı'nın 74/1 ve Din İşleri Komisyonu'nun 35 Numaralı kararları gereğince, Muftiyat ve İ. Arabayev Üniversitesi'nin anlaşmaları gereğince açılmıştır. Bahse konu okul, 2015-2016 yılında öğrenci almaya başlamıştır. Bu okul, 9. sınıftan sonra öğrenci alan, orta düzeyde eğitim veren, eğitim süresi 2 yıl 10 ay olan, gündüzlü bir lisedir. Okul devlet tarafından da akredite edilmiştir. Öğrencilere bu okulu bitirince "teolog" unvanı verilmektedir.

Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, bu okulun amacı, öğrencilerin laik Kırgız toplumunun bir vatandaşı olarak, halkının tarihini, kültürel mirasını ve Kırgızistan'a uygun dini kültürü de bilerek yetişmelerini sağlamak, onlara doğru dini bilgiler vererek, onların farklı dini gruplara yönelmelerine mâni olmak, öğrencilerin, fen, dil, matematik, yabancı dil gibi dersleri de öğrenerek, toplumla uyum sağlayan, dinini, ahlakını öğrenen kişiler olarak yetişmelerine imkân sağlamaktır.

Gerek okulun açılış sürecinde gerekse sonraki yıllarda Türkiye'nin bu kuruma çeşitli kanallar vasıtasıyla destekleri olmuştur. Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, okul programlarının hazırlanmasında Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü yetkililerinden destek alınmış, Türkiye'deki proje imam hatip liselerinin programları incelenerek program oluşturulmuştur. Aynı şekilde gerek öğretmenlerin ücretlerine ve gerekse okulun bazı fiziki ihtiyaçlarına Türkiye Diyanet Vakfı ve Ensar Vakfı gibi kuruluşlardan destek alındığı bildirilmiştir. Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, zaman zaman bu görüşmelerin devam ettiği ifade edilmiştir.

2.2.1. Eğitim Müfredatı

Bu okulun eğitim müfredatı da daha önce geçen Oş İmam Hatip Lisesi ile benzer özellikler taşımaktadır. Aşağıda bu program verilmiştir.

Tablo 2: İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Teoloji Koleji 2019-2020 Öğretim Yılı Programı							
	SINIFLAR	9		10		11	
		I.YY	II.YY	I.YY	II.YY	I.YY	II.YY
Mesleki Dersler Müfredatı	Kur'an-ı Kerim			2	2	2	2
	Arapça			4	4		
	İslam Ahlakı			2			
	Temel Dini Bilgiler					4	
	Siyer				4		
	Hadis			2	2	2	2
	Tefsir						4
	Akaid					4	
	Fıkıh/İbadet			2	3	2	
	Belağat					2	
	İslam Hukuku						3
	Kelam (Dini Ekoller ve Akımlar)						2
	Kırgızistan'da Din Politikası			2			
	Din Psikolojisine Giriş						2
	Dinler Tarihi			2			
	Ara Toplam			16	15	16	15
Seçmeli							
	Kur'an'a Giriş					2	
	İslam Tarihi					3	
	Arapça Diyalog					4	
	Fıkıh					2	2
	Hadis						2
Uygulamalar	Eğitimsel Alıştırmalar			2			
	Üretim Eğitimi				6		
	Mesleki Uygulama						7
				2	6	11	11
			I.YY	II.YY	I.YY	II.YY	
Fen/Sosyal Dersler Müfredatı	Kırgız Dili	2	2				
	Kırgız Edebiyatı	2	2				
	Kırgız Dili ve Edebiyatı			3			
	Rus Dili	2				3	
	Dünya Edebiyatı		2				
	Yabancı Dil	2	2			2	
	Kırgızistan Tarihi		2		3		
	Felsefe						

	Manasçılık			2		2	
	Dünya Tarihi	2					
	İnsan ve Toplum	2					
	Matematik	4	6				
	Fizik	3	3				
	Astronomi	1					
	Biyoloji		3				
	Kimya		3				
	Coğrafya	2					
	Beden Eğitimi	2	2				
	Askerliğe Hazırlık	2	2				
Seçmeli	Mesleğe Giriş		2				
	Teoloji Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar		2				
	Mesleki Türkçe	2	2				
	Mesleki Arapça	2	2				
	Mesleki Matematik ve İformatik			2			
	Bilgi Teknolojisi			2			
	Coğrafya				2		
	Kırgız Medeniyeti			3			
	Ara Toplam	30	37	12	5	7	
	Genel Toplam	30	37	30	33	41	26

Yukarıda görüldüğü üzere, söz konusu okulun programında sosyal dersler, fen/matematik dersleri, dinle ilgili meslek dersleri bulunmaktadır. Öğrencilere ilk yıl sadece fen ve sosyal dersler okutulurken, sonraki iki yılda ağırlıklı olarak meslek dersleri okutulmaktadır.

Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, öğrencilerin TÖMER'den Türkçe, ABD Elçiliğinden İngilizce, Arapça ve Rus Dili vb. öğrenmeleri teşvik edilmektedir. Ancak bu kurslar düzenli olarak yapılamamakta, ekonomik olarak imkânı olan ve istekli olan öğrenciler bu kurslara gidebilmektedirler. Bu kursların dışında, ayrıca son sınıftaki öğrencilere üniversiteye hazırlık kursları düzenlenmektedir. Okulun imkanları ölçüsünde en başarılı ilk beş öğrenciye her ay 500 com (yaklaşık 7,1 \$) burs verilmektedir.

Öğrencilere kitapları ücretsiz verilmekte, bunlar Muftiyat'tan, Araşan İlahiyat Fakültesi'nden, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden ve Türkiye'den Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan temin edilmeye çalışılmaktadır.

2.2.2.Öğrenci

Öğrencilerin bu okula kayıt hakkı kazanabilmeleri için bir ön sınav yapılmaktadır. Bu seçme sınavında Kırgız Dili, İngilizce ve Kırgız Tarihi gibi konulardan sorular sorulmaktadır. Oş İmam Hatip Lisesinden farklı olarak bu sınavda öğrencilere dinle ilgili sorular sorulmamakta, dolayısıyla onların dinle ilgili bilgi ve beceri düzeyleri yoklanmamaktadır.

Bu okulda üniversiteye bağlı olarak faaliyet gösterdiği için, öğrenciler harç ödemek durumundadırlar. Buna göre, bu harçlar 2019 yılında yıllık 16.000 com (220 \$) civarında iken, 2020 yılında bu miktar 25.000 com (358 \$) civarındadır.

Bahse konu okulu Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen öğrenciler tercih etmektedirler. Oş'taki örneğinde olduğu gibi, halen bu okul için de beklenen talebin oluştuğunu söylemek zordur. Genelde uzak şehirlerden gelen öğrenciler bu okulu tercih etmekte, Bişkek'e gelerek buradan başka üniversiteye geçme veya iş imkanları arayışına girmektedirler. Okul yetkililerinin verdiği bilgilere göre 2019 yılında, 100'e yakın başvuru yapılmış, bunlardan 35'i sınavı geçerek okula kayıtları gerçekleştirilmiştir. Yıllara göre bu okula alınan ve buradan mezun olan öğrenci sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Yıl	Sayı
2015-2016	30
2016-2017	41
2017-2018	23
2018-2019	28
2019-2020	35

Tabloda da görüleceği üzere, bu okul her yıl iki şube kadar öğrenci almıştır. Dönem içinde bazı öğrenciler başka okullara yönelirken, bazıları ise bu okula geri dönmüşlerdir. Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, bazı öğrenciler okula başladıktan sonra, ekonomik nedenlerle bu okulu bırakabilmekte, bir yıl çalışıp para kazandıktan sonra, tekrar eğitime devam edebilmektedirler. Araştırmanın yapıldığı 2019-2020 yılındaki öğrenci sayıları şöyledir: 1. sınıfta 31; 2. sınıfta 19; 3. sınıfta 23 öğrenci olmak üzere, toplam 73 öğrenci eğitim almaktadır. Bu öğrenciler ülkenin çeşitli şehirlerinden gelmişlerdir.

Tablo 4: İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi Teoloji Koleji Eğitim Yıllarına Göre Mezun Olan Öğrenci Sayıları	
Yıl	Sayı
2017-2018	26
2018-2019	20
2019-2020	-
Toplam	46

Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, 2017-2018 yılında yapılan üniversite giriş sınavlarında 26 öğrenci sınava girmiştir. Bu sınavdan (112-176) arası puan almışlardır. 2018-2019 yılında ise 15 kişi girmiş, (109-171) arası puan almışlardır.² Dolayısıyla öğrencilerin sınav puanlarının çok da yüksek olmadığı söylenebilir. Şimdiye kadar, bu okulu bitiren öğrencilerden 10 tanesi ilahiyat fakültesini, 5 öğrenci de diğer fakülteleri tercih etmiştir. 11 öğrenci ise bir yıl ara verdikten sonra üniversite okuyacağını söylemiştir. Türkiye’de 2018 yılında 2, 2019 yılında da 2 öğrenci ilahiyat fakültesinde okumaktadırlar.

Okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, bu kurumu bitiren bazı öğrenciler ülkedeki mescitlerde, medreselerde gerek Muftiyat ve gerekse Din İşleri Komisyonu’nunda görev alabilecek durumda iseler de bu henüz tam olarak gerçekleşmemektedir. Zira, hem bahse konu kurumlardan henüz yeterli bir talep gelmemekte, hem de öğrenciler imamlık ve medrese hocalığı gibi görevleri ücretlerini devlet üstlenmediği ve halkın ya da vakıfların verdiği ücretlerin çok düşük olması nedeniyle, tercih etmemekte ve üniversite eğitimlerine devam ederek, daha fazla para getirecek başka işlere yönelmeyi tercih etmektedirler.

2.2.3. Öğretmen Kadrosu

Söz konusu kolejin programında yer alan dersleri üniversitenin kadrosunda çalışan öğretim elemanları/öğretmenler okutmaktadırlar. 2019 yılındaki verilere göre, bunlardan 2 tanesi doçent, 1 tanesi Dr., 13 tanesi de kadrolu ya da geçici zamanlı öğretim görevlileridir. Bunların ücretleri üniversite tarafından ödenmektedir. Ancak, okul idarecisinin verdiği bilgilere göre, söz konusu ücretler oldukça düşük olduğu için, üniversitenin verdiği bu ücretler yeterli gelmemekte, zaman zaman Türkiye’den bu konuda yardım ve destek alınmaya çalışılmaktadır.

² 2019 yılı itibari ile Kırgızistan’da üniversitelere girebilmek için merkezi sınavdan (ORT) alınması gereken alt puan sınırı 110 idi.

2. 2.4. Fiziki ve Teknik Alt Yapı

Bahse konu okulun müstakil bir eğitim binası yoktur. Bağlı bulunduğu İ. Arabayev Kırgız Devlet Üniversitesi binası içinde eğitim vermektedir. Gözlemlediğimiz kadarıyla bu bina oldukça eskidir. Söz konusu bina içinde 10 kadar derslik, Teoloji Koleji'ne tahsis edilmiştir. Bazı sınıflarda projeksiyon ve bilgisayar imkânı mevcuttur. Akıllı tahtaların yerleştirileceği söylenmiş se de bu henüz gerçekleşmemiştir.

Okul yetkilileri tarafından genelde velilerin görüşlerinin olumlu olduğu ifade edilmiştir. Öğrencilerin daha terbiyeli olmalarını, din eğitiminin yanı sıra, sayısal, sosyal vb. dersleri de almış olmalarını önemsemektedirler. Zira ülkede "Teoloji Koleji" denilince, genel anlamda gerek siyasiler gerekse halk arasında sadece din dersleri verilen bir tür medrese akla gelmektedir. Dolayısıyla bunun böyle olmadığını gören veliler durumu memnuniyetle karşılamaktadırlar. Ne var ki, okul idarecisinin aktardığına göre, bu okulların programlarında din derslerinin yanı sıra, fen, sosyal ve dil gibi farklı derslerin olduğu henüz yeterince anlatılamamıştır. Bundan dolayı gerek siyasiler gerekse halk nezdinde, din eğitimi verilen bu kurumlara hala eski algılarla ve mesafeli yaklaşılmaktadır.

Okul idarecilerinin verdiği bilgilere göre, okulun henüz yeterince tanınmamış olması, öğrenci sayılarının beklenene kıyasla düşük olması, okulun ekonomik sorunlarına devletin yeterli desteği sağlamaması, öğretmenlerin maaşlarının düşük olması, dersler için özel olarak eğitim kitaplarının ve materyallerinin henüz hazırlanmamış olması, öğretim kadrosunun istenilen düzeyde olmaması, öğrencilerinin staj yapmada sorun yaşaması bu okulla ilgili sorunlardan bazılarıdır.

2.3.Oş Devlet Üniversitesi Araşan Teoloji Koleji

Bu kolej, Bişkek şehrinin 15 km güneyinde bulunan Araşan köyünde, 2017/2018 eğitim öğretim döneminde, Oş Devlet Üniversitesi tarafından açılmıştır. Söz konusu kolej, 2003 yılında eğitime başlayan yine Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesinin hemen yanında açılmıştır (Aydar, 2009).

Okul yetkililerinin verdiği bilgilere göre, burada zaten 15 yıldan beri bir Kur'an kursu bulunmaktaydı. 2017/2018 yılından sonra ise, burada ayrıca bir kolej açılarak, söz konusu öğrencilerin en azından bir kolej okumaları ve isterlerse ilahiyat gibi fakültelere gidebilmelerine imkân sağlanmıştır. Söz konusu kolej sadece erkek öğrencileri almaktadır.

Açılış amacı, öğrencilerin halkının tarihini, kültürel mirasını, dini kültürü de bilerek yetişmesini sağlamak, onlara doğru dini bilgiler vererek, onların farklı dini gruplara yönelmelerine mâni olmaktır.

Söz konusu okulun 20 civarında öğretmeni bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı kadrolu, bir kısmı ise ücretli olarak derslere girmektedir. Bunlara ilave olarak, birkaç kişi de olsa, Türkiye’den gelen ve Bişkek Büyükelçiliği Din Müşavirliği’nde görevli olan imamlar da Kur’an-ı Kerim gibi derslere girebilmektedirler.

Kolejin eğitim binası 200 öğrenciye uygun olarak hazırlanmışsa da şu an 150 kadar öğrenci eğitim görmektedir. Bazı sınıflara da akıllı tahtalar konulmuştur. Henüz bu kurum öğrenci mezun etmemiştir.

Burayı bitirenlere ortaöğretim düzeyinde “teolog” unvanı verilmektedir. Kolejle ilgili bina, tesis, iase, ibate tüm ihtiyaçlar Türkiye tarafından ve Aziz Mahmut Hüdei Vakfı’nın destekleriyle karşılanmaktadır.

Eğitim programlarının hazırlanmasında, Türkiye’deki imam hatip liselerinin programlarının yanı sıra, İ. Arabayev Teoloji Kolejinin tecrübesinden yararlanılmıştır. Dolayısıyla eğitim programlarının benzer olduğu ifade edilmiştir.

2.4. Bişkek Türk Ortaokulu-İmam Hatip Ortaokulu

Bu kurum, Bişkek Türk İlkokulu/Ortaokulu bünyesinde, 5. Sınıf öğrencileri için bir şube olarak, 2016-2017 eğitim-öğretim döneminde faaliyete başlamıştır. Söz konusu ortaokulun programını Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı belirlemiştir. Dolayısıyla, İmam Hatip sınıflarında Türkiye’deki İmam Hatip Ortaokullarının programları aynen uygulamaktadır. Bu programlarda genel ortaokul derslerine ilave olarak, İmam Hatip Ortaokulları için gerekli olan meslek dersleri (Kur’an-ı Kerim, Arapça, Hz. Muhammed’in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler) de okutulmaktadır. Bu derslerin dışında program, normal ortaokullarla aynı özelliklere sahiptir.

Bu okulun programında yer alan tüm dersler Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilen öğretmenler tarafından yürütülmektedir. Halen söz konusu okulda iki tane Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni görev yapmakta olup, İmam Hatip Ortaokulu programında yer alan Kur’an-ı Kerim, Arapça ve Siyer gibi dersleri de bu öğretmenler yürütmektedirler.

Söz konusu ortaokula talep eden veliler çocuklarını gönderebilmektedirler. Bunlar da genel itibari ile Kırgızistan'da görev yapan Türk vatandaşlarının ve Türk işçilerinin çocukları, Ahıska Türklerinin çocukları ve Kırgız vatandaşlarının çocuklarından oluşmaktadır.

Tablo5: Yıllara Göre Bişkek Türk Ortaokulu (İmam Hatip Ortaokulu) Öğrenci Sayıları			
Yıllar	Erkek	Kız	Toplam
2016-2017	10	9	19
2017-2018	19	26	45
2018-2019	28	37	65
2019-2020	44	45	99

Bu ortaokul ilk mezunlarını 2018-2019 eğitim-öğretim yılında vermiştir. Söz konusu yıl 21 öğrenci bu okuldan mezun olmuştur. Mezunların çoğu yine Türkiye Cumhuriyeti tarafından Bişkek'te Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kampüsünde açılan Kırgız-Türk Anadolu Lisesinde eğitimlerine devam etmektedirler. Birkaç öğrenci ise Türkiye'de sınavla öğrenci alan bazı liseleri kazanmışlardır.

Bu okulun fiziki ve teknik alt yapısı oldukça iyi durumdadır. Açık ve kapalı spor alanları, laboratuvarları, konferans salonu, kütüphane ve yemekhane gibi tüm eğitsel mekanları olumlu niteliklere sahiptir. Aynı şekilde okulun sınıfları da akıllı tahtalarla donatılmıştır. Dolayısıyla fiziki ve teknik alt yapı bakımından okulun herhangi bir eksikliği söz konusu değildir.

Bu okulun tüm ders kitapları Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından gönderilmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de İmam Hatip Ortaokullarında okutulmakta olan kitapların aynısı, bu kurumda da ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Genel itibari ile okul idaresi, öğretmenler ve veliler böyle bir okulun varlığından dolayı memnuniyetlerini bildirmişlerdir. Öğrencilerin daha uyumlu, çalışkan ve başarılı olduklarını ifade etmişlerdir. Bazı idareciler imkân ve talepler değerlendirildikten sonra, Anadolu Lisesi bünyesinde de olsa, İmam Hatip Lisesi Programının açılmasının faydalı olacağını dile getirmişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Türkiye'nin kardeş ve dost Kırgızistan'a katkı sunmaya çalıştığı alanlardan birisi de mesleki din eğitimi alanıdır. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti tecrübesinden yararlanılarak birkaç ilahiyat fakültesi ve imam hatip lisesi açılmıştır. Projemizin bu bölümüne konu edilen imam hatip liseleri, teoloji kolejleri ülkede örgün din eğitimi alanında henüz yeni yeni faaliyet göstermeye başlayan birkaç kurumdan bazılarıdır. Bunların içerisinde faaliyete en önce (2013-2014) başlayan kurum Oş Devlet Üniversitesi İmam Hatip Lisesi (İman Gimnazyası) en son başlayan (2017-2018) ise Oş Devlet Üniversitesi Araşan Teoloji Koleji'dir. Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulu' ise ortaokul düzeyinde diploma vermektedir.

Araştırmaya konu edilen okullarda 2019-2020 yılı itibariyle; Oş İmam Hatip Lisesinde 185, İ. Arabayev Teoloji Kolejinde 73, Araşan Teoloji Kolejinde, 150 olmak üzere, toplamda 408 öğrenci eğitim görmektedir. Bişkek Türk İmam Hatip Ortaokulunda ise 99 öğrenci eğitim almaktadır. Bu verilere göre, 2020 yılı itibariyle lise ve ortaokul düzeyinde toplamda 500 civarında öğrencinin eğitim gördüğü anlaşılmaktadır.

Lise/kolej düzeyindeki okullara öğrenci seçimi sınavla yapılmaktadır. Her yıl kısmen bir artış yaşanıyor olsa da bu okullara henüz yeterince ilgi artırılmamıştır. Bu durumun, politik, toplumsal, ekonomik vb. sebepleri bulunmaktadır. Örneğin, öğrencilerin maddi imkânsızlıklarının olması, bu kurumları bitirenlerin istihdam sorularının olması, ülkedeki din ve din eğitimi politikalarının henüz belli bir çizgiye kavuşmamış olması bunlardan bazılarıdır.

2019/2020 yılı itibariyle, şimdiye kadar bahsi geçen kurumlardan, Oş İmam Hatip Lisesinden 94, Arabayev Teoloji Kolejinden 46, Bişkek İmam Hatip Ortaokulundan 21 öğrenci mezun olmuştur. Araşan Teoloji Koleji ise henüz mezun vermemiştir. Böylece, bu kurumlardan toplamdan 161 kadar öğrenci mezun olmuştur. Bahsi geçen lise ve teoloji kolejlerini bitiren öğrenciler imamlık, müezzinlik gibi görevleri tercih etmemektedirler. Zira bu görevlerin itibarı ve ücretleri oldukça düşüktür. Bundan dolayı öğrenciler bu kurumları bitirdikten sonra daha çok para getirecek üniversitelere gitme ve iş bulma arayışına girmektedirler.

Türkiye Cumhuriyeti gerek devlet gerekse sivil toplum kanalıyla, hem öğrenciler bahsi geçen bu okullarda eğitimlerine devam ederken, hem de bu okulları bitirdikten sonra katkı sunmaya çalışmaktadır. Oş İmam Hatip Lisesinde olduğu gibi, öğretmen yurt, yemek, bina, araç-gereç hizmeti,

Araşan ve Arabayev kolejlerinde olduğu gibi, kitap, maddi destek vb. şeklinde gerçekleşebilmektedir. Yine başarılı olan bazı öğrenciler gerek eğitimlerine devam ederken gerekse mezun olduktan sonra burs alma, Türkiye'de eğitim görme imkânı elde edebilmektedirler.

Hiç şüphesiz bu desteklerin en önemlilerinden birisi de Türkiye'nin mesleki din eğitimi alanındaki tecrübesini bu kurumların dikkatlerine sunmasıdır. Bu amaçla, araştırmaya konu edilen okulların programlarının Türkiye'deki İmam Hatip Liselerinin programlarından yararlanılarak oluşturulması dikkate değer bir başka katkıdır. Bahse konu lise ve kolejlerin programlarında din derslerinin yanı sıra, fen, matematik, dil ve diğer sosyal alanlara ilişkin dersler bulunmaktadır. Bu yönüyle söz konusu programlar, Kırgızistan'daki diğer din eğitimi kurumları olan medreselerden de farklılık arz etmektedirler.

Araştırma konumuz olan Kırgızistan uzun yıllar Sovyet Rusya'nın yönetimi ve politik etkileri altında kalmıştır. Dolayısıyla Komünizm felsefesinin doğal bir sonucu olarak, yöneticiler dine mesafeli, hatta karşı bir duruş sergilemiş, halk Müslüman olsa bile, dinleri ile ilgili bilgileri ne resmi ne de özel kurum ya da kuruluşlardan öğrenememişlerdir. Bağımsızlık sonrasında da halkın din eğitimi ihtiyaçları devlet yöneticileri tarafından önemli bir gündem maddesi olarak görülmemiş ve bu konudaki uygulamalara çok yönelinmemiştir. Örneğin araştırmanın yapıldığı 2019 yılı itibari ile hala devlet okullarına din eğitimi ile ilgili müstakil bir ders konulmuş değildir. Bu konuda arayışlar ve denemeler devam etmektedir. Aynı şekilde mesleki din eğitimi konusunda durum farklı değildir. Yine yüksek öğretim düzeyinde 3 tane ilahiyat fakültesi açılmışsa da bunlardan Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hariç diğer ikisi önemli bir gelişme gösterememiştir. Hatta bu kurumlar da gün geçtikçe gerek öğrenci gerek öğretim elemanı bakımından zayıflamaktadırlar

Yaygın eğitim alanında ise devlet çeşitli sivil toplum kuruluşlarının din eğitimi etkinliklerine kontrollü şekilde izin vermektedir. Ülkede faaliyetine izin verilen ve genelde başka çevrelerce finanse edilen medreseler bulunmaktadır (Cebeci, 2016: 30; Pay & Klavuz, 2009).³ Her ne kadar sivil bir oluşum olduğu ifade edilen Müftiyat'a bağlı medreselerin faaliyetlerine izin verilmişse de bu kurumlardan alınan belgeler diploma

³ Medreselerde eğitim sivil bir oluşum olan Müftiyat'ın gözetim ve denetiminde yapılır. Müftiyat, açılma talebinde bulunan medreselerin, maliyet, hoca, öğrenci, mekân, program gibi unsurlarını inceleyerek açılıp- açılmayacağı konusunda karar verir.

olarak değerlendirilmemektedir. Dolayısıyla medresede okuyan öğrenciler aynı zamanda bir de lise okumak durumunda kalmaktadırlar. Genel olarak öğrenciler medreselerde eğitimlerine devam ederken, bir de liseye kayıt yaptırmaktadırlar. Öğrencilerin hem devlet okulu hem medrese gibi iki ayrı kurumu takip etmeleri, motivasyon, zihinsel dağınıklık, zaman kaybı vb. gibi birçok güçlük oluşturmaktadır.

Dolayısıyla, devlet halkın mesleki ve genel din eğitimi konusundaki ihtiyaçlarının farkında olmakla birlikte, bunun daha çok sivil toplum kuruluşları tarafından karşılanmasını tercih etmiş gözükmektedir. Başka bir ifade ile, Kırgızistan'da devlet zararlı dini akımların tehlikelerinden korkmakta, ancak din eğitimi konusunda devlet politikası olarak henüz somut adımlar atma ve somut bir strateji belirleme konusunda da biraz çekimser davranmaktadır, denebilir. Tam da bu noktada Türkiye gibi büyük ölçüde benzer tarihi, sosyal, dini ve kültürel özellikler gösteren bir ülkenin sağlayacağı katkılar önemlidir.

Görüşme yaptığımız bazı okul idarecilerinin aktardığına göre, Kırgızistan devletinin ilgili eğitim komisyonunda imam hatip lisesi benzeri kolejlerin açılmasına aslında sıcak bakılmaktadır. Ancak devlet bu kurumlara ekonomik olarak destek ol(a)mamakta, bu kurumların açılması halinde, bunların bina, bütçe, öğretmen vb. ihtiyaçlarının kim tarafından karşılanacağını da belli olması gerektiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla, devlet bu konuda sadece denetleyici olarak görev üstlenmiş gibidir. Buna ilave olarak, uzun yıllar Sovyet sosyalist rejiminde kalan ve dolayısıyla bu anlayışta yetişen siyasiler ve devlet idarecileri din veya dini eğitim veren kurumlara temkinle yaklaşmakta bu konuyu güvenlik politikaları ve laiklik hassasiyetleri bağlamında değerlendirmektedirler.

Okul idarecilerinin aktardığına göre, açılmış olan mesleki din eğitimi kurumlarına henüz yeterli ilgi gösterilmemiştir. Bu kurumlar henüz ne devlet (Millî Eğitim Bakanlığı) ne Din Komisyonu ne de Müftiyat tarafından yeterince sahiplenilmiş değildir. Anı şekilde halk nazarında tam bir talep ve ilgi oluşturulabilmiş değildir. Bu konuda medreselerle, halk üzerinde etkili olan moldolar (mollalar), medya, siyasiler vb. ile piar çalışmalarının yürütülmesine ihtiyaç vardır. Gerek devlet yetkililerinin gerekse Muftiyat gibi kurumların gerçek anlamda sahiplenmesinden sonra, bu kurumlar daha iyi noktalara geleceklerdir.

Henüz etkileri tam olarak hissedilmese de gerek Oş'ta gerekse Bişkek'te açılan "İman Koleji" "İman Gimnazyası" başka bir ifade ile hem dini

hem sosyal ve fen dersleri gurubunu öğreten bu okullar ile medreseler arasında bir ikili bir durum ortaya çıkarmış gibidir. Şimdilik beklenen avantajı ve gelişmeyi gösterememiş olsalar da bu kurumların devletin onayından geçmiş olmasının ve diplomalarının üniversiteye geçişte akredite edilmiş olmasının bazı medrese müntesipleri tarafından sıcak karşılanmadığı söylenmektedir (Murzaraimov, 2017: 484). Bu bağlamda ülkede çok sayıda olan bazı medreselerin, denetim ve koordinasyonları sağlanarak, programları ıslah edilerek, öğretmen nitelikleri tespit edilerek, Türkiye'de olduğu gibi imam hatip liseleri benzeri bir kuruma dönüştürülmeleri düşünülebilir. Nitekim, yapılan bir araştırmada da katılımcıların % 75'inin farklı grupların din eğitimi vermesinden, devletin din eğitimi vermesine sıcak baktığı, bu bağlamda devletin finanse ettiği resmi din eğitiminin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. (Murzaraimov, 2017: 488- 489). Bu çerçevede medrese hocalarının yetkinliklerinin değerlendirilerek, nitelikli olanların öğretmenliklerinin onaylanması, medrese programlarının gözden geçirilerek ve Kırgızistan Milli Eğitim programlarıyla uyumlu hale getirilerek, diplomalarının verilmesi düşünülebilir.

Diğer taraftan Gerek Oş İlahiyat Fakültesinden gerekse Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden, aynı zamanda pedagojik formasyonu da olan yeterli sayıda ilahiyat fakültesi mezunu, öğretmen adayı yetişmiştir. Söz konusu kişilerin açılan veya açılacak olan imam hatip lisesi/ teoloji koleji benzeri kurumlarda görevlendirilmeleri bu kurumların kalitesine ve gelişimine çok önemli faydalar sağlayabilecektir.

KAYNAKLAR

- AYDAR Hidayet, Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi, Bişkek 2009.
- CEBECİ Suat, *Kırgızistan'da Dini Etki Mekanizmaları ve Dini Gelişmelerin Karakteristiği*, Araştırma Raporu, KTMÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, Bişkek, 2016.
- COLALİYEVA, Cazgöl. "Bağımsızlık Yıllarında Kırgızistan Okullarında Din Dersi Denemeleri ve Son Dönemdeki Gelişmeler". Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/41 (2020): 173-196. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.672546>
- ERDEM, Mustafa, *Kırgızistan Hatıraları*, Tulpars Yayınları, Ankara, 2019.

- KAYMAKCAN, Recep- Aşlamacı İbrahim, “İmam Hatip Liseleri Literatürü Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2011, C.9/22, ss. 71-99;
- KORKMAZ, Mehmet, “İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Bu Okulu Tercih Süreçleri”. *ERÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013 / 1, S. 16, ss. 7-40.
- KÖYLÜ, Mustafa ve Diğerleri, “Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlikleri ve Sorunları”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Proje Koordinasyon Başkanlığı, *Proje Kesin Raporu*, (Proje no: KTMU-BAP-2018.SBE.01), Bişkek 2019, ss. 34-61.
- MURZARAİMOV, Bakıt, “Kırgızistan'da Dini Durum”, *Kırgızistan: Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset*, Editör: Cengiz Buyar, BYR Publishing House, Bişkek, 2017, ss. 439-444.
- PAY, Salih & Kılavuz, M. Akif, “Kırgızistan'da Bir Din Eğitimi Kurumu: Medreseler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2009, ss. 267-271.

TÜRKİYE’NİN İLAHİYAT FAKÜLTELERİ YOLUYLA KIRGIZİSTAN DİN EĞİTİMİNE KATKILARI (Oş, Araşan ve Manas İlahiyat Fakülteleri)*

M. Mustafa ÇAKMAKLIOĞLU**
Bakitbek MURZARAİMOV***

Giriş

Türkiye; dinî, millî, kültürel ve tarihî bağları sebebiyle Türk dünyasıyla ilişkilerini Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazandıkları 1990’lı yıllardan itibaren her geçen gün geliştirmektedir. Bu ilişkilerin eğitim alanındaki önemli bir ayağını üniversite tecrübesinin aktarımı ve akademik faaliyetler oluşturmaktadır. Bu genel çerçevede Türkiye’nin kardeş ve dost ülke Kırgızistan’a yönelik din eğitimi alanındaki yüksek öğretim ve akademik faaliyetlere ilişkin tecrübe paylaşımının somut tezahürleri kuşkusuz Oş, Araşan ve Manas İlahiyat Fakülteleridir. Toplum kültürünün temelini oluşturan inanç ve maneviyat değerlerinin gelişip güçlenmesinde İlahiyat Fakültelerinin önemi büyüktür. Hem eğitim-öğretim faaliyeti hem de bilimsel araştırmalar şeklinde yürütülen çalışmaların sonuçları topluma doğrudan yansımakta, anlamlı ve değerli karşılıklar bulmaktadır.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Mustafa Köylü’nün yürütücülüğünde gerçekleştirilen, “Türkiye’nin Kırgızistan Din Eğitimi Katkıları” (KTMU-BAP-2019.SBE.01) adlı araştırma projesinin, yazarlar tarafından hazırlanan ilgili bölümün yeniden düzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. mcakmaklioglu@ankara.edu.tr

*** Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. bakit.murzaraimov@manas.edu.kg

Kırgızistan din eğitiminin gelişmesinde en büyük katkısı olan ülkelerin başında hiç şüphesiz Türkiye Cumhuriyeti devleti gelmektedir. Bağımsızlıktan sonra, Kırgız halkında oluşan dini ve manevi alandaki boşluğu doldurmak için Türkiye, kardeş ülke Kırgızistan’da eğitim alanında birçok yatırım yapmıştır. Bu yatırımların sonucu olarak Kırgızistan’ın Güney ve Kuzey bölgelerinde İlahiyat fakülteleri açılmıştır. Türkiye’nin desteğiyle ilk önce 1993 yılında Oş şehrinde, Oş Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Daha sonra 1996 yılında yine Oş Devlet Üniversitesi bünyesinde Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne bağlı olarak Araşan İlahiyat Fakültesi açılmış ve en nihayet Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 2011-2012 eğitim-öğretim yılında faaliyetlerine başlamıştır.

Bu yazımızda söz konusu bu ilahiyat fakültelerin Kırgızistan’ın din eğitim-öğretimine ve akademik faaliyetlerine katkılarını ele almaya çalışacağız. Bu kurumlar içerisinde, iki kardeş ülke arasındaki yüksek öğretim tecrübe paylaşımının en somut ve en kapsamlı tezahürü Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi olduğu için çalışmamızın sonunda Üniversitenin İlahiyat Fakültesi dışındaki birimlerinde yürütülen dini içerikli akademik faaliyetlere de genel hatlarıyla yer vermeye çalışacağız.

1. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1.1. Tarihi Gelişim

Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1993 yılında Türkiye Diyanet Vakfı’nın desteği ve Ankara Üniversitesi ile Oş Devlet Üniversitesi arasında varılan “Akademik ve Kültürel İşbirliği Protokolü” esasına dayanarak eğitim öğretimin faaliyetlerine başlamıştır. Bu protokol çerçevesinde varılan anlaşmada aşağıdaki maddelere yer verilmiştir;

1. Oş Devlet Üniversitesi tarafından 1993-1994 öğretim yılı başında öğretime başlamak üzere Oş’ta bir İlahiyat Fakültesi açılacaktır.
2. 1993-1994 eğitim öğretim yılı için, öğrencilerin giriş imtihan ve seçimleri Oş Devlet Üniversitesi tarafından yapılacaktır.
3. Öğretim ve yurt binaları Oş Devlet Üniversitesi tarafından temin edilecek, bu binaların öğretime hazır hale getirilmesi yanında araç gereç vb. teknik ihtiyaçları Türkiye Diyanet Vakfı tarafından karşılanacaktır.

4. Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin ders kitaplarının temini, kütüphanesinin teşkil ve tanzimi Türkiye Diyanet Vakfı tarafından getirilecektir.

5. Fakültenin Dekanı Oş Devlet Üniversitesi tarafından seçilecek; Dekan Yardımcısı ve Fakültenin ihtiyaç duyduğu (mahallinden temini mümkün olmayan) diğer öğretim üyeleri, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından gönderilecektir. Türkiye'den gönderilecek öğretim üyelerinin ücretleri Türkiye Diyanet Vakfı tarafından ödenecektir.

6. İlahiyat Fakültesinde uygun bir mekân öğrencilerin ibadet ihtiyaçlarını karşılamak üzere mescit olarak tahsis edilecektir.

7. 1993-1994 öğretim yılında (Oş Devlet Üniversitesi binası öğretime hazır hale getirilinceye kadar) Üniversite tarafından seçilen öğrenciler Türkiye'de, Türkiye Diyanet Vakfının organizasyonu altında hazırlık sınıfı okuyacaklardır.

8. İlahiyat Fakültesinin eğitim dili Kırgızca ve Türkçe olacaktır.

9. Türkiye Diyanet Vakfı ile Oş Devlet Üniversitesi arasındaki ilişkiler (koordinasyon) Türkiye Cumhuriyeti Bişkek Büyükelçiliği Din Hizmetleri Müşavirliği tarafından yürütülecektir.

Bu anlaşma, Oş Devlet Üniversitesi Rektörü Doç. Dr. Bakıt Colçubekuulu ve TDV ikinci Başkanı Halit Güler tarafından imzalanmıştır.

İlahiyat Fakültesi'nde bir yıl hazırlık ve dört yıl da normal eğitim olmak üzere toplam beş yıllık bir eğitim süresi vardır. Eğitim dili Kırgızca ve Türkçe olan fakültede öğrenciler; Kur'an, İbadet ve İnanç Esasları, Siyer, Tefsir ve Tefsir Usulü, Fıkıh ve Fıkıh Usulü, Hadis ve Hadis Usulü, Tasavvuf, Kelam, Hitabet, İslâm Tarihi, Dinler Tarihi, Arapça gibi temel dinî derslerin yanı sıra, Eğitim ve Din Eğitimi, Psikoloji ve Din Psikolojisi, Sosyoloji ve Din Sosyolojisi, Felsefe ve Din Felsefesi, Din ve Devlet, İlim ve Din, İslâm ve Siyaset, İngilizce, Rusça, Bilgisayar, Ekonomi gibi pedagojik formasyon ve genel dersler de görmektedirler. Fakülte bünyesinde; kütüphane, bilgisayar odası, derslikler ve konferans salonu ile donatılmış merkez binanın yanı sıra öğrenciler için yurt binası, fakültede görev yapan misafir öğretim üyeleri için altı dairelik lojmanı ve Osmanlı mimarisi tarzında inşa edilmiş bir cami bulunmaktadır.

Oş İlahiyat Fakültesi örgün eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmekle beraber, seminer, konferans, panel ve sempozyumlar düzenleyerek topluma ve akademik camiaya da ulaşmaya çalışmaktadır. Fakültede sağlanan imkânlar, ülke standartlarının üzerinde olmasına rağmen,

akademik kadro açısından bazı sorunların yaşanmakta olduğunu da burada ifade etmeliyiz.

Fakültede 2000 yılından itibaren *İlmi Jurnal* adı ile hakemli bilimsel bir dergi yayınlanmaktadır. Derginin birinci sayısındaki tüm yazılar Kırgız dilindeyken, daha sonraki sayılarda Rusça, Türkçe ve İngilizce makaleler de yayınlanmıştır. Dergide 2000 ile 2019 yılları arasında 71'i Kırgızca, 51'i Türkçe, 19'u İngilizce ve 10'u da Rusça olmak üzere toplam 151 makale, yayınlanmış bulunmaktadır.

Ayrıca fakültede, ülkedeki din adamların mesleki bilgilerini arttırmaya yönelik İmamlar Kursu olarak kısa süreli bir eğitim programı düzenlenmektedir. Bu program kapsamında Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akaid, İslâm Tarihi, Dinler Tarihi, Din Eğitimi, Din Felsefesi ve Kırgızistan Diyanet Mevzuatı gibi dersler verilmektedir.

İlahiyat Fakültesi'nin birikiminin tanıtılması ve fakülte mezunlarının Adab Dersi öğretmeni olabilecek nitelikte öğretim gördüklerini kanıtlayabilmek amacıyla, 14 Mayıs 2007 tarihinde Oş bölgesinde bulunan okulların müdürleri ve Adab Dersi öğretmenlerine yönelik olarak "Okullarda Adab Dersinin Güncel Sorunları" konulu bir seminer düzenlenmiştir. Bu seminere iştirak eden 60 okul müdürü ve öğretmene "Adab Dersi ve Din Bağlantısı" ile "Din Dersinin Diğer Ülkelerdeki İçeriği ve Öğretmenleri" konularında bildiriler sunulmuştur.

1.2. Akademik Personel

Fakültenin açılışından günümüze kadar (1993-2019) Türkiye'den çok sayıda akademisyen Kırgızistan'a gelerek fakülte bünyesinde yürütülen eğitim-öğretime ve akademik faaliyetlere destek vermişlerdir. Bu hocaların isimleri ve hizmet süreleri şu şekildedir;

Tablo 1: Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 1996-1999 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Adı Soyadı	Hizmetleri
Mustafa Erdem	Oş İlahiyat Fakültesi Kurucu Dekanı, Erdem Camisini yaptıran kişi
Camal Tosun	Ders
Kamil Çakın	Ders
Seyfettin Erşahin	Ders
Ahmet Hikmet Eroğlu	Ders
Mustafa Erdem	Ders, Dekanlık
İsmail Hakkı Ünal	Ders
İsmail Taş	Ders
Adem Yerinde	Ders

Kazım Sarıkavak	Ders
Recai Doğan	Ders
Kemal Polat	Ders
2000-2003 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Ahmet Yıldırım	Ders, Dekanlık
Durmuş Arık	Ders
Muhid Saruhan	Ders
Orhan Büyük	Ders
Münir Koştaş	Ders
2003-2007 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
İbrahim Görener	Ders, Dekanlık
Nuri Tuğlu	Ders
Eyüp Baş	Ders
Fazlı Polat	Ders
2007-2008 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Nuri Adıgüzel	Ders, Dekanlık
Akif Kılavuz	Ders
Abdurrahim Kazali	Ders
Yakup Civelek	Ders
İlyas Üzüm	Ders
2008-2009 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Nuri Adıgüzel	Ders
Mahmut Yeşil	Ders
Mustafa Sinanoğlu	Ders
Ayhan Erdoğan	Ders
2009-2011 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Mustafa Ünver	Ders
Hasan Dam	Ders
Ahmet Bayram	Ders
Abdullah Ertaş	Ders
2011-2012 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Zülfikar Güngör	Ders, Dekanlık
Abdullah Ertaş	Ders
Zeynelabidin Aydın	Ders
Ahmet Bayram	Ders
2012-2013 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Ömer Acar	Ders, Dekanlık
Mevlut Uyanık	Ders
Halil İbrahim Öztürk	Ders
2013-2014 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Ferhat Gökçe	Ders, Dekanlık,
Zekeriya Sarıbulak	Ders
Ahmet Dağ	Ders
Halil İbrahim Öztürk	Ders
Alşeyh Helal Ahmad	Ders
Haydar Özbek	Ders
Abdulkadir Bal	Ders
Alşeyh Helal Ahmad	Ders
Halil İbrahim Öztürk	Ders

Zekeriya Sarıbulak	Ders
2016-2017 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Ferhat Gökçe	Ders, Dekanlık
Zekeriya Sarıbulak	Ders
Halil İbrahim Öztürk	Ders
Alşeyh Helal Ahmad	Ders
2017-2018 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Ferhat Gökçe	Ders, Dekanlık
Zekeriya Sarıbulak	Ders
Halil İbrahim Öztürk	Ders
Alşeyh Helal Ahmad	Ders
2018-2019 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Abdulmecit İslamoğlu	Ders, Dekanlık
Yaşar Taşkıran	Ders
Yusuf Öztürk	Ders
İbrahim Sevdım	Ders
Al-Zarzur Ali Yosif	Ders
2019-2020 Yılları Arasında Görev Yapan Hocalar	
Abdülmecit İslamoğlu	Ders, Dekanlık
Yusuf Öztürk	Ders
Al-Zarzur Ali Yosif	Ders
İbrahim Sevdım	Ders

2019-2020 eğitim-öğretim yılı itibarıyla fakültede; 10 Kırgız öğretim üyesi, 4 Türkiye’den görevlendirilen Türk öğretim üyesi ve 1 de Arap öğretim üyesi olmak üzere toplam 15 akademisyen görev yapmaktadır. Oş ilahiyat fakültesi açıldığı 1993 yılından günümüze kadar Türkiye’den toplam 69 öğretim üyesi Kırgızistan’a görevlendirmeye gelerek eğitim-öğretim faaliyetlerine katkı sunmuşlardır.

1.3. Mezunlar

Fakültenin yıllık 20 kız ve 40 erkek öğrenci olmak üzere toplam 60 kişilik bir kontenjanı bulunmaktadır. Fakülteyi kazanan öğrencilerin Türk dilini ve kültürünü yakından tanımaları için hazırlık sınıfını erkek öğrencilere, Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı Bolu Eğitim Merkezi’nde; kız öğrencilere ise Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde okuma imkânı verilmektedir. Geri kalan eğitimlerini ise öğrenciler, Oş’ta tamamlamaktadırlar. Fakülte 1998-2019 eğitim ve öğretim yıllar içerisinde 571 mezun vermiş bulunmaktadır. Bunlardan 190 kız, 381 erkektir. Bu mezunlardan 87 tanesi Din alanında çalışmaktadır.

Fakülte bünyesinde Lisansüstü eğitim de verilmektedir. Şimdiye kadar (2019) 32 öğrenci yüksek lisansını tamamlamış, 13 öğrenci ise halen bu eğitimlerini sürdürmektedirler. Doktora eğitimini tamamlayan öğrenci sayısı 18, devam etmekte olan öğrenci sayısı ise 14'dür.

Fakülte mezunları çeşitli fakültelerde görev yapmaktadırlar. Mezunlar; Araşan İlahiyat Fakültesi, Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Gaziantep İlahiyat Fakültesi, İstanbul Aydın Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bartın Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Manas Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve İslâm Araştırma Enstitüsü gibi farklı kurumlarda çalışmalarını yürütmektedirler. Burada da görüldüğü üzere mezunların büyük bir çoğunluğu Türkiye'deki farklı İlahiyat Fakültelerinde yine alanlarıyla alakalı bölümlerde çalışmaktadırlar.

1.4. İlmî Faaliyetler

Fakültede ilmi alanda da birçok faaliyet yapılmıştır. Bu akademik faaliyetler kapsamında rutin bir şekilde yapılan seminer ve konferansların dışında, fakültenin kuruluşunun onuncu yılı (2003) münasebetiyle "Orta Asya'da İslam" başlıklı bir Uluslararası Sempozyumu da düzenlenmiştir. Bu sempozyumda açılış ve protokol konuşmalarının dışında 50 bildiri sunulmuştur.

Sempozyumun dışında yapılan bir diğer önemli faaliyet ise, bilimsel telif ve tercüme kitap basım faaliyetleri olmuştur. Bu kapsamda İlahiyat alanındaki farklı konularda şimdiye kadar toplam 63 kitap basılmıştır. Bu kitapların basımı noktasındaki maddi destek, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından sağlanmıştır. Bu kitapları şu şekilde sıralayabiliriz:

Yazarın Adı ve Soyadı	Kitabın adı	Yayın Yılı, Yeri ve Sayfası	Adet
Zaylabidin Acımamatov	Ebu Hanife ve Ekolünün Fergana'daki Oluşumu (X-XIV)	Bişkek-2015, 192 s.	3000
Ortak Yazar	Hutbeler	Oş-2015, 216 s.	3000
Ortak Yazar	İslam	Oş-2013, 192 s.	3000
Zamira Ahmedova	Hazreti Hüseyin	Bişkek-2016,144 b.	3000
Bakit Murzaraimov	Dinler Tarihi 2 - baskı	Oş-2016, 216	3000
Niyazali Aripov	Kur'an-ı Kerim'i Kuran'la Açıklamak (Doktora Tezi)	Bişkek-2016,160 s.	5000

Ferhat Gökçe	Din Samimiyettir	Bişkek-2016, 144 s.	3000
Ali Cusubaliyev	Kırgızların İslamlaşma Tarihi (Doktora Tezi)	Bişkek-2016, 320 s.	3000
Abdilaziz Kalberdiyev	Kırgızların Dünya Görüşünde Allah anlayışı (Doktora Tezi)	Bişkek-2013, 144 s.	3000
Abdilaziz Kalberdiyev	Kırgızların Dünya Görüşünde Allah anlayışı (Doktora Tezi)	Bişkek-2016, 160 s.	3000
Timur Kozukulov	İslam Medeniyetinde Eğitim Siyaseti	Bişkek-2016, 136 s.	1000
Mamatibraim Samiyev	Manas Destanında İslam Dininin Yeri (Doktora Tezi)	Bişkek-2016, 152 s.	1000
Mamatibraim Samiyev	Manas Destanında İslam Dininin Yeri (Doktora Tezi)	Bişkek-2016, 100 s.	1000
Kalberdiyev Abdilaziz	Kelam: Ehli Sünnet İlahiyatı	Bişkek-2016, 208 s.	3000
Kalberdiyev Abdilaziz	Ehli Sünnet Âlimi İmam Maturidi ve Maturidi Mezhebi	Oş-2016, 136 s.	5000
Carınbay Sebetov	Oşlu Âlim Sirajuddin Al-Oşi (Doktora Tezi)	Bişkek-2016, 128 s.	5000
Komisyon	Kur'an-ı Kerim ve Kırgızca Anlamı	Bişkek-2017, 600 s.	1000

Tablo 3: Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bünyesinde Tercüme Edilen Kitaplar

Yazarı ve Tercüman	Kitabın adı	Yayın Yılı, Yeri ve Sayfası	Adet
Mehmet Görmez (Manas uulu Tınçtkbek)	Hadis İlminin Ana Konuları	Bişkek-2016, 160 s.	3000
Halis Albayrak (Niyazalı Aripov)	Tefsir Usulü	Bişkek-2016, 176 s.	3000
Mücteba Ugur (Kılıç Ismanov)	İmam Buhari	Oş-2016, 184 s.	5000
Ahmet Ak (Mederbek Kadırov)	İmam Maturidi ve Maturidi Mezhebi	Bişkek-2016, 216 s.	5000
Mehmet Bayraktar (Timur Kozukulov)	İslam Âlimleri	Bişkek-2016, 250 s.	3000
Mustafa Öz (Mederbek Kadırov)	İslam Mezhepler Tarihi ve Genel Özellikleri	Bişkek-2016, 280 s.	3000
Osman Eğin (Niyazalı Aripov)	Kur'an Okumayı Öğreniyorum	Bişkek-2016, 136 s.	5000
Bekir Topaloğlu (Zaylabidin Acimamatov)	Emali Şerhi 1-baskı	Bişkek-2016, 155 s.	5000
Bekir Topaloğlu (Zaylabidin Acimamatov)	Emali Şerhi 2-baskı	Bişkek-2016, 155 s.	3000
Soner Gündüzöz (Aytımırza Satıbaldiev)	Orucu Anlamak	Bişkek-2017, 184 s.	5000
Mehmet Paçacı (Aytımırza Satıbaldiev)	Kur'an'a Giriş	Bişkek-2017, 184 s.	5000
Recep Kılıç (Şumkar Masiraliyev)	Ahlakın Dini Esasları	Bişkek-2017,184 s.	1000
Timur Kozukulov	Siyasi İslam ve Dini Aşırılık Tarihten Bu Yana	Bişkek-2018, 256 s.	2000

Abdulaziz Kalberdiyev, Aziz Taşbolotov	Hadislerin Işığında İslam (1-cilt)	Bişkek-2018, 856 s.	5000
Samagan Mırzaibraimov, Munar Akmatov, Ulan Usupov, Kılıç Ismanov	Hadislerin Işığında İslam (2-cilt)	Bişkek-2018, 680 s.	5000
Ali Cusubaliyev, Zeynelabidin Acimamatov, Aziz Taşbolotov	Hadislerin Işığında İslam (3-cilt)	Bişkek-2018, 752 s.	5000
Aytmirza Satıbaldiyev, Aziz Taşbolotov	Hadislerin Işığında İslam (4-cilt)	Bişkek-2018, 624 s.	5000
Samagan Mırzaibraimov, Mayrambek Cusupov, Şirin Coldoşbek kızı, Elmurat Koçkor uulu	Hadislerin Işığında İslam (5-cilt)	Bişkek-2018, 624 s.	5000
Mmuhammed Mamitov, Zamira Ahmedov, Talant Mamatov, Abdimalik Tursunbekov, Ayzada Taştanova	Hadislerin Işığında İslam (6-cilt)	Bişkek-2018, 792 s.	5000
Zeynelabidin Acimamatov, Talant Mamatov, Öskönbay Zuridinov	Hadislerin Işığında İslam (7-cilt)	Bişkek-2018, 816 s.	5000
Zeynelabidin Acimamatov	Ebu Hanife ve Ekolünün Fergana'daki oluşumu (X-XI)	Bişkek-2015, 192 s.	3000
Abdulaziz Kalberdiyev,	Kelam: Ehli Sünnet İlahiyatı	Bişkek-2016, 208 s.	3000
Mayrambek Cusupov	Ebu Hanife ve Hanefi Mezhebi	Bişkek 2017, 144 s.	5000
Abdimalik Tursunbekov	Hac	Bişkek-2017, 220 s.	5000
Samagan Mırzaibraimov, Timur Kozukulov	Hz. Peygamberimizin Siyasi Yönü	Bişkek-2015, 140 s.	3000
Samagan Mırzaibraimov, Timur Kozukulov	İslam'da Siyaset	Bişkek-2015, 248 s.	5000

Tablo 4: Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bünyesinde Halka Yönelik Tercüme Edilmiş Kitaplar

Yazarı ve Tercüman	Kitabın adı	Yayın Yılı, Yeri ve Sayfası	Adet
Ömer Kara (Mamatursun uulu Üsön)	Abdest ve Namaz	Bişkek-2016, 104 s.	5000
Ulvi Murat Kılavuz (Ökönbayev Turdugül)	Allaha İman	Bişkek-2016, 120 s.	5000
Suleyman Toprak (Adılcan kızı Tolgonay)	Meleklerle İman	Bişkek-2016, 112 s.	5000
İlyas Çelebi (Mamatov Talantbek)	Kitaplara İman	Bişkek-2016, 88 s.	5000
Süleyman Toprak (Bakıbayev Abdimacit)	Ahirete İman	Bişkek-2016, 88 s.	5000
Cafer Karadaş (Abdulla kızı Erkegöl)	Kadere İman	Bişkek-2016, 80 s.	5000
İmanbek Azizilla uulu	Namaz Nuru	Bişkek-2016, 72 s.	3000
Ferhat Gökçe	40 Hadis	Bişkek-2017, 56 s.	5000
Bünyamin Erul, Ekrem Keleş (Tursunbekov Abdimalik)	Hac	Bişkek-2017, 220 s.	5000
Faruk Kanger (Tegina Kamalova)	Hz. Peygamberimizin Hayatını Öğrenmek	Bişkek-2018, 160 s.	1000
Samiyev Mamatibraim (Masiraliyev Şumkar)	Manas Destanında İslami Motifler	Bişkek-2018, 88 s.	5000
Komisyon	40 Hadis (Broşür)		3000
Komisyon	Hutbeler		3000

Tablo 5: Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bünyesinde Çocuklara Yönelik Tercüme Edilmiş Kitaplar			
Yazarı ve Tercüman	Kitabın adı	Yayın Yılı, Yeri ve Sayfası	Adet
Selcan Yüksel Arvas (Hamıcanov Zarnigor)	Çocuklar İçin Kur'an Terimleri Sözlüğü	Bişkek-2016, 72 s.	5000
Selcan Yüksel Arvas (Abduganiyev Asilbek)	Hikâyelerle Çocuklara 40 Hadis	Bişkek-2016, 88 s.	5000
M. Yaşar Kandemir (Kalberdiyev Abdilaziz)	Hikâyelerle Çocuklara 40 Hadis	Bişkek-2016, 88 s.	5000
Bilgenur Çorlu (İmanbek Azizilla uulu)	Kur'an-ı Kerim'deki Sureleri Tanyalım	Bişkek-2016, 96 s.	5000
Ömer Menekşe (Zaurbek Begalı uulu)	Namaza Giriş	Bişkek-2016, 136 s.	5000
Selcan Yüksel Arvas (Bakıbayev Abdimacit)	Esmâü'l-Hüsna	Bişkek-2017, 132 s.	3000

Oş ilahiyat fakültesi yayınladığı kitaplar aracılığıyla Kırgızistan'ın din eğitimine örgün ya da yaygın anlamda çok büyük hizmetlerde bulunmuştur. Çünkü dini konularda daha önce akademik ya da halka hitap edecek mahiyette eser yok denecek kadar azdı. Yayımlanan bu kitaplar Kırgızistan'ın her bölgesine dağıtılmıştır. Ayrıca Oş İlahiyat Fakültesi'nde her sene düzenlenen "İmamlar Kursuna" gelen din görevlilerine de bu kitaplar hediye olarak verilmiştir. Şu anda Oş İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 13 bin adet kitap bulunmaktadır.

2. Oş Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araşan İlahiyat Fakültesi

2.1. Tarihi Gelişim

Araşan İlahiyat Fakültesi önce, 1996 senesinde bir sivil toplum örgütü olarak Türkiye'de faaliyet gösteren Muradiye Vakfı tarafından Kur'an Kursu olarak açılmış ve Abdullah İşler bu kursu yönetmiştir. Kurs ilk açıldığında sadece 30 öğrenci eğitim almış ve bunların 10'u hafız olarak yetişmiştir. Daha sonra bu vakıf ekonomik nedenlerden dolayı, söz konusu kursu Türkiye'de bulunan Aziz Mahmut Hüdayi Vakfı'na devretmiştir. Hüdayi Vakfı bu kursu devralınca, farklı girişimlerde bulunarak İlahiyat Fakültesine çevirmeye çalışmıştır. Neticede Hüdayi Vakfı 2000 senesinde Oş Devlet Üniversitesi ile anlaşarak bu kursu İlahiyat Fakültesine çevirmiştir. Fakülte resmi olarak Oş Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlanmış, işin maddi kısmını ise tamamen Hüdayi Vakfı üstlenmiştir.

2.2. Akademik Personel

Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi olarak adlandırılan bu fakülteye, Türkiye'nin değişik üniversitelerinden akademisyen hocalar gelerek ders vermeye başlamıştır. Bu hocalar ve görev yıllarına ilişkin bilgiler şu şekildedir:

Adı Soyadı	Hizmeti	Yılı
İdris Aktaş	Müdür (<i>Medrese olduğu için</i>)	1999 - 2000
Ahmet Turanlı	Ders	2000 - 2003
Dr. Recep Özdirek	Ders	2000 - 2003
Selman Akkaya	Ders	2000 - 2003
Ramazan Kösküoğlu	Ders	2000 - 2003
Sami Tosun	Ders	2001 - 2005
Mehmet Karagülle	Ders / Dekanlık	2002 - 2003
Ali Muslu	Ders / Vakıf Koordinatörü	2002 - 2010
Oktay Çetin	Ders / Vakıf Koordinatörü	2010 -
İbrahim Özkılıç	Ders	2004 - 2009
Abdullah Kalabalık	Ders	2005 -2008
Prof. Dr. Ömer Çelik	Ders / Dekanlık	2004 - 2009
Prof. Dr. Süleyman Derin	Ders	2004 -2009
Prof. Dr. Hidayet Aydar	Ders / Dekanlık	2009 - 2011
Prof. Dr. Necdet Tosun	Ders	2009 - 2011
Prof. Dr. Abdurrahman Haçkalı	Ders	2009 - 2011
Prof. Dr. Ömer Pakiş	Ders	2009 - 2011
Prof. Dr. Kadir Özköse	Ders / Dekanlık	2011- 2012
Prof. Dr. Adnan Memduhoğlu	Ders / Dekanlık	2012 -2013
Prof. Dr. Âdem Çatak	Ders / Dekanlık	2013- 2014
Seyfullah Karakelle	Ders	2013- 2014
Prof. Dr. Vahit Göktaş	Ders / Dekanlık	2014 -2016

Bu tablodan da anlaşıldığı üzere Araşan İlahiyat Fakültesi açıldığından beri 2016 senesine kadar Türkiye'den toplam 25 hoca gelerek

Fakülte bünyesinde eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. 2016'dan sonra Araşan İlahiyat Fakültesi mezunu olup da Türkiye'de doktorasını tamamlayan öğrenciler Kırgızistan'a dönmeye başlayınca, Türkiye'den hocaların gelmesi durdurmuş bunun yerine söz konusu bu öğrenciler eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Halen eğitim bu şekilde sürdürülmektedir.

2.3. Mezunlar

Araşan İlahiyat Fakültesinden bugüne (2019-2020) kadar toplam 350 öğrenci mezun olmuştur. Bunlardan 20 öğrenci Türkiye'de yüksek lisansını, 10 öğrenci ise doktorasını tamamlamıştır. 2019-2020 yılı itibarıyla sekiz öğrenci yüksek lisans ve 5 öğrenci de doktora eğitimine Türkiye'de devam etmektedir. Söz konusu bu mezun öğrencilerden bazıları da gerek Araşan İlahiyat Fakültesi'nde gerekse Manas İlahiyat Fakültesi'nde kendi alanlarında çalışmaktadırlar.

2.4. İlmî Faaliyetler

Araşan İlahiyat Fakültesi açıldığından beri bünyesinde uluslararası kapsamda bir sempozyum gerçekleştirmiştir. "Uluslararası Globalleşme Sürecinde Kırgızistan'da Din Bilimleri ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Meseleleri" konulu uluslararası sempozyum, 21-22 Mayıs 2007 tarihinde düzenlenmiş ve beş farklı ülkeden gelen toplam 50'den fazla katılımcı konuyla alakalı farklı bildiriler sunmuştur.

Araşan İlahiyat Fakültesi, sempozyum dışında yayın faaliyetlerinde de bulunmuştur. Halka yönelik olarak üç ayda bir yayımlanan *Ak Başat* dergisi 2006-2010 yılları arasında yayın hayatını sürdürebilmiştir. 2010 yılında maddi destek yetersizliğinden dolayı derginin yayın hayatı durmuştur.

Fakülte bünyesinde ayrıca güzel bir İslami ilimler uzmanlık kütüphanesi oluşturulmuştur. Söz konusu Kütüphanede ilahiyat alanında çoğu Türkiye'den getirilen toplam 22 bin kitap bulunmaktadır. Bu yönüyle kütüphane hem öğrencilere hem de akademisyenlere hizmet sunmaktadır.

3. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

3.1. Tarihi Gelişim

Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin ortak irade ve işbirliği ile kurulmuş olan Manas Üniversitesi'nin önemli fakültelerinden biri olan İlahiyat Fakültesi, iki milletin kültürel yakınlaşmasına yönelik akademik hizmet veren bir yükseköğretim kurumudur. 2011-2012 eğitim-

öğretim yılında faaliyetlerine başlamış olan bu fakülte burada ele alınan fakültelerin en genç olanıdır. Yazımızın bu bölümünde Manas İlahiyat Fakültesindeki eğitim-öğretim faaliyetlerinin genel durumu ile yapılan akademik çalışmaların genel bir tanıtımı yapılacaktır. Ayrıca Üniversitenin diğer birimlerindeki dini içerikli akademik faaliyetlere de genel hatlarıyla dikkat çekilecektir.

Manas İlahiyat Fakültesi toplumun inanç ve değerlerini geliştirme noktasında üzerine düşen sorumluluğun farkındalığı ile ciddi, düzenli ve özverili çalışmalar yapmaktadır. Ortak tarihi ve kültürel köklere sahip Kırgız ve Türk toplumlarının emek ve ideallerini bileşkesi olan fakülte bilimsel, akılcı, çağdaş norm ve yöntemlerle çalışmalarına devam etmektedir. 2011-2012 eğitim-öğretim yılında faaliyetlerine başlamış olan İlahiyat Fakültesi hazırlıktan sonra dört yıl süreli bir yükseköğretim kurumudur. Öğretim dili Türkçe ve Kırgızca olup bu diller hazırlık sınıfında Üniversitenin Yabancı Diller Yüksekokulu bünyesinde öğretilmektedir. İlahiyat alanının temel dillerinden olan Arapça ise yabancı dil olarak öğretim süresince ağırlıklı bir şekilde öğretilmektedir.

Fakültede Din Bilmeleri ve İslam Bilimleri Bölümü olmak üzere iki bölüm bulunmaktadır. Din Bilmeleri Bölümünde; dinler tarihi, dinlerin öğretileri, genel felsefe, mantık, ahlak, din felsefesi, din sosyolojisi, din psikolojisi, din antropolojisi, kültür, medeniyet vb. konularda dersler okutulmaktadır. İslam Bilimleri Bölümünde ise; Temel İslam Bilimleri, Din Bilimleri ile İslam Tarihi, Kültürü ve Medeniyetine dair dersler okutulmaktadır.

Din Bilimleri Bölümünden mezun olanlar, öğretmenlik yapmaya yetki veren Devlet diploması olarak Devlet okullarında Din Kültürü ve Adap dersleri öğretmeni olarak görev alabileceklerdir. İslam Bilimleri Bölümünden mezun olanlar ise, Kırgızistan Müslümanları Başkanlığı'na (Muftiyat) bağlı camilerde din görevlisi, medreselerde öğretici ve yönetici olarak görev alabilecekler ve ayrıca toplumda ihtiyaç duyulan diğer kurum veya kuruluşlarda din uzmanı olarak çalışabileceklerdir.

İslam Bilimleri Bölümünde lisansın yanı sıra Yüksek Lisans ve Doktora programlarında lisansüstü eğitim de verilmektedir. Bölüm Yüksek Lisans mezunu vermiş olup Doktora programından henüz herhangi bir öğrenci mezun olmamıştır. Yüksek Lisansını tamamlayan öğrenciler ve tez konuları şu şekildedir:

Tablo 7: KTMÜ İlahiyat Fakültesi'nde Tamamlanan Yüksek Lisans Tezleri		
Öğrencinin Adı Soyadı	Tezin Konusu	Danışmanı ve Bitirme Yılı
Farhat YUSUPOV	“Diğer Mezheplerden Ayrılan Yönleri İtibariyle Mâtürîdîlik”	Doç. Dr. Yusuf Gökalg, Bişkek 2017.
Mirgül BEKMURZAEVA	“Ailede Çocukların Din Eğitimi”	Prof. Dr. Mustafa Köylü, Bişkek 2017.
Sabır MURATALİYEV	“Tirmizî'nin Sünen'inde Hasen Hadis Kavramı ve Kullanımı”	Doç. Dr. Muhittin Düzenli, Bişkek, 2017.
Sultanbek TAŞMATOV	“Tahâvî Akâidi'nin Mâtürîdîlik Açısından Değerlendirilmesi”	Doç. Dr. Yusuf Gökalg, Bişkek 2017.
Şamşidin MAMATKULOV	“Fıkıh Usûlü'nde Lafzî İstinbat Yöntemi”	Doç. Dr. Ali Yüksek, Bişkek 2017.
Şohimardan ORUNBEKOV	“Bedreddîn ez-Zerkeşî'nin “El-Burhan Fî Ulûmi'l-Kur'ân” Adlı Eserinin Ulumu'l-Kur'an Bağlamında Değerlendirilmesi”	Doç. Dr. Hüseyin Çelik, Bişkek 2017.
Yusuf OFLAZ	“Kur'an Kıssaları Bağlamında Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed'in Benzeyen Yönleri”	Doç. Dr. Mehmet Demirci, Bişkek 2017.
Cazgül COLALİYEVA	“Kırgızistan Liselerinde Okutulan ‘Din Kültürü Tarihi’ Dersi Programının İncelenmesi: Bişkek Örneği”	Prof. Dr. Mustafa Köylü, Bişkek 2018.
Dilnoza RAHMATİLLAYEVA	“Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'daki Dinî Yayınların Muhtevâ Analizi”	Doç. Dr. Yusuf Gökalg, Bişkek 2018.
Kuştarbek MAMATOV	“Ahmet Yesevî ve Tasavvufî Anlayışı”	Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, Bişkek 2018.
Aymölmöl COLDOŞBAY KIZI	“Kur'an Kurslarına Devam Eden Öğrencilerin Psiko-Sosyal Durumlarının Değerlendirilmesi: Bişkek Örneği”	Prof. Dr. Mustafa Köylü, Bişkek 2019.
Ay-Peri ERKİNBKOVA	“Din ve Gençlik: Üniversite Öğrencilerinin Dine Bakışı (Bişkek Örneği)”,	Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu, Bişkek 2019.
Cemaleddin HAKNAZAROV	“Tebliğ Cemaatinin Kırgızistan'daki Faaliyetleri”	Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, Bişkek 2019.
Hilmi DAĞ	“Manas Destanı'nda Tasavvufî Muhteva (Sayakbay Karalaev'in Varyantı)”	Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu, Bişkek 2019.
Nurgazı KIRGIZBAEV	“Maturidi Düşünce Geleneğinde Siracuddin El-Üşî'nin Yeri”	Doç. Dr. Yusuf Gökalg, Bişkek 2019.

3.2. Akademik Personel

Türkiye Cumhuriyeti Yüksek Öğretim Kurumu Manas Üniversitesi'ne her yıl ihtiyaca binaen ciddi akademik personel desteği sağlamaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin farklı birçok saygın üniversitesinden çok sayıda akademisyen genel olarak Üniversiteye özeldir de İlahiyat Fakültesine görevlendirilmektedir. KTMÜ İlahiyat Fakültesi açıldığından bugüne kadar (2011-2020) Türkiye'den gelip hizmet veren hocaların listesi aşağıdaki şekildedir;

Tablo 8: KTMÜ İlahiyat Fakültesi'ne Türkiye'den Gelen Hocalar		
Adı Soyadı	Hizmetleri	Yılı
Prof. Dr. Suat Cebeci	Ders, Kurucu Dekan, ABİKVA Başkanı ve Abdulkerim Satuk Buğra Han Camisini yaptırdı.	2011-2016
Prof. Dr. Abdulvahit İmamoğlu	Ders, Bölüm Başkanı	2012-2014
Prof. Dr. Rahmi Karakuş	Ders, Bölüm Başkanı	2014-2016
Yrd. Doç. Dr. Hakan Coşar	Ders	2014-2017
Prof. Dr. Yusuf Doğan	Ders, Bölüm Başkanı	2014-2016
Doç. Dr. Muhittin Düzenli	Ders, Bölüm Başkanı	2014-2019
Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu	Ders, Bölüm Başkanı	2015-2020
Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu	Ders, Bölüm Başkanı	2015-2020
Prof. Dr. Mehmet Erdem	Ders	2015-2017
Prof. Dr. Hüseyin Çelik	Ders	2015-2017
Prof. Dr. Mustafa Köylü	Ders, Dekanlık	2016-
Doç. Dr. Mehmet Demirci	Ders	2017-
Doç. Dr. Mehmet Korkmaz	Ders	2017-2020
Doç. Dr. Yusuf Gökalp	Ders	2017-
Doç. Dr. Ali Yüksek	Ders	2017-
Prof. Dr. Bekir Tatlı	Ders	2019-

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi şimdiye kadar toplam 16 hoca Türkiye'den görevlendirmeye gelerek İlahiyat Fakültesinin eğitim-öğretim süreçlerine ve akademik faaliyetlerine katkı sağlamışlardır.

3.3. Mezunlar

Hâlihazırda (2019-2020 eğitim öğretim yılı) İlahiyat fakültesinde 250 öğrenci eğitim öğretime devam etmektedir. Bugüne kadar 78 öğrenci mezun olmuştur. Bunlardan 7'si Türkiye'de, 8'i ise KTMÜ İlahiyat Fakültesinde Yüksek Lisans eğitimine devam etmektedir. Ayrıca Fakültenin, Kırgızistan'ın farklı kurumlarında çalışan mezunları da bulunmaktadır.

İlahiyat Fakültesinde öğrencilerin daha iyi bir eğitim alabilmeleri için hem dini bilgi düzeyinde hem de kültürel anlamda pek çok imkânlar sağlanmıştır. Bu anlamda Türkiye'deki değişik vakıflar ve kurumaların desteğiyle ilahiyat öğrencilerinin tamamına yakını Türkiye'ye yaz kurslarına gönderilmiştir.

3.4. İlmî Faaliyetler

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde kuruluşundan (1995) itibaren giderek artan bir şekilde kitap, makale, proje, ulusal ve uluslararası düzeyde sempozyum, panel ya da konferanslar şeklinde pek çok akademik faaliyet yürütülmüştür. Üniversite bünyesinde 2011-2012 eğitim-öğretim yılında İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla birlikte bu şekildeki akademik faaliyetlerin din, ahlak ve ilahiyat konularına tahsis edilenlerinde doğal olarak dikkat çeken bir artış gözlenmektedir. Biz yazımızın bu bölümünde dini muhtevaya sahip bu faaliyetleri genel hatlarıyla tanıtmaya çalışacağız. Bu çalışmalar daha çok İlahiyat Fakültesi bünyesinde yürütüldüğü için yazımızın başlığına uygun olarak öncelikle bu çalışmalara detaylı bir şekilde yer vereceğiz. Bu çerçevede burada Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yürütülen dînî içerikli akademik faaliyetler ele alınmıştır. Ardından Üniversite'nin diğer birimlerinde de dini muhtevaya sahip akademik faaliyetler bulunduğu için bunlara da her ne kadar yazımızın başlığının kapsamı dışında olsa da bir fikir vermesi açısından kısaca dikkat çekmeye çalışacağız.

3.4.1.Kitaplar

İlahiyat Fakültesi'nde "Kırgızistan'da İlahiyat Alanında Okutulan Ders kitaplarının Yazımı ve Kırgızca'ya Çevirisi" adı altında, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın (TDV) desteğiyle yürütülen ve 2018 yılı içerisinde sonuçlandırılan proje kapsamında kaleme alınıp tercüme edilen kitaplar bu kategoride hatırı sayılır bir yer tutmaktadır. Bu çerçevede ilahiyat alanının Tefsir, Hadis, İslam Hukuku, Tasavvuf, Din Eğitimi ve Din Sosyolojisi gibi temel

disiplinlerinde on adet kitap yazılmış ve bunlar Kırgızca çevirileri ile birlikte Manas Üniversitesi Yayınları arasında basılmıştır. Söz konusu kitaplar Kırgızistan'daki İlahiyat Fakültelerinde bu disiplinlerin temel ders kitapları noktasında önemli bir boşluğu dolduracak mahiyettedir. Burada bu on kitabın yanı sıra İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından yazılan ve Bişkek'te basılan kitapları da kısaca tanıtmaya çalışacağız.

3.4.1.1. Ahlak ve Değerler

Prof. Dr. Mustafa Köylü ve Dr. Öğretim Üyesi Ayşe İnan Kılıç'ın editörlüğünde kaleme alınmış editörlü bir çalışma olan ve iki ana bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde ahlak ve değerler konusunun teorik çerçevesi altı başlık altında takdim edilmiştir. Bu çerçevede ahlak ve değerler eğitime duyulan ihtiyaç; din, ahlak ve değer ilişkisi ile ayrıca aile, okul ve medya gibi farklı öğretim ortamlarındaki ahlak eğitimi yaklaşımları gibi konular alanın uzmanları tarafından değerlendirilerek altı başlık altında kaleme alınmıştır. Ardından da İslam ahlakında ön plana çıkan adalet, çalışkanlık, sorumluluk duygusu, iffet, tevazu, sabır, cesaret, hoşgörü, sevgi ve saygı gibi bazı temel ahlaki değerlere yer verilmiştir. Dolayısıyla kitap, insanlık tarihi boyunca karşılaşılan ve günümüzde de hayli belirginleşen ahlak ve değerleri koruyarak bireysel ve toplumsal yozlaşmanın önünü alma sorununa söz konusu fazilet ve değerlerin eğitimi noktasından yaklaşan önemli bir kaynaktır. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Köylü; Kılıç, 2019) ve Kırgızca (Көйлү; Кылыч, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.2. Din Eğitimi

Prof. Dr. Mustafa Köylü ve Doç. Dr. Sayfulla Bazarkulov'un editörlüğünde on dört bölüm halinde alanın uzmanları tarafından hazırlanan kitap özellikle Türkiye tecrübesinden ve birikiminden hareketle din eğitimi alanının temel konularını ele almaktadır. Bu çerçevede İslam'da eğitim, ilk dönem İslam eğitim kurumları, Selçuklu ve Osmanlı medreseleri gibi konular ele alınarak tarihi bir perspektif sergilenmiş ardından da Din Eğitimi Biliminin tarihi ile din eğitimi ve öğretiminin amaç, yöntem ve temelleri üzerinde durulmuştur. Türkiye ve Kırgızistan'da din eğitimi ve öğretiminin mevcut durumu ve sorunları üzerine de kayda değer bölümlerin ayrıldığı kitapta ayrıca çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemi din eğitiminin nasıl olması gerektiğine ilişkin tespitlerde de bulunulmuştur. Kısaca kitap özet de olsa din eğitimiyle ilgili temel

konuların büyük bir kısmını kapsamasının yanı sıra Türkiye ve Kırgızistan'da din eğitimi ve öğretiminin sorunlarına da dikkat çekmektedir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Köylü; Bazarkulov, 2019) ve Kırgızca (Көйлү; Базаркулов, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.3. Din Öğretimi Yöntemleri

Prof. Dr. Süleyman Akyürek ve Doç. Dr. Mehmet Korkmaz tarafından kaleme alınan kitap din öğretiminin amaç, model, strateji, yöntem, teknik, teknoloji ile araç ve materyallerini ihtiva eden on bölümden oluşmaktadır. Kitap, öğretme-öğrenme süreçlerinde nasıl bir yol izleneceği, hangi araç, materyal ve ortamlardan destek alınacağı konusunda bilgiler içermektedir. Bu yönüyle de kitap bireylerin dinle ilgili öğrenmelerine ilişkin önemli bir kılavuzluğu sergilemektedir. Kitap ilahiyat fakültelerinde yer alan din öğretimi özel öğretim yöntemleri ve materyal geliştirme dersleri için hazırlanmıştır. Temelde iki ana bölüm ve alt bölümlerden oluşan bu çalışma, din eğitimi alanında öğretmenlik yapacak kişilere öğretim yöntemleri ile araç ve materyallerinin nasıl hazırlanacağı, kullanılacağı, değerlendirileceği vb. konularda nitelikli bilimsel bilgi ve örnekler ile rehberlik yapmayı hedeflemektedir. Dolayısıyla eser din öğretimin daha sağlıklı, etkili ve kalıcı bir şekilde yapılması noktasında çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Akyürek; Korkmaz, 2019) ve Kırgızca (Акйүрек; Коркмаз, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.4. İslam Hukukuna Giriş

Prof. Dr. Mehmet Erdem ve Prof. Dr. Saffet Köse tarafından kaleme alınan eser, temelde İlahiyat Fakülteleri müfredat programı esas alınarak hazırlanmakla beraber İslam Hukuku hakkında sistematik malumat sahibi olmak isteyen umumi okuyucuların da faydalanabileceği bir sistem ve üsluba riayet edilerek yazılmıştır. Bu çerçevede mümkün olduğu kadar net bilgiler verilmeye itina gösterilmiş; ihtisas gerektiren teferruata dair ihtilafli konulara ise pek fazla girilmemiştir. Her biri müstakil bir ders gibi tasavvur edilen on iki bölümden oluşan eserde İslam Hukuku'nun şu konularına yer verilmiştir: Öncelikle hukukun tarifi yapılmış ve günümüz dünyasındaki hukuk sistemleri genel olarak tanıtılmıştır. Ayrıca İslam hukukunun mahiyeti, kendine has özellikleri ve özgünlüğü hakkında da giriş mahiyetinde bilgiler verilmiştir. Bu çerçevede ayrıca İslam hukukunun asli ve tali kaynakları, tarihi safhaları, uygulanış şekilleri, literatürü, nazariyeleri ile fikhî mezhepler ve kurucu şahsiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Kısaca kitap, Temel İslam Bilimlerinin ana alanlarından olan İslam Hukuku'nun

(Fıkıh) temel konu, kavram ve kaynaklarını sade bir üslupla tanıtan giriş mahiyetinde bir eserdir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Erdem; Köse, 2019) ve Kırgızca (Эрдем; Көсе, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.5. Kültürlerarası Din Öğretimi

Prof. Dr. Mustafa Köylü editörlüğünde hazırlanan kitap, din öğretimi alanındaki çoğulcu yaklaşımın; toplumdaki farklı din ve inanca mensup insanların birbirlerine karşı daha toleranslı davranmaları, diğer din mensuplarının inanç ve uygulamaları hakkında da bilgi sahibi olarak birlikte yaşama kültürünün oluşmasına zemin hazırlama şeklindeki amaçlarına göre hazırlanmıştır. Bilindiği gibi modern Dünyada devletler ya da toplumlar etnik, kültürel ve dini açıdan heterojen bir yapı sergilediği için özgürlükler ve insan hakları konularındaki gelişmelerin de etkisiyle din öğretiminde çoğulcu ve kültürlerarası yaklaşımlar da gündeme gelmektedir. Sadece Batı ülkelerini değil, İslam ülkelerini de etkileyen bütün bu gelişmeler doğrultusunda özellikle çoğulcu toplumlarda “Kültürlerarası Din Öğretimi” adı altında yeni bir alan ortaya çıkmıştır. Dört temel bölümden oluşan kitap, bu yeni alanın ana konusu olan çoğulcu bir din eğitim ve öğretiminin temellerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda öncelikli olarak kültürlerarası din öğretiminin teorik alt yapısı ortaya konulmuş ve kültürlerarası din öğretimiyle ilgili kavramlar, kültürlerarası din öğretimini gerekli kılan nedenler, kültürlerarası din öğretiminin sınırlıkları gibi konulara yer verilmiştir. Ardından kültürlerarası din öğretiminin Hıristiyanlık ve İslam açısından teolojik temelleri üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan eserde kültürlerarası din öğretiminin pedagojik boyutları yani metot ve yöntemleri üzerinde durulmuştur. En nihayet, ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa gibi bazı çoğulcu toplumlardan örnekler verilerek, çok kültürlü ortamlardaki din eğitimi ve öğretimi uygulamalarının nasıl yapıldığına, hangi metotların kullanıldığına ve ne tür sorunlarla karşı karşıya kalındığına dikkat çekilmiştir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Köylü, 2019) ve Kırgızca (Көйлү, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.6. Kur'an Tarihi

Prof. Dr. Hüseyin Çelik tarafından kaleme alınan kitap, İslam'ın ilk vahyinin gelmesiyle başlayıp Kur'an'ın farklı materyaller üzerinde kayda geçirilmesi ve en nihayet bu farklı materyallerin bir araya getirilerek tek bir kitap halinde yazılıp çoğaltılması süreçlerini konu edinmektedir. Dolayısıyla konuya giriş mahiyetinde Kur'an ve vahyin kelime ve

terminolojik anlamına dikkat çeken kitap, tefsir ilminin en önemli konularından olan, Kur'an'ın bir mushaf haline gelme sürecini yani tarihini konu edinmektedir. Yine bu konu çerçevesinde kitap, Kur'an'ın harekelendirilmesi, noktalama ve durak işaretlerinin konulması, ayet ve surelerinin iç tertip ve düzeninin oluşturulması, surelerin tasnifi gibi Kur'an tarihi açısından önemli konulara yer vermektedir. En nihayetinde kitap tefsir ilminin vazgeçilmez konularından olan Kur'an'ın lafzî özellikleri, kıraat farklılıkları ve bu çerçevede Kur'an'ı doğru anlama ve yorumlama konularına yer vermektedir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Çelik, 2019) ve Kırgızca (Челик, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.7. Tasavvufa Giriş

Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu tarafından Tasavvuf ilmine giriş mahiyetinde kaleme alınan eser müstakil bir ilmi disiplin olarak Tasavvufun temel konu, kavram ve tanımlarını ihtiva etmektedir. Özellikle tarih boyunca sufilerin kendi bakış açıları, tecrübe ettikleri hal ve makamlar doğrultusunda yapmış oldukları farklı tanımlar çerçevesinde tasavvufun mahiyetine kitapta dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma bir Tasavvuf Tarihi kitabı olmaktan çok tasavvufun ne olduğuna ilişkin konu, tanım, kavram ve tahlilleri ihtiva eden problematik bir eserdir. Çalışmada öncelikle tasavvuf İslam'ın manevi boyutu olması cihetinden ele alınmıştır. Bu çerçevede tasavvufun temelde İslam'ın şer'î yönüyle ilişkisine ve buna mukabil diğer mistik geleneklerle münasebetine dikkat çekilmiştir. Bu bölümde tasavvuf, İslam'ın estetik ve tecrübi boyutunu ifade eden, bu yönüyle de iman ve amelle doğrudan alakalı olan *ihsan* kavramı ekseninde ele alınmıştır. Ardından yapılan bu farklı tanımlar doğrultusunda tasavvuf bir manevi arınma ve yükseliş olarak izah edilmiştir. Bu doğrultuda tasavvuf *tezkiye*, *miraç*, *seyr u sülük*, *kurbıyyet* ve *velayet* gibi temel tasavvufi kavramlar çerçevesinde ahlaki ve psikolojik yönü itibarıyla ele alınmıştır. Daha sonra tasavvuf, nihai hedefleri açısından *hakikat bilgisi*, *muhabbet*, *vuslat*, *sükûnet*, *yakin* gibi kavramlar ekseninde ele alınarak tasavvufun daha çok epistemolojisine ve tecrübi yönüne dikkat çekilmiştir. Ayrıca eserde tasavvufi te'vil metoduna ve sufilerin Kur'an'ı yorumlayış tarzlarına da yer verilmiştir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Çakmaklıoğlu, 2019) ve Kırgızca (Чакмаклыоглу, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.8. Din Sosyolojisi

Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu editörlüğünde kaleme alınan eser, din ile toplum arasındaki ilişkiyi bilimsel bir bakış ve yöntemle anlayıp açıklamaya çalışan bir bilim dalı olarak İlahiyat fakültelerinin vazgeçilmez alanlarından olan Din Sosyolojisinin temel konularını ele almaktadır. Bu çerçevede alanın uzmanlarınca kaleme alınan esere bilimsel ve sosyolojik açıdan bilgi konusuyla başlanmış ve eserde ayrıca Din Sosyolojisinin konu, yöntem ve tarihçesine dikkat çekilmiştir. Eserde ayrıca din ve sosyal kurumlar, dini gruplar ve birbiriyle ilişkileri, dinin toplumsallaşma, toplumsal değişme, küreselleşme ve modernizm karşısındaki durumu gibi Din Sosyolojisi disiplininin temel konularına detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Kitapta ayrıca genel olarak dini hareketler ve özel olarak da Kırgızistan'da İslami hareketler konusuna yer verilmiştir. Dolayısıyla eser, Kırgızistan'daki mevcut dini durumu akademik bakış açısıyla tasvir etmesi bakımından da hayli önemi haizdir. Eser, Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Eyüpoğlu, 2019) ve Kırgızca (Эйүпoғлу, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.9. Hadis Usûlü

Doç. Dr. Muhittin Düzenli ve Dr. Öğretim Üyesi Ferhat Gökçe tarafından kaleme alınan eser, bütün İslami İlimler için Kur'an-ı Kerim'den sonraki ikinci temel kaynaklığı teşkil eden Hadis ilmine tahsis edilmiştir. Uzun bir geçmişe sahip olan ve İslâmî ilimler içerisinde en çok literatüre sahip hadis ilmini tarihi, usûlü, literatürü ve meseleleri itibarıyla tek bir ders kitabında toplamak mümkün olmadığı için eserde daha çok Hadis ilminin usûlüne yer verilmiştir. Böyle olmakla beraber eser sadece Hadis Usûlüne hasredilmemiş olup eserde Hadis tarihinin özellikle altın çağı olarak kabul edilen ilk üç asrı hakkında bilgi verilmiş ve Hadis Edebiyatının en önemli eserleri tanıtılmıştır. Böylece bu eser hem Hadis Usûlü konularını içermekte hem de Hadis Tarihi ve Hadis Edebiyatının muhtelif konularına da temas etmektedir. Bu çerçevede Hadisin dindeki yeri ve önemi konusuyla başlayan eserde Hadis ilminin ıstılahatına, hadis rivayeti ve çeşitlerine yer verilmiş ayrıca hadislerin yazımı, temel hadis literatürü ve hadis ilimlerine dikkat çekilmiştir. Eser Manas Üniversitesi yayınları arasında Türkçe (Düzenli; Gökçe, 2019) ve Kırgızca (Дүзенли; Гөкче, 2018) olarak basılmıştır.

3.4.1.10. Ислам Философиясынын Негиздери (İslam Felsefesine Giriş)

Bu kitap, Prof. Dr. Mehmet Bayraktar tarafından İslam Felsefesinin temel konularına ilişkin olarak *İslam Felsefesine Giriş* adı altında basılan (Bayraktar, 2017) Türkçe eserin Dr. Abdiraşit Babataev tarafından Kırgızca'ya çevirisinden ibarettir. Eser, İslam Felsefesinin temel kaynakları, ekolleri, felsefe, filozof ve hikmet kelimelerinin İslam dünyasında algılanış biçimi ve felsefi düşüncenin İslam dünyasında yayılışı gibi temel konularla başlar. Eser ayrıca Kindi, Farabi, İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd gibi meşhur şahsiyetlerin düşünceleri ve eserlerinin yanı sıra söz konusu bu filozofların ilimler tasnifine ilişkin görüşlerini de ihtiva etmektedir. İslam Felsefesinin Batı Felsefesine klasik eserlerin tercümesi yoluyla tesiri konusuna da eserde ayrıntılı bir bölüm ayrılmıştır. Bu yönüyle kitap, adından da anlaşılacağı üzere bir İslam Felsefesi Tarihi olmaktan çok İslam felsefesinin temel konu, kavram, şahıs, kaynak ve tartışma alanlarına ilişkin giriş mahiyetinde bir eserdir. Eser Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi tarafından Kırgızca olarak basılmıştır. (Байрақдар, 2018).

3.4.1.11. Диний Риторика (Dînî Hitabet)

İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları Ferhat Yusupov, Sabır Murataliyev ve Şohimerdan Orunbekov tarafından kaleme alınan eser camilerde ya da cami dışında yürütülen yaygın din eğitimi ve hizmetlerinin doğru ve planlı bir şekilde yapılması için gerekli olan usul ve esasları ihtiva etmektedir. Bu çerçevede eserde hutbe, vaaz ve sohbet gibi yaygın din eğitimi faaliyetlerinin doğru sonuçlar verebilmesi için gerekli şart, ilke, yöntem ve bütün bu faaliyetler yapılırken başvurulacak temel kaynaklardan bahsedilmektedir.

Eser ayrıca bir din görevlisinin yerine getirmek durumunda olduğu ezan okuma, kamet getirme, hatim okuma, nikâh kıyma, cenaze hizmetleri ile cuma ve bayram namazlarını kıldırma gibi faaliyetlerin doğru bir şekilde yerine getirişiyile alakalı faydalı bilgileri ihtiva etmektedir. Eser Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi tarafından Kırgızca olarak basılmıştır. (Юсупов; Мураталиев; Орунбеков, 2018)

3.4.1.12. Hayatımızı Şekillendiren Ahlaki Değerlerimiz

İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Doç. Dr. Muhittin Düzenli tarafından 2015, 2016 ve 2017 yılları kutlu doğum haftası etkinlikleri münasebetiyle ahlaki içerikteki hadislerin derlenmesiyle oluşan eser Kırgızistan Türkiye

Manas Üniversitesi ile Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) katkılarıyla bir kitapçık halinde basılmıştır. (Düzenli, 2017). Takva, cömertlik, affedicilik, merhamet, doğru sözlülük, hayâ, ihsan, ahde vefa gibi pek çok ahlaki değer hakkındaki hadisler Türkçe ve Kırgızca anlamlarıyla birlikte bu kitapta derlenmiştir. Ayrıca kitapta konuya başlarken ilgili âyetler de yine Türkçe ve Kırgızca mealıyla birlikte verilmiştir. Eser, akademik bir çalışma olmasa da ahlaki değerlerimizi hadislerin eşsiz üslubuyla gündeme taşıması bakımından her Müslümanın okuması gereken bir el kitabı mahiyetindedir.

3.4.1.13. Hakikat Yolcusunun Son Durağı: Abdulcebbâr en-Nifferî'ye Göre Vakfe

İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. M. Mustafa Çakmaklıoğlu tarafından kaleme alınan eser, X. asrın pek şöhret bulmayan münzevi sufilerinden Abdulcebbâr en-Nifferî'nin tasavvufî düşüncesinin temelini oluşturan ayrıca eseri *Mevâkıf*'in ismine de ilham kaynağı olan *vakfe* ve *mevkîf* kavramlarını konu edinmektedir. Bu çerçevede eserde, insanı ahlak, bilgi ve kendini gerçekleştirme açısından kemale doğru götüren manevi yolculuğun farklı mertebeleri, Nifferî'nin yolculuğun nihai noktasını ifade eden *vakfe* anlayışı ekseninde ele alınmıştır. Sufilerin seyr u sülûk ve marifet anlayışlarıyla ilgili temel kavramları ihtiva eden eser BYR Publishing House tarafından Bişkek'te basılmıştır. (Çakmaklıoğlu, 2016). Eser ayrıca, hayatı hakkında detaylı malumat bulunmayan Nifferî'nin hayatı ve eserleri hakkında az ama derli toplu bilgiler de takdim etmektedir. (Çakmaklıoğlu, 2016: 19-52).

3.4.1.14. Fahrettin Divriğî ve Arûz Kitabı (Arûz Kasidesi ve Şerhi)

2014-2016 yılları arasında Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapan Prof. Dr. Yusuf Doğan tarafından kaleme alınan eser, XIII. Yüzyıl dilbilim âlimi, şair ve fakihlerinden Fahrettin Divriğî'nin Arap edebiyatının arûz ilminin kurallarını manzum olarak yazdığı ve sonra da şerhettiği *Şerhu'l-Kasîdeti'l-Mütedammine li ilmi'l-Arûz* isimli esrinin tahkik ve tahlilinden ibarettir. Bu çalışmayla, bir Türk âliminin Arap edebiyatının incelikli konularına ilişkin el yazması halinde bulunan bu önemli eseri gün yüzüne çıkartılıp basılmak suretiyle (Doğan, 2015) ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Kitapta ayrıca müellifin hayatı ve eserleri hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. (Doğan, 2015: 23-40)

3.4.1.15. Эгеменууддуктен Кийин Кыргызстандагы Диний Абал (Мумкунчулуктору жана коопсуздуктары) (Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da Dini Durum (İmkânlar ve Riskler))

İlahiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı Doç. Dr. Bakıt Murzarahimov tarafından kaleme alınan eser, konuya öncelikle kurumsal açıdan yaklaşarak Kırgızistan’da bağımsızlık sonrasında açılan ve dini eğitim veren kurumları genel hatlarıyla tanıtmakla başlar. Bu çerçevede eserde Kırgızistan’da dini eğitim veren fakülte, medrese, vakıf ve derneklerin faaliyetlerine yer verilmiştir. (Murzaraımov, 2018: 19-35) Daha sonra eserin hacim bakımından büyük bir yer tutan İkinci Bölümünde Kırgızistan’da aktif olan dini akımlar imkânları ve riskleri bakımından tanıtılmıştır. Bu doğrultuda İslam, Hıristiyanlık, Tengricilik, Budizm ve Hint dinleri ekseninde Kırgızistan’da faal olan dini akımlar tarihi ve fikirleri bakımından ele alınmıştır. (Murzaraımov, 2018: 37-144). En nihayetinde eserde bütün bu faaliyetlerin Kırgızistan’da din eğitimi noktasında ne gibi imkânlar sunduğu ve ayrıca nasıl riskler taşıdığı noktasında da değerlendirmelerde bulunulmuştur.

3.4.2. Projeler

Özellikle İlahiyat Fakültesi bünyesinde yürütülen projeler Kırgızistan’ın dini hayatına ve Kırgızistan’daki din eğitimi faaliyetlerine doğrudan katkı sağlar mahiyettedir. Hali hazırda yürüttüğümüz bu proje de başta olmak üzere tüm bu projeler Kırgızistan’da din eğitiminin daha planlı ve belirli stratejiye göre daha düzenli yapılması amacını gütmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde şimdiye kadar yapılan bu projeler hakkında kısa tanıtıcı bilgilere yer vereceğiz.

3.4.2.1. Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurucu dekanı Prof. Dr. Suat Cebeci’nin proje yöneticiliğini yaptığı “Kırgızistan’da Dini Durum ve Din Eğitimi: Durum Analizi ve Öneriler” başlıklı proje 2014 yılında tamamlanmıştır. Bu projenin araştırma raporu da bir kitapçık halinde yayımlanmıştır. (Cebeci ve diğerleri, 2014). Söz konusu araştırmaya, Kırgızistan Cumhurbaşkanlığı tarafından KTMÜ Rektörlüğüne bazı konuların araştırmalar yapılmak ve teklifler sunulmak üzere tevdi edilmesiyle başlanmıştır. Zira bu konular arasında Kırgızistan’daki dini yapının ve din eğitiminin mevcut durumunun incelenmesi de vardır. Üniversite rektörlüğü de bu görevi üçü İlahiyat Fakültesi’nden beş kişilik bir ekibe vermiştir. Araştırma neticesinde yayınlanan raporda öncelikle Avrupa Birliği ülkeleri, Amerika, Rusya ve Türkiye’de din eğitiminin mevcut

durumuna dikkat çekilmiştir. Ardından Kırgızistan'da dini durum ele alınmıştır. Araştırma esnasında yetkililer, medrese yöneticileri ve hocalarla yapılan görüşmeler ile halka uygulan anket sonuçlarına göre bazı bulgular tespit edilerek durum analizi yapılmıştır. Bütün bu çalışmalar neticesinde de Kırgızistan'da din eğitiminin daha planlı ve sağlıklı yürütülmesi amacıyla bazı tekliflerde bulunulmuştur. Bütün bu hususlara araştırma raporunun son bölümünde yer verilmiştir. (Cebeci ve diğerleri, 2014: 41-62).

3.4.2.2. Prof. Dr. Suat Cebeci'nin proje yürütücülüğünü üstlendiği "Kırgızistan'da Dini Etki Mekanizmaları ve Dini Gelişmenin Karakteristiği" başlıklı bir proje Manas Üniversitesi bünyesinde 2016 yılında tamamlanmıştır. Proje, Kırgızistan'da faaliyet gösteren dini grupların bu ülkede nasıl bir gelişmeye yol açtığı, toplumda müşahede edilen dindarlaşma olgusunun ne tür bir dini anlayış çerçevesinde ilerlediği gibi hususların akademik ve objektif bir bakış açısıyla tespiti amacıyla hazırlanmıştır. Bu çerçevede proje, Kırgızistan Cumhuriyeti Din Komisyonu Başkanı ve diğer yetkilileri, Müftiyat'ın merkez ve taşra görevlileriyle bizzat görüşmeler yapılarak yürütülmüştür. Proje neticesinde hazırlanan araştırma raporu KTMÜ İlahiyat Fakültesi Avrasya Bilim ve Kültür Vakfı (ABİKVA) tarafından bir kitapçık halinde basılarak (Cebeci ve diğerleri, 2016) ilgili kişi ve kurumların istifadesine sunulmuştur.

3.4.2.3. İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından 2017-2018 yılları arasında İlahiyat Fakültelerinde Okutulan Temel Ders Kitapları ve Kırgızcaya Çevirisi başlıklı bir proje yürütülmüş ve bu proje 2018 yılında tamamlanmıştır. Bu çerçevede daha önce detaylı bir şekilde tanıtımını yapmış olduğumuz ve İlahiyat Fakültelerinin Tefsir, Hadis, İslam Hukuku, Tasavvuf, Din Eğitimi, Din Sosyolojisi gibi temel alanlarının ders kitapları akademik bakış açısıyla yazılmış ve Kırgızca'ya tercüme edilmiştir. Söz konusu bu eserler Kırgızca ve Türkçe olmak üzere toplam 20 kitap halinde basılmış ve Kırgızistan'daki ilahiyat fakültelerinin istifadesine sunulmuştur. Bu sebeple eserler, Kırgızistan'da özellikle de İlahiyat Fakülteleri'nde okutulan temel ders kitapları noktasında büyük bir boşluğu dolduracak mahiyettedir.

3.4.2.4. Yine İlahiyat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından Fakülte dekanı Prof. Dr. Mustafa Köylü'nün yürütücülüğünü üstlendiği "Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlikleri ve Sorunları" başlıklı bir proje 2018-2019 yılları arasında yürütülmüş ve bu proje de 2019 yılı içerisinde tamamlanmıştır. Kırgızistan camilerinde görev yapan

imamların mesleki yeterliklerini ve sorunlarını araştırarak, daha iyi hizmet yapmaları için birtakım önerilerde bulunmayı hedefleyen bu proje kapsamında 206 imama anket uygulanmıştır. Ayrıca Kırgızistan'daki yedi bölgede görev yapan kadılarla ve büyük cami imamlarıyla da mülakat yapılmıştır. Tüm bilgiler toplanarak bazı değişkenler açısından değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda Kırgızistan'daki din görevlilerinin mesleki yeterliliklerinin daha iyi bir seviyeye ulaştırılması ve mevcut sorunlarının da giderilmesi noktasında önemli bazı tespitlerde ve tavsiyelerde bulunulmuştur. (Köylü ve diğerleri, 2019: 34-61). Bu tespitler daha çok Kırgızistan'da faaliyet gösteren İslami gruplar ile Müslüman olmayan dini grupların faaliyetleri ve bunların ülkedeki dini gelişmeye etkilerine yöneliktir. Akademik yöntem ve objektif bakış açısıyla yürütülen bu projenin Kırgızistan'da yürütülen din hizmetlerinin ve yaygın din eğitiminin daha sağlıklı bir şekilde yapılması noktasında önemli bir boşluğu dolduracağı muhakkaktır.

3.4.2.5. Yine aynı çerçevede ve aynı amaca matuf olmak üzere fakültemiz öğretim elemanlarından Doç. Dr. Muhittin Düzenli tarafından, “Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Hadis Bilgi Düzeyleri” konulu bir proje 2018-2019 yılları arasında yürütülmüş ve bu proje de 2019 yılında tamamlanmıştır. Bu projede de Kırgızistan'daki din görevlilerinin mesleki yeterlilikleri özel ve sınırlı bir veçheden, hadis bilgi düzeyleri açısından değerlendirilmiştir. Amaçları ve sonuçları açısından bir önceki projeye örtüşen ve bu doğrultuda önerilerin de bulunduğu (Düzenli ve diğerleri, 2018: 18-21) bu projenin de Kırgızistan'daki din hizmetleri ve din eğitiminin sağlıklı yürütülmesi noktasında önemi açıktır.

3.4.2.6. İlahiyat Fakültesi bünyesinde fakülte dekanı Prof. Dr. Mustafa Köylü'nün yürütücülüğünde hali hazırdaki “Türkiye'nin Kırgızistan Din Eğitimine Katkıları” başlıklı bu proje de devam etmektedir. 2020 yılı içerisinde tamamlanması planlanan bu proje, Türkiye'nin yaklaşık 27 yıldır Kırgızistan'da yaptığı örgün ve yaygın din eğitimi hizmetlerini ele alıp inceleyerek, bir değerlendirmesini yapıp öneriler sunması itibarıyla bundan sonraki süreçte Kırgızistan'da din eğitiminin belirli bir metot ve planlama dâhilinde yapılması noktasında önemlidir.

3.4.3. Ulusal ve Uluslararası Sempozyumlar

3.4.3.1. Ulusal Sempozyumlar: “Ahlak ve Değerler” Sempozyumu. Modern dünyada din, coğrafya ya da kültür fark etmeksizin genel olarak ahlaki değerlerden uzaklaşma, hatta ahlaken yozlaşma hemen herkesin

kabul ettiği bir gerçektir. Bu sebeple dünya çapında bu konu etrafında akademik ya da halka yönelik yaygın faaliyetler yürütülmektedir. Kırgızistan Cumhuriyeti de bu temel sorunu dikkate alarak toplumun ahlaki değerlere nitelikli bir şekilde yönelmesini sağlamak ve bu konuda bir farkındalık oluşturmak amacıyla 2017 yılını, “Din, Ahlak ve Medeniyet” yılı olarak ilan etmiştir. Bu çerçevede Kırgızistan’da farklı etkinlikler yürütülmüştür. KTMÜ İlahiyat Fakültesi’nde de ilan edilen bu yılın misyonuna uygun olarak, ulusal çapta 26-27 Ekim 2017 tarihleri arasında “Ahlak ve Değerler Sempozyumu” düzenlenmiştir. Ulusal çapta düzenlenen bu Sempozyuma sadece İlahiyat Fakültesi öğretim elemanları değil, Manas Üniversitesinin farklı fakültelerinden de akademisyenler sunmuş oldukları tebliğler ile katkı sunmuşlardır. Sempozyum çerçevesinde küresel ahlaki sorunlara, temel değerler ve bunların eğitimi problemine; genelde ilahiyatın temel alanlarının perspektifinden özelde de iletişim, iktisat, tarih, eğitim, edebiyat ve felsefe açısından yaklaşılarak tespit ve çözüm önerilerinde bulunulmuştur. Dolayısıyla sempozyum genelde küresel çapta, özelde de Kırgızistan’la alakalı temel ve güncel bir sorunu gündeme taşımıştır. Sempozyumda sunulan tebliğlerin tam metinleri ayrıca Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları arasında basılmıştır. (Düzenli; Eyüpoğlu, 2019)

3.4.3.2. Uluslararası Sempozyumlar: “Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları” başlıklı uluslararası sempozyum, 10-12 Ekim 2018 tarihleri arasında KTMÜ İlahiyat fakültesinin koordinasyonu ile Bişkek’te düzenlenmiştir. İslam medeniyetinin kurulmasında ve gelişmesinde önemli katkıları olan Orta Asya âlimlerinin hayatlarının, eserlerinin ya da önemli düşüncelerinin konu edildiği bu uluslararası sempozyuma beş farklı ülkeden ağırlığını ilahiyat fakültesi öğretim üyelerinin oluşturduğu farklı branşlardan 92 tebliğci katılmıştır. Aslında sempozyumda farklı açılardan ele alınan; İmam Buhârî, İmam Mâturûdî, Farabî, Serahsî, Merginânî, Sekkâkî, Zemahşerî, Ahmet Yesevî ve Yusuf Has Hacib gibi alimlerden her biri hakkında müstakil bir sempozyum ya da çalışma yapılabilir. Bu sempozyum vesilesi ile âdeta Orta Asya’nın ya da daha doğru bir tabirle Kırgızistan’ın da içinde yer aldığı geniş Türkistan coğrafyasının bilim, kültür ve medeniyet atlasının genel bir panoraması çıkartılmıştır. Bu yönüyle söz konusu bu uluslararası sempozyum gelecekte bu konuda yapılabilecek daha hususi sempozyumlara kaynaklık edecek bir mahiyet sergilemektedir. Uzak ya da yakın geçmişin kültürel ve bilimsel mirasını konu edinen bu tür

etkinlikler özelde Kırgızistan'ı genelde de geniş Türkistan coğrafyasını günümüzdeki imkân ya da sorunlarıyla birlikte anlama noktasında önemli bir katkı sağlayacaktır.

Başta Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olmak üzere; Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yabancı Diller ve Mesleki Kariyer Üniversitesi (Almatı/Kazakistan) ile Türkiye Diyanet Vakfının işbirliğiyle gerçekleştirilen bu sempozyumun bildirilerinin tam metinleri KTMÜ yayınları arasında kitap olarak da basılarak (Düzenli; Gökalp; Yüksek, 2019) bu çalışma daha kalıcı hale getirilmiştir.

4. Manas Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi Dışındaki Diğer Birimlerince Yürütülen Akademik Faaliyetler

Üniversitenin diğer birimlerinde yürütülen kitap, makale ve sempozyum şeklindeki akademik faaliyetleri de genel hatlarıyla şu şekilde tanıtmak mümkündür:

4.1. Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset

Doç. Dr. Cengiz Buyar'ın editörlüğünde hazırlanan eser, isminden de anlaşılacağı üzere Kırgızistan'ı tarihi, ekonomisi, eğitim sistemi, turizm imkânları, toplumsal ve siyasi yapısının yanı sıra dini durumu itibarıyla da tanıtan bir el kitabı niteliği taşımaktadır. Kitap, Manas Üniversitesi öğretim üyelerinden alanında uzman çok sayıda araştırmacı tarafından kaleme alınarak editörlü bir çalışma olarak yayımlanmıştır. (Buyar, 2017). Eserin VI. Bölümü Kırgızistan'ın mevcut dini durumuna ayrılmış (ss. 439-500) ve bu bölüm Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Bakıtbek Murzaraimov tarafından yazılmıştır. Bu çerçevede kitabın bu bölümünde Kırgızistan'da dini durum, misyoner gruplar ve misyonerlik faaliyetleri ile Kırgızistan'daki dini kurumlar, cemaatler ve din eğitiminin mevcut durumu akademik bakış açısıyla ele alınmıştır.

4.2. Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler

Editörlüğünü Prof. Dr. Fahri Unan ve Doç. Dr. Cengiz Buyar'ın üstlendiği eser, KTMÜ Türk Uygarlığı Araştırma ve Uygulama Merkezi bünyesinde aynı adla yürütülen projenin neticesinde ortaya çıkmış ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları arasında basılmıştır. (Unan; Buyar, 2017). Eserde İslam kültür, medeniyet ve siyaset tarihine damgasını vurmuş; İmam Ebu Hanife, İmam Buhari, İmam Maturûdi, Farabi, İbn Sina, Kaşgarlı Mahmud, İmam Serahsi, Ali Şir Nevai ve burada adını sayamayacağımız daha pek çok Türk şahsiyet hakkında genel olarak tanıtıcı

mahiyette bilgiler bulunmaktadır. Türkçe ve Kırgızca olarak kaleme alınan eserde, sadece ilk dönem Türk-İslam tarihinin önemli şahsiyetleri ele alınmamış, aynı zamanda Ahmet Cevdet Paşa, Ziya Gökalp, Mehmet Akif Ersoy, Mustafa Çokay, Osmanali Sıdıkov, İmanali Haydarbekov ve Cengiz Aytmatov gibi yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerine de yer verilmiştir. (Unan; Buyar, 2017: 313 vd.).

4.3. Türk Devlet Yönetimi Geleneği

Editörlüğünü Doç. Dr. Cengiz Buyar, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Kıldıroğlu ve Doç. Dr. Muratbek Kocobekov'un üstlendiği eser 3-4 Nisan 2014 tarihleri arasında Manas Üniversitesi'nde aynı adla düzenlenen uluslararası kongrede sunulan tebliğlerin kitaplaştırılmış halidir. (Buyar ve diğerleri, 2016). Adından da anlaşılacağı üzere eser, tarih boyunca İslam öncesi ve sonrasında pek çok devlet kuran Türklerin bu tecrübelerinden kaynaklanan devlet yönetim geleneği ve bu geleneğin esaslarını ihtiva etmektedir. Geniş Türk devletleri tarihinin yanı sıra Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi Türk-İslam devletlerinin yönetim anlayışları ve devlet geleneği hakkında da çok sayıda önemli bildiriye ihtiva eden eserde ayrıca Farabi, (Buyar ve diğerleri, 2016: 371) İbn Haldun (Buyar ve diğerleri, 2016: 278) ve Dede Korkut'un (Buyar ve diğerleri, 2016: 365) devlet ve yönetim anlayışları hakkında da detaylı bilgiler mevcuttur.

4.4. Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Göç, Yoksulluk ve Kimlik)

17-20 Nisan 2018 tarihleri arasında Bişkek'te Manas Üniversitesi bünyesinde aynı adla düzenlenen uluslararası sempozyumda sunulan çok sayıda tebliğin tam metinlerinin yayımlanmasıyla (Oktay; Aksoy; Karaman, 2018) oluşan kitap göç, yoksulluk ve kimlik sorununa ilişkin farklı perspektifleri ihtiva etmektedir. Zira söz konusu bu tebliğlerde, genel olarak Orta Doğu, Orta Asya ve Afrika ülkelerinde yaşanan ve günümüzde de mevcut uzun süreli savaşlar sebebiyle artık küresel bir insanlık sorunu haline gelen göç ve yoksulluk sorununa sosyolojik, antropolojik, siyasi, dini ve tarihi açıdan yaklaşılarak bir çözüm önerisi sunulmaya çalışılmıştır. Sempozyumda probleme dini açıdan ve İslami ilimlerin perspektifiyle yaklaşan çok sayıda tebliğ de sunulmuştur. Çalışmamızın ana çerçevesi itibarıyla söz konusu bu dini içerikteki tebliğler bizi ilgilendirdiği için sadece bunlara genel hatlarıyla işaret etmeye çalışacağız. Bu tebliğlere muhtevası açısından genel olarak baktığımızda şöyle bir tabloyla

karşılaşmaktayız: İslam Hukuku'nun göç ve fakirlik sorununa bakışı ve çözüm önerileri, yeni dini akımların Orta Asya gençliği üzerindeki etkileri ve Din Eğitimi'nin rolü, Hz. Peygamberin hicret örneğinden hareketle göç sorununa çözüm önerileri, klasik tasavvufi metinlerden hareketle göç ve seyahatin tasavvufi yorumu, hadislerde fakirlik olgusu, Orta Asya'da dini-toplumsal kimliğin bir tezahürü olarak Hanefi-Maturidi-Yesevilik. Bütün bu başlıklardan da anlaşılacağı üzere; sempozyumda Kırgızistan'ın da içinde bulunduğu geniş Orta Asya coğrafyasının temel bir problemi olan göç-yoksulluk ve kimlik sorununa İslami ilimlerin bakış açısıyla da yaklaşılarak bu perspektiften bir çözüm önerisi sunulmaya çalışılmıştır.

4.5. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi'ndeki Dinî İçerikli Makaleler

Manas Üniversitesinin uluslararası alan indekslerinde taranan bilimsel dergilerinden olan *Manas Sosyal Bilimler Dergisi* 2002 yılından beri düzenli olarak yayın hayatını sürdürmektedir. Dergi başta Kırgızistan olmak üzere Orta Asya Ülkeleri ve Türk dünyasının kültürel zenginliklerini, Türk dünyasına ilişkin, kültürel ve sosyal olayları ve problemleri, makro ve mikro düzeydeki güncel çalışmaları bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak amacıyla yayımlanmaktadır. Sosyal Bilimlerin; tarih, edebiyat, psikoloji, sosyoloji, felsefe, iktisat, din, eğitim vs. gibi tüm alanlarında geniş yelpazeli bir muhtevaya sahip olan dergi ilahiyatın temel alanlarına ilişkin de çok sayıda akademik makaleyi ihtiva etmektedir. Söz konusu bu makaleler derginin farklı sayılarında yayımlanmak suretiyle başta Kırgızistan ve Türkiye olmak üzere uluslararası planda ilgili tüm araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Dergide bu anlamda çok sayıda makale bulunduğu için burada söz konusu bu makalelerin içerik analizine girmeden sadece künyelerini 2019 yılından geriye doğru sıralamakla yetineceğiz.

1. Korkmaz, Mehmet. "Türk-İslam Eğitim Geleneğinde Öğretmen-Öğrenci İlişkilerinin Ahlaki Çerçevesi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/1, (Ocak 2020): 529-538.
2. Köylü, Mustafa, Murzaraimov, Bakıt, Düzenli, Muhittin, Eyüpoğlu, Osman, Korkmaz, Mehmet, Gökçe, Ferhat. "Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlikleri ve Sorunları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/4 (Ekim 2019): 3101-3125.

3. Korkmaz, Mehmet, Osmanoğlu, Cemil, "Küreselleşmenin Birey ve Toplum Hayatına Etkileri ve Din Eğitimi", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/3, (2019): 975-991.
4. Eyüpoğlu, Osman, Perşembe Erkan. "İşlevsellik Açısından Ahlak-Din İlişkisi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/4 (Ekim 2018): 79-96.
5. Korkmaz, Mehmet. "Taşköprülü-Zâde'ye Göre Öğretmenlik ve Öğrencilik Ahlakı". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (Temmuz 2018): 297-318.
6. Colaliyeva, Cazgül. "Din Eğitimi Temelleri: Kırgızistan Örneği". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (Temmuz 2018): 279-295.
7. Köylü, Mustafa. "Türkiye ve Batı Ülkelerinde Yüksek Din Eğitimi: Niteliksel Bir Karşılaştırma". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (Temmuz 2018): 261-278.
8. Yüksek, Ali. "Namaz İbadetinin Tarihi Süreci". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/2 (Nisan 2018): 111-125.
9. Yüksek, Ali. "According to the Islamic Law Termination of Pregnancy and the Principles of *Ğurra*". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/1 (Ocak 2018): 169-185.
10. Köylü, Mustafa, Bekmurzayev, Mirgül. "Kırgız Atasözleri Işığında Aile Kurumu". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/1 (Ocak 2018): 119-147.
11. Düzenli, Muhittin. "Zayıf Hadisin Epistemik Değeri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/1 (Ocak 2018): 187-207.
12. Düzenli, Muhittin. "Tecrübi Bilgiden Sezgisel Bilgiye Rivâyetlerin Sıhhatini Belirlemede Sezgisel (İlham) Gücün İmkânı". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 46-63.
13. Çelik, Hüseyin. "Kur'an'da "Ay'ın Yarılması" Mucizesi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 67-87.
14. Köylü, Mustafa. "Batı Ülkelerinde Din Eğitimi: Genel Bir Bakış". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 223-245.
15. Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. "Davud el-Kayserî'ye Göre Sufî Epistemolojisinin Temel Bir Kavramı Olarak "Keşf" ve Türleri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 247-261.
16. Eyüpoğlu, Osman, Çelik, Hüseyin, Yıldız, Murat. "Bireysel Dini Tecrübe ve İşlevselcilik Açısından Kur'an Kıssaları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 263-287.

17. Murzaraimov, Bakıt. "Maturidinin Ehli Kitaba Bakışı". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/4 (Ekim 2017): 289-301.
18. Çelik, Hüseyin. "Kuran'da Savaşla İlgili Getirilen Düzenlemeler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (Temmuz 2017): 61-91.
19. Çelik, Hüseyin. "Ashab-ı Kehf Kissası ve İçerdiği Mesajlar". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (Ocak 2017): 189-217.
20. Düzenli, Muhittin. "Hadis Metodolojisinde Teferrüd Kavramına Yönelik Kullanılan Tabirler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/4 (Ekim 2016): 23-34.
21. Çelik, Hüseyin, Eyüpoğlu, Osman. "Vahiy Bağlamında Kur'an-Sünnet İlişkisi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/4 (Ekim 2016): 35-64.
22. Cebeci, Suat. "Kırgızistan'da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016): 103-117.
23. Çelik, Hüseyin. "Hz. Peygamber (sav.)'in Kur'an'ı Tefsir Etme Şekilleri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016): 119-137.
24. Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. "İbnü'l-Arabi'nin Marifet Teorisi Açısından Aklın Değeri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016): 139-161.
25. Eyüpoğlu, Osman, Yıldız, Murat. "Kur'an'ı Anlamaya Yönelik Literal ve Kültürel Yaklaşımların Sosyal Değişmeye Uyum Açısından İşlevselliği". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016): 163-198.
26. Erdem, Mehmet. "İmam Buhari'nin Kitaplarında İmam Ebu Hanife Hakkındaki Rivayetlerin Tespit ve Tahlili". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (Nisan 2016): 70-84.
27. Çelik, Hüseyin. "Kur'an'ın Yazıya Aktarılması ve İlk Vahiy Kâtibi Meselesi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/1 (2016): 22-33.

Sonuç ve Öneriler

Türkiye Kırgızistan'ın din eğitime oldukça önemli katkılar sunmuştur ve sunmaya da devam etmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz İlahiyat fakülteleri bunun en açık göstergesidir. Günümüzde bu fakülteler; dini alana akademik anlamdaki katkıları, telif ya da tercüme eserlerin basımı, yürütülen proje ya da düzenlenen uluslararası etkinlikler,

yetiştirdikleri mezunları, yüksek lisans ve doktora öğrencileri ile Kırgız toplumunda kendilerinden söz ettirmektedirler.

Türkiye'nin kardeş ve dost ülke Kırgızistan'a yönelik din eğitimi alanında yüksek öğretim ve akademik faaliyetlere ilişkin tecrübe paylaşımının somut tezahürleri Oş, Araşan ve Manas İlahiyat Fakülteleridir. Yürütülen lisans ve lisansüstü derslerin yanı sıra yapılan katkıların önemli bir bölümünü; kitap, makale, proje, ulusal ve uluslararası düzeyde sempozyum, panel ya da konferanslardan ibaret olan akademik faaliyetler oluşturmaktadır. İlahiyat Fakülteleri 87 farklı başlık altında yaklaşık, 15,500 sayfalık akademik tarzda kitaplar bastırılmış ve başta İlahiyat Fakültesi öğrencileri olmak üzere ilgili kurumlara dağıtılmıştır. Bu noktada tüm bu kurumlar içerisinde daha genç olmasına rağmen sahip olduğu imkânlarla da paralel bir şekilde Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin keyfiyet ve kemiyet bakımından ön plana çıkmaya başladığı gözlemlenmektedir.

Tüm bu çalışmalar, henüz eksiklikler olmakla birlikte Kırgızistan din eğitimi faaliyetlerine doğrudan katkı sağlayacak mahiyettedir. Her şeyden önce tüm bu akademik faaliyetler, Kırgızistan yüksek din eğitiminin alanında uzman akademisyenler ile içerik ve üslup itibarıyla zengin modern ders kitapları ve çeşitli akademik yayınlar vasıtasıyla daha planlı ve belirli bir stratejiye göre daha düzenli yapılması noktasında önemli katkılar sunmaktadır. Her üç ilahiyat fakültesi bünyesinde telif ya da tercüme eserlere konusu itibarıyla baktığımızda bunların; Din Eğitimi, Din Sosyolojisi, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Tasavvuf, İslam Felsefesi, Kelam, Mezhepler Tarihi, İslam Tarihi ve Dinler Tarihi gibi İlahiyatın temel alanlarına ilişkin olarak yazılmıştır. Bu noktada söz konusu bu kitapların farklı konularla çeşitlendirilmesinin ve İslamî ilimlerin vazgeçilmez klasik eserlerinin Kırgızca'ya sağlıklı bir şekilde tercüme edilmesinin de Kırgızistan'da yüksek din eğitimi ve akademik araştırmalar açısından önemli olduğunu burada ifade etmeliyiz.

Türkiye'den gelip İlahiyat Fakültelerinde çalışan hocaların toplam sayısı 100'ü bulmuştur (1993-2020). İlahiyat Fakültelerinin verdiği toplam mezun sayısı ise 1114'tür. Bunlardan 28'i doktorasını tamamlamış, 19'u ise doktorasına devam etmektedir. Aynı şekilde 45 öğrenci yüksek lisansını bitirmiş, 20 öğrenci ise yüksek lisansına devam etmektedir. Bu şekilde bu fakülteler bünyesinde artık dini ilimler sahasında genç akademisyenlerin yetişiyor olması Kırgızistan'da din eğitiminin geleceği açısından sevindirici

bir durumdur. Öğrencilerin ilahiyatın sadece belirli alanlarında değil temel tüm alanlarında lisansüstü eğitim almaları, hem akademik çalışmaların özgünlüğü ve kalitesi hem de fakültelerin öğretim elemanı ihtiyacının kendi kaynaklarından karşılanması noktasında önemlidir.

Gerek genel olarak üniversite bünyesinde gerekse İlahiyat fakültesinde yürütülen projelerin, tertip edilen sempozyumların, yayımlanan kitap ya da makalelerin büyük çoğunluğunun Kırgızistan'ın tarihi, dini, kültürü ya da güncel sorunlarıyla bir şekilde alakalı olduğu tespitini burada rahatlıkla yapabiliriz. Hiç şüphesiz bütün bu çalışmaların keyfiyet ve kemiyet itibarıyla henüz yeterli bir düzeye ulaştığını söyleyemeyiz. Tüm bu çalışmaların Kırgızistan'da din eğitimi veren diğer ilahiyat fakülteleriyle koordineli bir şekilde çeşitlenerek devam etmesi ve eksik olan kısımlarının tamamlanması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- AKYÜREK, Süleyman; KORKMAZ, Mehmet, *Din Öğretimi Yöntemleri*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- AKYÜPEK, Сулейман; КОРКМАЗ, Мехмет, *Дин Сабагынын Окутуунун Методдору*, Которгон: Айтмамат Кариев, Миргүл Бекмурзаева, Жазгүл Жолалиева, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, (Diyanet Vakfı Yayınları), İstanbul 2017.
- БАЙРАҚДАР, Мехмет, *Ислам философиясынын негиздери*, Которгон: Бабатаев, Абдирашит, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- BUYAR, Cengiz, (ed.), *Kırgızistan, Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset*, (BYR Publishing House), Bişkek 2017.
- BUYAR, Cengiz ve diğerleri, (ed.), *Türk Devlet Yönetimi Geleneği*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2016.
- CEBECİ, Suat ve diğerleri, *Kırgızistan'da Dini Durum ve Din Eğitimi: Durum Analizi ve Öneriler*, Araştırma Raporu, (KTMÜ İlahiyat Fakültesi Avrasya Kültür ve Bilim Vakfı Yay.), Bişkek 2014.
- CEBECİ, Suat ve diğerleri, *Kırgızistan'da Dini Etki Mekanizmaları ve Dini Gelişmenin Karakteristiği*, Araştırma Raporu, (KTMÜ İlahiyat Fakültesi Avrasya Kültür ve Bilim Vakfı Yay.), Bişkek 2016.
- ÇAKMAKLIOĞLU, M. Mustafa, *Hakikat Yolcusunun Son Durağı: Abdulcebbar En-Nifferî'ye Göre Vakfe*, (BYR Publishing House), Bişkek 2016.

- ÇAKMAKLIOĞLU, M. Mustafa, *Tasavvufa Giriş*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- ЧАКМАКЛЫОГЛУ, Мухаммет Мустафа, *Тасаввуф Илимине Киришүү*, Которгон: Азат Токтоналиев Шакирович, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- ÇELİK, Hüseyin, *Kur'an Tarihi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- ЧЕЛИК, Хүсейин, *Кураны Карим Кутебинин Тарыхы*, Которгон: Айтмамат Кариев, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- DOĞAN, Yusuf, *Fahreddin Divriği ve Arûz Kitabı*, (BYR Publishing House), Bişkek 2015.
- DÜZENLİ, Muhittin ve diğerleri, "Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Hadis Bilgi Düzeyleri", Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Proje Koordinasyon Başkanlığı, *Proje Kesin Raporu*, (Proje no: KTMU-BAP-2018.SBE.02).
- DÜZENLİ, Muhittin, *Hayatımızı Şekillendiren Ahlaki Değerlerimiz*, (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi), Bişkek 2017.
- DÜZENLİ, Muhittin; EYÜPOĞLU, Osman, (ed.), *Ahlak ve Değerler Sempozyumu*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- DÜZENLİ, Muhittin; GÖKALP, Yusuf; YÜKSEK, Ali, (ed.), *Uluslararası Orta Asya Âlimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları Sempozyumu*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- DÜZENLİ, Muhittin; GÖKÇE, Ferhat, *Hadis Usûlü*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- ДҮЗЕНЛИ, Мухиттин; Гөкче, Ферхат, *Хадис Усулу*, Которгон: Майрамбек Жусупов, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- ERDEM, Mehmet; Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- ЭРДЕМ, Мехмет; Көсе Сафсет, *Ислам Укугуна Киришүү*, Которгон: Айтмамат Кариев, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- EYÜPOĞLU, Osman, (ed.), *Din Sosyolojisi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- EYÜPOĞLU, Osman, *Kur'an'da İtaat Kavramının Sosyal Psikolojik Tahlili*, (İz Basma), Bişkek 2016.
- ЭЙҮПОГЛУ, Осман, (ред.), *Дин Социологиясы*, Которгон: Абай Кенжекулов, Жылдызбек Таштанов, Максатбек Жумабаев, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.

- KÖYLÜ, Mustafa ve diğerleri, “Kırgızistan'daki Din Görevlilerinin Mesleki Yeterlikleri ve Sorunları”, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Proje Koordinasyon Başkanlığı, *Proje Kesin Raporu*, (Proje no: KTMU-BAP-2018.SBE.01), Bişkek 2019.
- KÖYLÜ, Mustafa, (ed.), *Kültürlerarası Din Öğretimi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- КӨЙЛҮ, Мустафа, (ред.), *Маданияттар Аралык Диний Билим Берүүү*, Которгон: Эргеш кызы Азиза, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- KÖYLÜ, Mustafa; BAZARKULOV, Sayfulla, (ed.), *Din Eğitimi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- КӨЙЛҮ, Мустафа; БАЗАРКУЛОВ, Сайфулла, (ред.), *Дин Педагогикасы*, Которгон: Эрмамат Эргешов, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- KÖYLÜ, Mustafa; KILIÇ, Ayşe İnan, (ed.), *Ahlak ve Değerler*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2019.
- КӨЙЛҮ, Мустафа; КЫЛЫЧ, Айше Инан, (ред.), *Адеп-Ахлак Жана Баалуулуктарды Окутуу*, Которгон: Эрмамат Эргешов, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.
- MURZARAIMOV, Bakıtbek, *Эгеменуудлуктен Кийин Кыргызстандагы Диний Абал (Мумкунчулуктору жана коопсуздуктары)*, (BYR Publishing House), Bişkek 2018.
- OKTAY, Ercan; AKSOY, Metin; KARAMAN Ömer Faruk, (ed.), *Uluslararası Orta Asya Sempozyumu Bildiriler Kitabı (Göç, Yoksulluk ve Kimlik)*, Bişkek 2018.
- UNAN, Fahri; BUYAR, Cengiz, (ed.), *Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları), Bişkek 2017.
- ЮСУПОВ, Фархат; МУРАТАЛИЕВ, Сабыр; Орунбеков Шохимардан, *Диний Риторика*, (Кыргыз-Түрк «Манас» университети басылмалары), Бишкек-2018.

5. Bölüm

MEDYA

GAZETECİLERİN MESLEĞE İLİŞKİN DEĞER YARGILARI ÜZERİNE BİR İNCELEME: KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİNDE

Erdoğan AKMAN* - Niyazi AYHAN**

Giriş

Gazetecilerin temel görevi, topluma çevrelerinde ve dünyada gelişen olayları hızlı ve doğru bir şekilde aktarmaktır. Gazeteciler bu işlevi yerine getirerek, toplumun aydınlanmasında ve bilgilendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Tüm meslek gruplarında olduğu gibi gazetecilik mesleğinin de belli başlı meslek değerleri ve etik kuralları bulunmaktadır. Gazetecilerin mesleki ve etik kurallardan bağımsız bir şekilde çalışması hak ve kural ihlallerini beraberinde getirmektedir.

Meslek etik ilkeleri ve değerlerinin hukuksal bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Ancak bu ilke ve değerler gazetecilere yol gösterici bir özelliğe sahiptir (Özgen, 1998.51). Bunun yanında etik kuralların, gazeteciliğin standart ve sorumluluklarının sınırlarını çizen bir yönünün de bulunması nedeniyle meslek etik ilkeleri gazetecilik mesleğinde büyük öneme sahiptir.

* Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi.
erdogan.akman@manas.edu.kg

** Yrd. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi.
niyazi.ayhan@manas.edu.kg

Meslek etik ilkeleri ve değerleri gazeteciler arasında haksız rekabeti önleme, habercilikte doğruluk ve dürüstlük ilkelerinin sağlanmasında önemli bir görevi de yerine getirmektedir.

Bu çalışmada gazetecilik mesleğine ilişkin değer yargılarından hareketle Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin mesleğe ilişkin değer yargılarına bakışları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda araştırmanın sonuçları; Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te gazetecilik mesleğini icra eden, basit tesadüfi örneklem yoluyla seçilen 63 kişiye yüz yüze anket uygulanarak elde edilmiş ve bazı önemli bulgulara ulaşılmıştır.

Gazetecilerin büyük oranı yaptığı haberler kapsamında en fazla kendilerine karşı sorumlu hissetmektedirler. Bununla birlikte gazeteciler, gazetecilik işlevlerinden kamuoyunu bilgilendirme ve sorunları analiz etme işlevlerini diğer gazetecilik işlevlerine göre daha fazla önemsedikleri tespit edilmiştir. Araştırmada elde edilen bir diğer önemli veri ise Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin tartışmalı habercilik yöntemlerine ilişkin bakış açılarının tespitine yöneliktir. Gazeteciler isteksiz haber kaynağını yıldırma ve başkalarına ait belgeleri kullanma konusunda daha hassaslardır. Aynı zamanda araştırma verilerine göre katılımcıların gazetecilik değer yargılarından en fazla sorumluluk, dürüstlük ve doğruluk değer yargılarını önemsemektedir.

Araştırma kapsamında katılımcıların, Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra eden gazeteciler hakkındaki düşünceleri de tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda katılımcıların büyük oranı gazetecilerin haber ve yorum ayırımının bilinciyle haber yaptıklarını düşünmektedir.

Çalışmada genel olarak Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra edenlerin mesleğe ilişkin değer yargıları üzerine bir veri elde edilmeye çalışılmıştır. Genel olarak gazetecilerin gazetecilik etik ilkelerine duyarlı oldukları görülmektedir. Bunun yanında çalışma Kırgızistan'daki habercilik anlayışının da ortaya koyması bakımından da öneme sahiptir. Bu bakımdan çalışma, habere imza atan gazetecilerin hangi niyetle, hangi etik kurallar çerçevesinde haber yaptıklarının tespiti bakımından da önemli bir veri sunmuştur.

Gazeteci Kimliği: Gazetecinin Görev ve Sorumlulukları

Gazetecinin görevlerini belki de en iyi anlatan cümle Thompson'un medyanın işlevlerine ilişkin yaptığı gazeteci, halkın orada olmadan veya

etkileşime girmeden sorunlar ve eylemler hakkında bilgi edinmesini sağlar şeklindeki tanımıdır (Thompson 1995'dan akt. Bolin, 2006: 17). Gazeteci bu işlevi yerine getirirken içerisinde yaşadığı toplumun ihtiyaçlarını ve sorunlarını kapsamlı bir şekilde yansıtmalıdır (Schwitzer vd., 2005: 576).

Gazeteci toplumun doğru bilgiye ve habere ulaşmasını sağlayarak onların çeşitli konular hakkında bilgi sahibi olmalarına, ülke sorunları karşısında benzer duygu ve düşünceleri paylaşmalarına yardımcı olur. Aynı zamanda tartışma ortamları hazırlayarak toplumsal değerlerin ve amaçların belirginleşmesine katkı sağlayarak, toplumsal bilincin oluşmasında bir misyonu da yerine getirir. Bunun yanında kültürün tanıtımı ve geliştirilmesinde, kültürel mirasın korunmasında gazeteci önemli bir rol üstlenir. Bununla beraber gazetecilerin bireylere iyi vakit geçirme, onları eğlendirme noktasında katkı sağladığı söylenebilir (Işık, 2004: 129). Görüldüğü gibi basının dolayısıyla gazetecinin çok çeşitli görevleri yerine getirdiği görülmektedir.

Bülbül ise gazetecinin görevlerini; kamuoyu oluşturma ve kamuoyunu yansıtmak, haber vermek, bilgilendirmek, eğitmek, denetlemek, eleştirmek, eğlendirmek, dinlendirmek, yönetimle yönetilenler arasında köprü işlevi görmek, ilan ve reklamlarıyla ekonomik yaşama yardımcı olmak, uluslararası iletişimi sağlamak vb. olarak belirtmektedir (Bülbül, 2001: 39).

Tokgöz, gazetecilerin temel işlevi haber ve bilgi vermek, toplumun bilmediği şeyler, görmediği yerler ve nesnelere hakkında bilgi vermek olduğunu söylemektedir (Tokgöz, 1994: 37). Buna göre gazeteci her şeyden önce belirli olay ve olgularla ilgili olarak birtakım bilgileri iletirler. Önemli bir bilgi kaynağı olan gazeteciler dünyada meydana gelen enformasyon akımını yoğurup işleyerek haber haline getirmektedir (Işık, 2000: 77). Habercilik işlevi, gazetecilerin temel ve en bilinen işlevidir. Gazetelerin sayfalarında, radyoların ve televizyonların haber saatlerinde verdikleri bilgiler bu işlevin bir göstergesidir (Savaş, 2004: 2).

Gazeteciler, insanların haber alma, okuma ve öğrenme ihtiyaçlarını yerine getirirken, aynı zamanda topluma etkide bulunurlar (Bardakçı, 1968: 15). Gazeteciler insanların toplumsal olaylar hakkında bilgi edinebilecekleri temel kaynak olmaları onları aynı zamanda insanlar üzerinde etkili olmasına yol açmaktadır (Turan, 1992: 46). Gazeteci, günümüzde olduğu gibi geçmişte de dünyada olup biten olayları en kısa zamanda duyurması nedeniyle toplumun yaşamında önemli bir yere sahip olmakla birlikte,

kitlelerin görüş ve davranışlarını etkilemede önemli bir güce sahiptir (Alemdar ve Kaya, 1983: 46).

Basının işlevleri aynı zamanda ülkenin yönetim şekline ve zamana göre farklılık göstermektedirler. Ancak genel kabul gören basının işlevleri bulunmaktadır. Bunlar; haber ve bilgi verme (enformasyon), toplumsallaştırma, güdüleme (motivasyon), tartışma ortamı hazırlama ve diyalog, eğitim, kültürün gelişmesine katkı, eğlendirme ve bütünleştirme şeklindedir (Kaya, 1985: 15-16).

Mc Quail'e göre basının işlevleri enformasyon; toplumdaki ve dünyadaki olaylar ve şartlar hakkında bilgi sağlamak; olayların anlamını açıklamak ve yorumlamak, kurulu otorite ve normları için destek sağlamak, ayrı etkinlikleri koordine etmek; devamlılığı sağlamak; değerlerin yaygınlığını iletirmek ve sürdürmek; eğlence, zevk, oyalanma ve rahatlama aracı olarak sosyal tansiyonu azaltma; seferberlik; siyaset, savaş, ekonomik gelişmeler ve toplumsal hedefler için mücadele vermektir (Mc Quail, 1994: 76).

Gazetecinin yukarıda sayılan görevleri yerine getirirken bazı sorumlulukları da bulunmaktadır. Hutchins komisyonu raporunda basının bağımsızlığı ve basının topluma karşı görevleri üzerinde durulmuş bu bağlamda bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Basının demokrasinin sürdürülmesi çerçevesinde bazı yükümlülükleri bulunmaktadır. Komisyon raporunda göze çarpan en önemli yükümlülük toplumun beklentilerini yerine getirme yükümlülüğüdür. Toplumun beklentileri, toplum çeşitliliği ile bağlantılı bir yükümlülüktür. Basın bu çerçevede toplumun çeşitliliğini göz ardı etmemeli bu çerçevede haberlere yer vermeli şeklinde bir raporlamaya gidilmiştir (Mora, 2008: 9).

Gazeteci; basın özgürlüğü bağlamında her türlü sansürün karşısında halkın doğru haberi almasından sorumludur. Bu bağlamda gazetecinin, her şeyden önce halka karşı bir sorumluluğu söz konusudur. Bununla beraber gazeteci kamu otoriteleri ve işverenine de sorumludur. Ancak halka olan sorumluluk bütün sorumluluktardan önce gelmektedir. Gazeteci, aynı zamanda iletildiği haber ve bilginin de sorumluluğu altındadır. Genel olarak ifade edildiğinde gazetecinin özgürlüğünün sınırlarını öncelikle sorumlulukları ve meslek ilkeleri belirlemektedir (www.tgc.org.tr).

Gazeteci kâr amaçlı medya kuruluşunda çalıştığında iş sözleşmesine bağlı olarak medya sahibine ve aynı zamanda reklam veren kuruluşlara karşı da sorumlu duruma düşmektedir. Ancak bu sorumluluk basın

özgürlüğünün, meslek etik ve ilkelerinin, aynı zamanda gazetecinin hakla karşı sorumluluğunun önüne geçmemelidir. Başka bir ifadeyle gazetecilerin halka karşı sorumluluğu, başta işverene, kamu otoritelerine, reklam verenlere olmak üzere diğer tüm sorumluluklarından önce gelmektedir (Eryılmaz, 1999: 25). Özellikle kamu yararına araştırmacı gazetecilik geleneği, sosyal sorumluluk almak ile özdeşleşmektedir. Bu bağlamda doğruluk, haber kaynağını koruma ve gizliliğe saygı göstermek bu kurallardan bazılarıdır. Dolayısıyla gazetecinin haber kaynağına ilişkin de bazı sorumlulukları bulunmaktadır (Bolin, 2006: 20). Bu nedenle gazetecinin ne kadar özgür olduğu yani kendi davranışından ne kadar sorumlu olduğu önem kazanmaktadır (Tılıç, 1999: 35). Ancak gazetecinin sorumluluğu zaman zaman çelişebilmekte, gazetecinin kişiliği ve etik anlayışı gazetecinin sorumluluk anlayışını etkileyebilmektedir (O'Neill, 1998: 49).

Haber Yapımı Sürecinin Belirleyici Unsuru: Gazetecilik Meslek İlkeleri ve Etik Değerleri

Gazeteciler için haber yapım süreci görev ve sorumlulukları kadar meslek ilkeleri ve etik değerleri ile de ilişkili bir durumdur.

Meslek alanlarında etik sorunlar yaşanmaması için her bir meslek alanı kendi meslek ilkelerini ve etik değerlerini geliştirmiştir. Bu meslek ilkeleri ve etik değerler çalışanların mesleklerini icra ederken nasıl davranmaları ve neye dikkat etmeleri gerektiğine yönelik etik kodlar ve ilkelerdir. Başka bir ifadeyle meslek ilkeleri ve etik değerler bir mesleğe karşı tutunulan tavır ve bu konudaki ortaya konulan değerler anlaşılmalıdır (Arslan, 2001: 47).

Gazeteciliğin meslek ilke ve etik kuralları evrensel ilkeler olarak ortaya konmuş olsa da bu evrensel meslek ilke ve etik kurallarına bağlı kalmakla birlikte her ülkenin kendine değer ve yapısına göre farklılıkları bulunmaktadır. Ancak temelde belirtildiği gibi evrensel meslek ilkeleri ve etik kurallarına bağlı kalınmaktadır. Basın etiği ise öz olarak şöyle tanımlanabilir; basın etiği, basında haberci olarak çalışanların mesleksel etkinliklerindeki ilke ve kuralları düzenleyen ahlak anlayışıdır (Bülbül, 2001: 283).

Genel olarak bakıldığında genel kabul görmüş evrensel etik ilkeler şu şekilde sıralanabilir (Demir ve Avşar, 2005: 55-62):

- Doğruluk-Dürüstlük Kuralı

- Tarafsız ve Objektif Olma Kuralı
- Haber ve Yorum Ayrımı Kuralı
- Meslek Sırrı-Haber Kaynağına Saygı ve Sadakat Kuralı
- Mahremiyet ve Özel Hayatın Gizliliğine Saygı Kuralı
- Eleştiri Sınırını Aşmama-İftira, Hakaret
- Kötüleme ve Mesnetsiz İddialardan Kaçınma Kuralı
- Cevap ve Düzeltme Hakkına Saygı Kuralı
- Kişisel Çıkarların ve Çek Defteri Gazeteciliğinin Reddi Kuralı
- Kurumsal Çıkarların Gerçeklerin Önüne Geçirilmemesi Kuralı
- Terörizm, Şiddet ve Pornografiye Karşı Tavrı Alma Kuralı

Gazetecilik mesleğinde evrensel etik kuralların yanında gazetecilik mesleğin icra edebilecek kişilerin karakteristik özellikleri de bulunmaktadır. Bu aslında gazeteci nasıl olmalıdır? sorusunun da cevabıdır. Girgin'e göre, iyi bir eğitim ve kültür düzeyine sahip olma gerekliliğinin yanı sıra öncelikle gazetecide bulunması gereken özellikleri şöyle sıralamak mümkündür: İtici olmama, girişkenlik, meraklı olma, gözlem yeteneği, kuşkucu olma, mücadelecilik (çabuk pes etmemek), özgüvene sahip olma, esneklik, sağduyulu olma, iş disiplinine sahip bulunma, hislerini denetim altında tutabilme, hızlı analiz ve sentez yapabilme becerisini kullanma, geniş bir kelime haznesine sahip olma, dile hakimiyet, düşüncelerini düzgün ve anlaşılır bir biçimde ifade edebilmedir (atillagirgin.net). Bunun yanında mesleki etik değer ve ilkelere bakıldığında gazetecilik değeri olarak karşımıza doğruluk, dürüstlük, sorumluluk, güvenilirlik, nesnellik, bağımsızlık, adalet, tarafsızlık, yaratıcılık, cesaret, yetenek, empati, rekabet, itaat vb. değerler çıkmaktadır.

Gazeteciler haberlerini yaparken, zaman zaman mesleğin etik kuralları ile bağdaşmayan bazı yöntemleri de kullanmaktadır. Bunlar gazetecilerin gerek haberi toplamada gerekse olayı haberleştirirken ortak kabul görmemiş, kişilik hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği düşünülen hatta suç olarak kabul edilen yöntem ve tekniklerdir.

Bilgi veren kaynağa para ödeme, gizli belgeleri izinsiz kullanma, gazeteci olduğunu söylemeden araştırma yapma, gizi haber kaynağının kimliğini açıklama, isteksiz haber kaynağını yıldırma, başkalarına ait kişisel belgeleri izinsiz kullanma, bilgi toplama amacıyla bir işyerinde işe girme, gizli kamera kullanma, gizli ses kaydı kullanma, televizyon haberlerinde olayların dramatize edilmesi, tecavüz mağdurlarının kimliğinin açıklanması vb. yöntem ve tekniklerdir (İrvan, 2018: 83).

Yöntem

Çalışmanın Konusu

Çalışmada Kırgızistan'daki gazetecilerin, gazetecilik mesleğine ilişkin düşüncelerine odaklanılarak betimsel bir veriye ulaşılması amaçlanmıştır. Bu amaç kapsamında gazetecilere; sorumlu olduğu kesimler, gazetecilik mesleğinin işlevlerinden hangilerini daha fazla ve az önemsedikleri, gazetecilik mesleğinin tartışmalı haber toplama yöntemlerine ilişkin düşünceleri, meslektaşlarının mesleki evrensel etik değerlere uyup/uymadığına ilişkin düşünceleri ve Kırgızistan'daki gazetecilerin etik değer yargılarından hangilerini daha fazla önemsediklerine yönelik düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Örneklem Seçimi

Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra eden kişilerin, gazetecilik mesleğine ilişkin düşüncelerini tespit etmek amacıyla; Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehrinde faaliyet gösteren gazeteciler üzerinde bir alan araştırılması yapılmıştır. Araştırma evreninden basit tesadüfi örneklem yoluyla 75 gazeteciye yüz yüze anket uygulanmış, ön incelemede 63 anket analiz için uygun görülmüş, değerlendirmeler ve analizler bu sayı üzerinden yapılmıştır.

Araştırma Soruları

Çalışmada aşağıda sıralanan 5 temel araştırma sorusuna cevap aranmıştır:

1. Gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin sorumlu olduğu kesimlere ilişkin düşünceleri nelerdir?
2. Gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin, gazetecilik işlevlerini önemli görme durumları nelerdir?
3. Gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin tartışmalı gazetecilik yöntemlerinin onaylayıp/onaylamama durumları nelerdir?
4. Kırgız gazetecilerin evrensel etik değerlere uyup uymadığına ilişkin düşünceleri nelerdir?
5. Gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin gazetecilik mesleğine ilişkin etik değer yargıları nelerdir?

Veri Toplama Araçları

Katılımcıların, gazetecilik mesleğine ilişkin düşüncelerini tespit etmek amacıyla 5 aşamalı anket formu hazırlanmıştır. Anket formu katılımcılar tarafından anlaşılabilir şekilde, Rusça ve Kırgızca olarak hazırlanmış, konu ile ilgili yapılmış araştırmalardan yararlanılarak son

şeklini almıştır. Anket formu, İrvan 'ın *Kıbrıslı Türk Gazetecilerin Mesleki ve Etik Değerleri* adlı çalışmasından uyarlanan (İrvan, 2006) Akman, Ayhan ve Camankulova'nın (2020) *Professional Values and Ethical Rules According to Students of Journalism: Example of Kyrgyzstan* adlı çalışmalarında da kullandığı ölçek baz alınarak oluşturulmuştur.

Anket formun ilk bölümünde 7 soru ile gazetecilik mesleğini icra eden gazetecilerin sorumlu olduğu kesimler hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Katılımcıların maddelere katılma derecelerini ölçmek için beşli Likert tipi ölçek kullanılmış bu ölçekle; (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılıyorum, (5) Kesinlikle Katılıyorum aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Formun ikinci bölümünde 13 soru ile gazetecilerin gazetecilik mesleğinin işlevleri hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmış; katılımcıların söz konusu maddelere katılma derecelerini belirlemek için beşli Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekle (1) Önemli değil, (2) Az önemli, (3) Kararsızım, (4) Önemli, (5) Çok önemli aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Formun üçüncü bölümünde ise literatürde sıkça yer alan tartışmalı habercilik yöntemlerine ilişkin yaklaşımlardan hareketle; gazetecilerin tartışmalı habercilik yöntemlerine bakış açılarını belirlemeye yöneliktir. Bu amacı gerçekleştirmek için 11 soruluk bir ölçekle tartışmalı habercilik yöntemlerini onaylayıp/onaylamadıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Katılımcıların söz konusu maddelere ilişkin görüşleri belirlemek için üçlü Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekle (1) Onaylamıyorum, (2), Kararsızım (3), Onaylıyorum aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Formun dördüncü bölümünde Kırgızistan da mesleği icra eden gazetecilerin evrensel etik değerlere uygun habercilik yaptığına ilişkin görüşlerin belirlenmesine yönelik 21 soru sorulmuş, katılımcıların söz konusu maddelere ilişkin görüşleri belirlemek için üçlü Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekle (1) Katılmıyorum, (2) Kararsızım, (3) Katılıyorum aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Anket formunun beşinci bölümünde ise gazetecilerin mesleği ile ilişkilendirilebilecek değer yargılarının önem durumlarını tespit etmek amacıyla katılımcılara 14 soru yöneltilmiştir. Katılımcıların söz konusu maddelere ilişkin görüşleri belirlemek için beşli Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekle (1) Hiç önemli değil, (2) Önemli Değil, (3) Kararsızım, (4) Önemli, (5) çok önemli aralıklarında yanıtlar alınmıştır.

Verilerin Analizi

Anketler 2019 yılı Eylül ayının ikinci yarısında Kırgızca ve Rusça olarak uygulanmış, alan araştırmasına başlamadan önce hazırlanan anket formu, on gazeteci üzerinde ön teste tabi tutulmuş; son kontroller yapıldıktan sonra da uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Elde edilen veriler, SPSS istatistik programı kullanılarak işlenmiştir. Veriler betimsel analiz teknikleriyle analiz edilmiştir.

Bulgular

Bulgular kısmında öncelikle katılımcıların demografik özelliklerine yer verilmekte; gazetecilerin sorumlu olduğu kesimlere ilişkin düşünceleri, gazetecilik işlevlerini önemli görme durumları, tartışmalı gazetecilik yöntemlerinin onaylayıp/onaylamama durumları, gazetecilerin evrensel etik değerlere ilişkin düşünceleri ve son olarak da gazetecilik mesleğine ilişkin etik değer yargıları bakışları tanımlanmaktadır.

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bazı bulgular şu şekildedir:

Ankete katılan katılımcıların cinsiyet bakımından % 50'si kadın, % 50'si erkektir. Katılımcıların yaş dağılımları % 49,2'si 21-26 yaş, % 20,3'ü 27-32 yaş, % 15,3'ü 33-38 yaş, % 6,3'ü 39-44, % 8,5'i ise 45 yaşından büyüktür. Öğrenim durumları ise % 43,9'u lisans, % 24,6'sı yüksek lisans, % 31,6'sının ise doktora mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcılar mezun oldukları okullar kapsamında, % 28,6'sı C. Balasagun Üniversitesi, % 25'i Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, % 1,8'i Kırgız Teknik Üniversitesi, % 7,1'i M. K. Barskani Doğu Üniversitesi, % 14,3'ü K. Karaseev Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, % 1,8'i B. Elsin Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi, % 17,9'u İ. Arabaev Milli Üniversitesi, % 3,6'sı Uluslararası Kırgızistan Üniversitesi şeklindedir. Katılımcıların gazetecilik mesleğinde çalışma yılları ise % 40,7'i 3 yıl ve daha az, %18,6'sı 4-8yıl, % 15,3'ü 9-13 yıl, % 11,9'u 14-18 yıl, % 1,7'si 19-23 yıl ve % 11,9'u ise 24 yıl ve üzeri çalışanlardan oluşmaktadır.

Gazetecilerin Sorumlu Olduğu Kesimlere İlişkin Düşünceleri

Katılımcılar gazetecilerin sorumlu olduğu kesimlerini tespit etmek amacıyla beşli Likert tipi ölçek ile bazı önermeler sunulmuştur. Bu ölçekle (1) Kesinlikle Katılmıyorum, (2) Katılmıyorum, (3) Kararsızım, (4) Katılıyorum, (5) Kesinlikle Katılıyorum aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Katılımcılar söz konusu maddelere ilişkin verdiği cevaplara göre:

Tablo 1: Gazetecilerin Sorumlu Oldukları Kesimlere İlişkin Genel Görüşleri

Gazetecilerin Sorumlu Oldukları Kesimler	1 Kesinlikle Katılmıyorum	2 Katılmıyorum	3 Kararsızım	4 Katılıyorum	5 Kesinlikle Katılıyorum
Gazeteci halka karşı sorumludur.	% 8.6	% 8.6	% 5.7	%17.1	% 60.0
Gazeteci medya sahiplerine karşı sorumludur.	% 5.9	% 26.5	% 47.1	% 20.6	% 0
Gazeteci kamu otoritesine karşı sorumludur.	% 15.6	% 40.6	% 37.5	% 6.2	% 0
Gazeteci siyasi çevrelere karşı sorumludur.	%8.8	%41.2	%35.3	% 11.8	% 2.9
Gazeteci birim yöneticilerine karşı sorumludur.	%9.1	% 48.5	% 30.3	%9.1	% 3.0
Gazeteci kendisine karşı sorumludur.	% 8.8	% 8.8	% 26.5	% 38.2	% 17.6
Gazeteci reklam verenlere karşı sorumludur.	%45.2	% 22.6	% 32.3	% 0	% 0

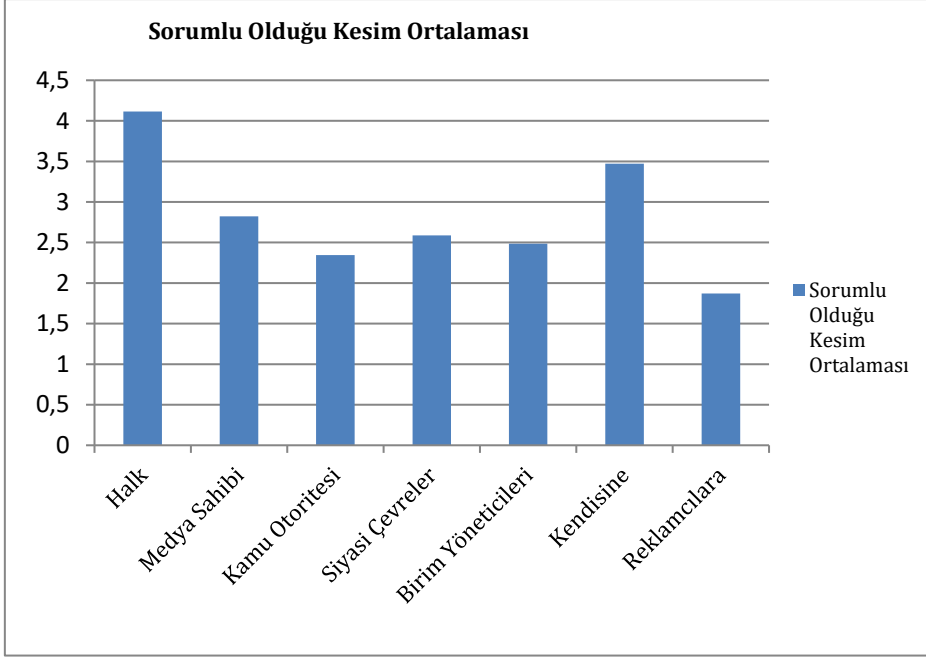
Katılımcılara gazetecilerin sorumlu oldukları kesimler sorulmuş, katılımcıların beşli likert tipi ölçekte verdikleri cevaplar yukarıdaki tabloda sunulmuştur. Buna göre:

Katılımcılar % 77,1 oran ile çoğunlukla halka karşı sorumlu olduklarını beyan ederken, ikinci sırada ise (%55,8) ile kendilerine karşı sorumlu olduklarını bildirmişlerdir.

Katılımcıların büyük oranı kendilerini reklam verenlere karşı sorumlu hissetmemektedir (% 57,8). Diğer bir önemli veri de gazeteciler otoritelere karşı sorumlu hissetmemeleri olmuştur. Medya sahiplerine karşı % 20,6, kamu otoritesine karşı sorumluluk % 6.2, siyasi çevrelere karşı sorumluluk % 14.7, birim yöneticilerine karşı sorumluluk % 12.1'de kalmıştır.

Aşağıdaki şekilde ise katılımcıların verdiği yanıtların aritmetik ortalaması sunulmaktadır.

Şekil 1: Gazetecilerin Sorumlu Hissettikleri Kesimlerin Aritmetik Ortalaması

Yukarıdaki şekilde gazetecilerin sorumlu olduğu kesimlere yönelik verdiği cevapların aritmetik ortalaması verilmektedir. Şekilden de görüldüğü üzere gazeteciler en fazla halka karşı sorumlu hissettiklerini belirtmişlerdir (4.114). Gazeteciler ikinci olarak ise en fazla kendilerine karşı sorumlu hissetmektedir (3.471). En az sorumlu hissettikleri ise reklamcılar (1.871) ve kamu otoriteleridir (2.344).

Gazetecilerin Gazetecinin İşlevlerine İlişkin Görüşleri

Bu bölümde katılımcıların gazetecilik işlevlerinden hangilerini daha çok önemli buldukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaca yönelik beşli likert tipi ölçek kullanılmak suretiyle (1) Önemli Değil (2) Az Önemli, (3) Kararsızım, (4) Önemli, (5) Çok Önemli aralıklarında yanıtlar alınmıştır. Katılımcıların söz konusu maddelere ilişkin verdiği cevaplar aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

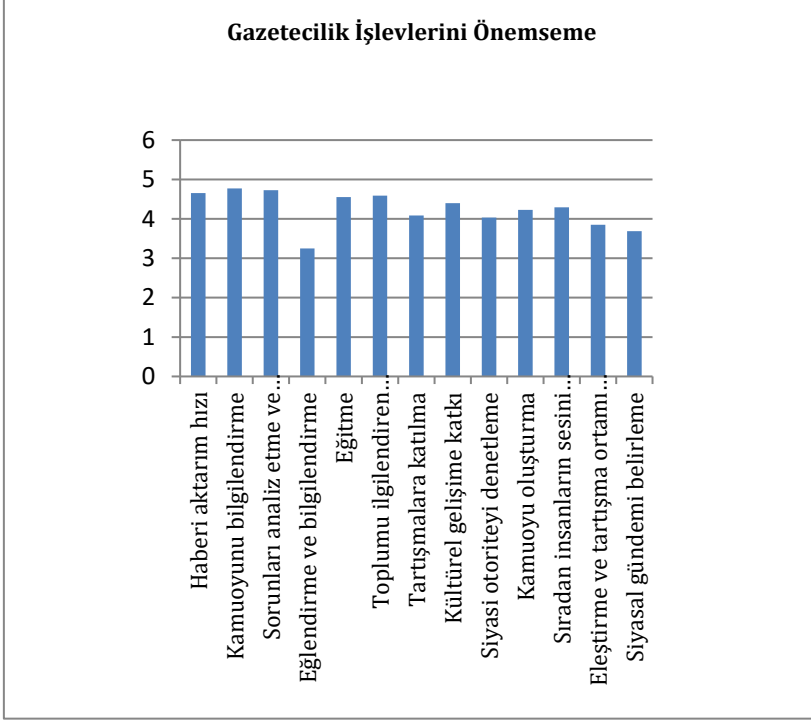
Tablo 2: Gazetecilerin Gazetecilik İşlevlerinin Önemine Yönelik Görüşleri

Gazetecilik İşlevleri	1 Önemli Değil	2 Az Önemli	3 Kararsızım	4 Önemli	5 Çok Önemli
Haberi en hızlı biçimde aktarma	% 0	% 1.6	% 1.6	% 26.2	% 70.5
Kamuoyunu bilgilendirme	% 0	% 0	% 3.2	% 16.1	% 80.6
Sorunları analiz etme ve yorumlama	% 0	% 0	% 1.6	% 23.8	% 74.6
Toplumunu eğlendirme ve dinlendirme	% 7.1	% 17.9	% 25.0	% 42.9	% 7.1
Toplumunu eğitime	% 0	% 0	% 8.6	% 27.6	% 63.8
Toplumunu ilgilendiren olaylara yoğunlaşma	% 0	% 0	% 3.6	% 33.9	% 62.5
Ulusal politikaların oluşumundaki tartışmalara katılma	% 0	% 7.0	% 19.3	% 31.6	% 42.1
Toplumun kültürel gelişimine katkıda bulunma	% 0	% 1.7	% 5.0	% 45.0	% 48.3
Toplumun adına siyasi otoriteyi denetleme	% 6.3	% 1.6	% 12.7	% 41.3	% 38.1
Kamuoyu oluşturma	% 6.6	% 3.3	% 4.9	% 31.1	% 54.1
Sıradan insanların seslerini duyurma	% 0	% 3.3	% 13.1	% 34.4	% 49.2
Eleştirme ve tartışma ortamı yaratma	% 6.6	% 8.2	% 11.5	% 41.0	% 32.8
Siyasal gündemi belirleme	% 10.3	% 8.6	% 13.8	% 36.2	% 31.0

Kırgızistan'da gazetecilik mesleği ile uğraşan gazetecilerin büyük çoğunluğu kamuyu bilgilendirme (% 80.6) ile sorunları analiz etme ve yorumlama (% 74.6) işlevlerini çok önemli bulmaktadır.

Aşağıdaki şekilde ise katılımcıların gazetecilik işlevleri ile ilgili aritmetik ortalamaları sunulmaktadır.

Şekil 2: Gazetecilerin Gazetecilik İşlevlerinin Önemine Yönelik Görüşlerinin Aritmetik Ortalaması

Gazetecilerin gazetecilik işlevlerini önemseme durumlarının aritmetik ortalaması yukarıdaki şekilde verilmektedir. Bu kapsamda gazeteciler kamuoyunu bilgilendirme (4.774) ve sorunları analiz etme ve yorumlama (4.730) işlevlerini önemli görmektedir. Gazeteciler toplumu eğlendirme ve dinlendirme işlevi (3.250) ile siyasal gündemi belirleme işlevlerini (3.690) daha az önemsedikleri sonucuna ulaşmıştır.

Gazetecilerin Tartışmalı Habercilik Yöntemlerine İlişkin Düşünceleri

Literatür taramasında tartışmalı habercilik yöntemleri tespit edilmiş olup, katılımcılara söz konusu konu ile ilgili üçlü likert tipi ölçek ile sorular önermeler sunulmuş, katılımcıların tartışmalı habercilik yöntemlerine ilişkin düşüncelerini belirlemeye çalışılmıştır.

Tablo 3: Gazetecilerin Tartışmalı Habercilik Yöntemlerine Bakışları

Tartışmalı Habercilik Yöntemleri	1 Onaylamıyorum	2 Kararsızım	3 Onaylıyorum
Bilgi veren kaynağa para ödeme	% 46.8	% 21.0	% 32.3
Gizli belgeleri izinsiz kullanma	% 59.0	% 24.6	% 16.4
Gazeteci olduğunu söylemeden araştırma	% 48.4	% 16.1	% 35.5
Gizli haber kaynağının kimliğini açıklama	% 70.0	% 11.7	% 18.3
İsteksiz haber kaynağını yıldırma		% 11.7	% 1.7
Başkalarına ait kişisel belgeleri izinsiz kullanma	% 78.0	% 15.3	% 6.8
Bilgi toplama amacıyla bir işyerinde işe girme	% 49.2	% 30.5	% 20.3
Gizli kamera kullanma	% 25.4	% 33.9	% 40.7
Gizli ses kaydı kullanma	% 44.1	% 22.0	% 33.9
Televizyon haberlerinde olayların dramatize edilmesi	% 54.2	% 39.0	% 6.8
Tecavüz mağdurlarının kimliğinin açıklanması	% 72.2	% 14.8	% 13.0

Tablo 3’den de görüldüğü üzere katılımcılar en çok *isteksiz haber kaynağını yıldırma* ve *başkalarına ait kişisel belgeleri izinsiz kullanma* gibi yöntemleri onaylamamaktadırlar. Ancak *gizli kamera kullanma* ve *gizli ses kaydı kullanma* konusundaki onaylamama durumları minimum seviyede kalmıştır.

Kırgız Gazetecilerin Evrensel Etik Kurallara Göre Haber Yapım Pratikleri

Kırgızistan'da gazetecilik mesleğini icra eden katılımcılara Kırgız gazetecilerin evrensel etik kurallara uyup uymadıkları konusundaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 4: Kırgız Gazetecilerin Evrensel Etik Kurallara Göre Haber Yapım Pratikleri

Gazetecilerin Evrensel Etik Değerleri	1 Katılmıyorum	2 Kararsızım	3 Katılıyorum
Kırgız gazeteciler doğru ve objektif haber aktarır	% 4.9	% 21.3	% 73.8
Kırgız gazetecilerin yaptığı haberlerin haber başlıkları haber metinleri yansıtır	% 6.5	% 19.4	% 74.2
Kırgız gazeteciler haber ve yorum ayrımı yapar	% 7.0	% 7.0	% 86.0
Kırgız gazeteciler yanlış bilgi ve hataları düzeltir	% 15.3	% 23.7	% 61.0
Kırgız gazeteciler temelsiz suçlamalar yayınlamaz	% 13.3	% 11.7	% 75.0
Kırgız gazeteciler haberde eleştirilen kişilere cevap hakkı verir	% 12.3	% 14.0	% 73.7
Kırgız gazetecilere göre suçlu kanıtlanana kadar herkes masumdur ve haberlerini bu yönde yapar	% 16.1	% 7.1	% 76.8
Kırgız gazeteciler haberlerde ayrımcı ve cinsiyetçi bir dil kullanmaz	% 15.3	% 13.6	% 71.2
Kırgız gazeteciler kişilerin özel yaşam haklarına saygı gösterir.	% 17.5	% 12.3	% 70.2

Kırgız gazeteciler haberi yapan kaynağın belirtilmesine özen gösterir	% 10.2	% 10.2	% 79.7
Kırgız gazeteciler yayınlanmaması kaydıyla verilen bilgileri yayınlanmaz	% 10.0	% 26.7	% 63.3
Kırgız gazeteciler gizli haber kaynaklarını açıklamaz	% 18.3	% 18.3	% 63.3
Kırgız gazeteciler haber kaynaklarından para/hediye kabul etmez	% 22.4	% 15.5	% 62.1
Kırgız gazeteciler doğrultılmamış haberler yayınlanmaz	% 15.3	% 22.0	% 62.7
Kırgız gazeteciler tecavüz mağdurlarının kimlikleri gizler	% 16.9	% 16.9	% 66.1
Kırgız gazeteciler bilgileri kişisel/kurumsal çıkarlar için kullanmaz	% 15.5	% 24.1	% 60.3
Kırgız gazetecilerin haberlerini medya sahibi ya da kurum dışından gelen baskılar etkilemez	% 15.5	% 31.0	% 53.4
Kırgız gazeteciler haber kaynaklarına mesafeli yaklaşır	% 8.3	% 15.0	% 76.7
Kırgız gazeteciler barış, demokrasi, insan hakları gibi değerlere sahip çıkar	% 10.3	% 12.1	% 77.6
Kırgız gazeteciler toplumlararası düşmanlıkları körükleyici yayından kaçınır	% 14.8	% 32.8	% 52.5
Kırgız gazeteciler doğrultamayan haberler yayımlanmaz	% 16.7	% 20.0	% 61.7

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere katılımcılar Kırgız gazetecilerin en fazla haber ve yorum ayırımı yapar yaptıkları değerini önemstediklerini

belirtmişler, Kırgız gazetecilerin haberlerini medya sahibi ya da kurum dışından gelen baskılar etkilemez fikrine diğer evrensel etik kurallara oranla daha az onaylamışlardır.

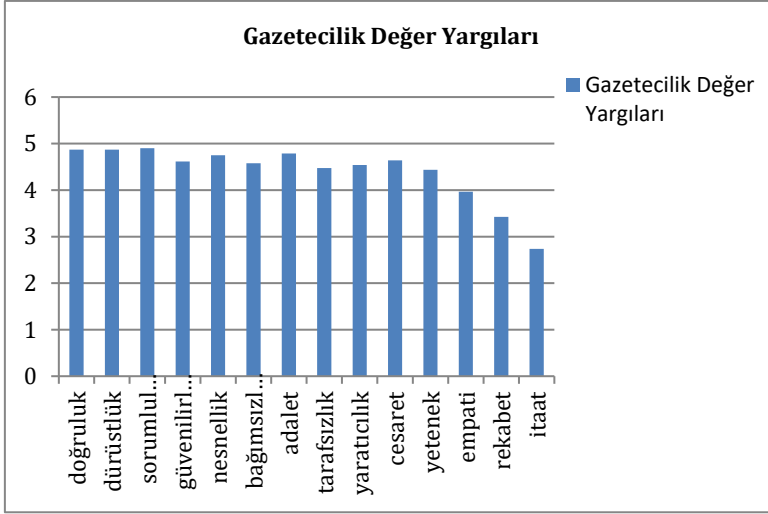
Gazetecilik Mesleğine İlişkin Değer Yargıları Hakkındaki Düşünceleri
Çalışmanın bir diğer araştırma sorusu ise gazetecilerin değer yargılarına ilişkin bulgulara ulaşmaktır. Aşağıdaki tabloda katılımcıların gazetecilik mesleğine ilişkin değer yargıları sunulmaktadır.

Gazetecilik Değer Yargıları	1	2	3	4	5
	Önemli Değil	Az Önemli	Kararsızım	Önemli	Çok Önemli
Doğruluk	% 0	% 0	% 3.2	% 6.5	% 90.3
Dürüstlük	% 0	% 0	% 3.2	% 6.5	% 90.3
Sorumluluk	% 0	% 0	% 3.3	% 3.3	% 93.4
Güvenilirlik	% 0	% 0	% 10.0	% 18.3	% 71.7
Nesnellik	% 0	% 0	% 8.4	% 3.3	% 88.3
Bağımsızlık	% 0	% 0	% 4.9	% 11.5	% 83.6
Adalet	% 0	% 0	% 8.50	% 23.7	% 66.1
Tarafsızlık	% 0	% 3.4	% 6.8	% 23.7	% 66.1
Yaratıcılık	% 0	% 4.9	% 4.9	% 21.3	% 68.9
Cesaret	% 0	% 1.6	% 6.6	% 18.0	% 73.8
Yetenek	%1.6	% 0	% 12.9	% 25.8	% 59.7
Empati	% 1.7	% 11.9	% 11.9	% 37.3	% 37.3
Rekabet	% 10.2	% 11.9	% 23.7	% 33.9	% 20.3
İtaat	% 19.3	% 26.3	% 21.1	% 28.1	% 5.3

Tablodan da görüldüğü üzere Kırgız gazeteciler sorumluluk, dürüstlük ve doğruluk değer yargılarını çok önemli bulmaktadır. İtaat değer

yargısını ise daha az önemli bulmaktadırlar. Aşağıdaki şekilde katılımcıların yanıtladığı değer yargılarının aritmetik ortalaması bulunmaktadır.

Şekil 3: Gazetecilik Değer Yargılarının Aritmetik Ortalamaları

Aritmetik ortalamalar birbirlerine yakın olmakla birlikte, değer yargılarından sorumluluğun (4.9016) ön plana çıkmasıdır. Ancak bu bulgu itaat, rekabet ve empati değer yargılarının diğerlerine oranla daha az önemsendiği sonucuna ulaştırmaktadır.

Sonuç

Kırgızistan'daki gazetecilerin, gazetecilik mesleğine ilişkin düşünceleri hakkında betimsel veri elde etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada; gazetecilerin sorumlu olduğu kesimler, gazetecilik mesleğinin işlevlerini önemseme düzeyleri, gazetecilik mesleğinin tartışmalı habercilik yöntemlerine ilişkin düşünceleri, meslektaşlarının mesleki evrensel etik değerlere uyup/uymadığına ilişkin düşünceleri ve kendilerinin bir gazeteci olarak etik değer yargılarından hangilerini daha fazla önemsedikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Veriler gazetecilik mesleğini icra eden 63 katılımcı tarafından yüz yüze anket tekniğiyle yanıtlanan üçlü ve beşli likert tipi sorular üzerinden analiz edilmiştir.

Araştırma soruları kapsamında katılımcılara gazetecilerin sorumlu oldukları kesimler sorularak gazeteci kimliğiyle hangi kesimlere karşı sorunlu oldukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre, katılımcılar

büyük oranda halka ve kendilerine karşı sorumlu oldukları/hissettikleri sonucuna ulaşılmış olup, katılımcılar kendilerini en az reklam verenlere ve otoriteye karşı sorumlu hissettikleri tespit edilmiştir. Araştırmanın diğer bir ayağı ise katılımcılara gazetecilik işlevleri hakkında sorular yöneltilip, söz konusu işlevlerden hangilerini önemli buldukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Kırgızistan'da gazeteciliği icra eden kişiler, kamuoyunu bilgilendirme ile sorunları analiz etme ve yorumlama işlevlerini daha önemli bulmakla birlikte; toplumu eğlendirme ve dinlendirme işlevi ile siyasal gündemi belirleme işlevlerini diğerlerine göre daha önemsiz bulmaktadırlar. Çalışma kapsamına giren bir diğer araştırma sorusu ise Kırgız gazetecilerin tartışmalı habercilik yöntemlerine bakış açısıyla ilgilidir. Bu kapsamda literatürde en sık karşılaşılan tartışmalı habercilik yöntemlerine yönelik sorular sorulmuş, katılımcıların bu yöntemlere bakış açısı hakkında betimsel bir veriye ulaşılması amaçlanmıştır. Katılımcıların büyük oranda isteksiz haber kaynağını yıldırma ve başkalarına ait kişisel belgeleri izinsiz kullanma gibi yöntemleri onaylamadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer araştırma sorusu ise gazetecilerin Kırgız gazetecilerin evrensel gazetecilik değerlerine yönelik düşüncelerinin tespitine yöneliktir. Bu kapsamda katılımcılara göre; Kırgız gazetecilerin söz konusu değerlerden en fazla haber ve yorum ayırımının bilinciyle haber yaptıkları yönündedir.

Çalışmanın bir diğer araştırma sorusu ise gazetecilerin değer yargılarına ilişkindir. Bu kapsamda Kırgız gazeteciler en fazla sorumluluk, dürüstlük ve doğruluk değer yargılarını önemsemekte; itaat, rekabet ve empati değer yargılarının diğerlerine oranla daha az önemsemektedirler.

KAYNAKLAR

- BOLİN, Anna, *In Whose Interest? A Study Of Journalists' Views Of Their Responsibilities And Possibilities Within The Mainstream Press In Sri Lanka*, Göteborgs, Göteborgs Universitet, 2006.
- BÜLBÜL, A. Rıdvan, *Haberin Anatomisi ve Temel Yaklaşımlar*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım. 2001.
- DEMİR, Vedat., AVŞAR, Zakir, *Düzenleme ve Uygulamalarla Medyada Denetim*. Ankara, Piramit Yayıncılık. 2005.
- ERYILMAZ, Tuğrul, "Gazeteci Kendine de Sormalı". İstanbul, Birikim Dergisi, Sayı:117,1999.
- IŞIK, Metin, *İletişimden Kitle İletişimine*. Konya, Mikro Yayınları, 2000.
- IŞIK, Metin. *Medyada Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul: Eğitim Kitabevi. 2004.

- İRVAN, Süleyman, “Araştırmacı Gazetecilik: Kavramsal Bir Değerlendirme” Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, Sayı2,2018.
- İRVAN, Süleyman, “Kıbrıslı Türk Gazetecilerin Mesleki ve Etik Değerler”, Küresel İletişim Dergisi, sayı 1, 2006.
- KAYA, Raşit, Kitle İletişim Sistemleri, Ankara, Verso, 1985.
- KORKMAZ, Alemdar. KAYA, Raşit, *Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar*, Ankara, Savaş Yayınları, 1983
- MCQUAIL, Denis, *Kitle İletişim Kuramı*, Çeviren, Ahmet Haluk Yüksel, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1994.
- MORA, Necla., *Medya, Toplum ve Haber Kaynağı Olarak Sembolik Seçkinler*, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, 2008
- O’NEILL, John, *Piyasa’ da Gazetecilik Yapmak Medya ve Gazetecilikte Etik Sorunlar*, (Der. A. Belsey; R. Chadwick), (Çev. Nurçay Türkoğlu), İstanbul: Ayrıntı Yay., 1998.
- ÖZGEN, Murat, *Gazetecinin Etik Kimliği*. İstanbul: Türkiye gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1998.
- SAVAŞ, Gökhan, “Kitle İletişim Araçlarına Eleştirel Bir Yaklaşım”, Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 2004.
- SCHWİTZER, Gary., MUDUR, Ganapati. HENRY, David. WILSON Amanda, GOOZNER, Merrill. SİMBRA, Maria., SWEET, Melissa, BAVERSTOCK. Katherine A. “What Are the Roles and Responsibilities of the Media in Disseminating Health Information?” PLoS Medicine, Cilt 2, Sayı 7, 2005.
- TOKGÖZ, Oya, *Temel Gazetecilik*, Ankara: İmge Kitapevi. 1994.
- TURAN, Yusuf, *Yerel Basın Kurultay Panelleri*, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, No 4, Adana, 1992.
- <http://atillagirgin.net/kategori/gazetecilik>
- <https://hukukbook.com/evrensel-basin-meslek-ilkeleri/>
- <https://www.ifj.org/who/rules-and-policy/global-charter-of-ethics-for-journalists.html>
- <https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html>
- <https://www.tgc.org.tr/bildirgeler/t%C3%BCrkiye-gazetecilik-hak-ve-sorumluluk-bildirgesi.html>
- <https://www.turkgazetecilercemiyeti.com/basin-meslek-ilkeleri/>

6. Bölüm

SANAT

Giriş

Türklerin, Türkistan coğrafyasında ilk olarak görüldüğü tarihten itibaren simgeci yaklaşımla, karakteristik özelliklerini içeren çalışmalar vasıtasıyla, tarihi vesikalar oluşturduğu görülmektedir. Bunun en güzel örneklerinden bazılarını taşlara, kayalara, mağara duvarlarına kazınan, çizilen, resim ve tamgalarda görmek mümkündür.

Türk halklarının yaygın olarak taş ve kayalara kazıdığı tamgalar, Türk-Moğol ve Fin-Ugor dilli halklarda benzer üslupla görünen işaretler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlarda görünen bu metaforik işaretler, Kırgızistan'ın belirli bölgelerinde halen aslını muhafaza etmektedir (Karataev, 2002: 2205). Kırgızlar at sürdükleri topraklara kendi simgeci izlerini bırakarak, kadim Türk tarihinin önemli aktarıcıları olarak merkezi Asya'da konumlanmışlardır. Kırgız sanatı incelendiğinde, özellikle tekstil ve dokuma alanındaki çalışmaların dikkate değer olduğu görülmektedir. Dekoratif sanat geleneği, dokuma ürünlerde son derece özgün yapısıyla, motif geleneğinin sürdüğünü göstermektedir.

1907 yılında Macar bilim adamı Almashi'nin Kırgız dokumalarıyla ilgili oldukça önemli tespitleri mevcuttur. Almashi, yaptığı araştırmalar sonucunda, Kırgız halılarında görülen süsleme geleneğinin Perslere ait olduğunu ileri sürerek, fitomorfik antik çağa işaret etmiştir. Ancak motiflerde görülen koyun boynuzlarının oldukça özgün yapıda olduğunu

* Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, fatih.basbug@manas.edu.kg; Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi.

belirterek, bu formun en eski uygulama tekniği olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Kırgız geleneksel motifleri arasında bulunan iki süs çemberinin, Hornmotiv (boynuz motifi) ve Heratimotiv (kahraman motifi) anlama geldiğini belirtmiştir. Buna ek olarak, Yazara göre, Çin ve Yunan kökenlerinden ödünç alınan motifler, Kırgız sanatlarında değişime uğrayarak, farklı ifade biçimlerine dönüşmüştür (Ниалло, 1939). 19. yüzyılın sonlarından itibaren Kırgız geleneksel sanatları, araştırmacıların dikkatini çekerek, belgeleme ve arşivleme yapılması gerekli bir sanat üslubu olarak belirlemiştir. Kendine has geometrik formları, dokumalarda görülen asimetrik, simetrik motifler, belirli bir kompozisyon düzenini yansıtmaktadır. Bu tarz işleme biçimi, bütün Türk sanatları içinde Kırgız sanatını ayrı bir yere koymaktadır. Özellikle kurganlardan çıkan motiflerle ortak benzerlikler bulunması, Türk sanatının kökeni hakkında bilgi içermesi açısından önemlidir.

Tokmok Eğitim ve Üretim Sanat Fabrikası'nın Sanat Yönetmeni Mikhail Vasilyevich, 1931 yılındaki bir mülakatında, Kırgız sanat koleksiyonunun zenginliğini, Kırgız halk süsleme sanatıyla ilişkilendirmiştir. Böylece daha önce bu alandaki literatüre göre bilinenden çok daha zengin bir Kırgız sanatı olduğunun altını çizmiştir. Vasilyevich, Kırgız SSCB Halk Komiserleri Konseyi altındaki Bilimler Komitesine davet edilmiş (1903) ve Kırgızistan'daki SSCB Bilimler Akademisi'nin şubesine transfer edilmiştir. Burada toplanan materyalleri yayın için hazırlama fırsatı verilerek, Kırgız halk sanatı için önemli sayılabilecek yayınlara imza atmıştır (Чепеяев, 1939: 38-39). Bu yayınlardan ilk albüm, 1948 yılında Devlet Hermitage Müzesi tarafından SSCB Sanat Akademisi'nin Kırgız şubesinin yardım sonuçlarına dayanarak yayınlanmıştır. Geçen yüzyılın ilk yarısında yayın yapan sanatçı M. V. Niya, Kırgız Cumhuriyeti'nin uluslararası antlaşmalarına dayanarak, Kırgız halk sanatının ayrılmaz bir parçası olan iki yüzden fazla süslemeyi belirlemiştir. Belirlenen süslerin tanımı ve bilimsel sınıflandırması, Kırgız mirasının halk el sanatlarının korunmasında değerli bir malzeme olmuştur (Бернштам, 1945: 155-156). 20. yüzyılın ilk yarısında, genelde Rus araştırmacıların çalışmaları ve belgelemeleriyle Kırgız sanatı hakkında bilgiye ulaşılmaktadır. Ancak sonraki yıllarda, Kırgız araştırmacıların ulaştıkları kaynaklar, Kırgız sanatı açısından yeni bulgular tespit edilmesiyle önem kazanmıştır. Kırgız sanatını sadece dokuma, tekstil açısından sınırlandırmak haksızlık olacaktır. Çünkü

Kırgız plastik sanatlarının da belirli bir doygunluğa ulaştığı, kendi üslubunu yaratma sürecinde olduğu bilinmektedir.

Kırgız sanatçı kolektifinin yaratıcı yüzü, 30'lu yıllarda belirmeye başlamıştır. Sanatçılar, sanat formunun tüm unsurlarına dikkat ederek, doğa sevgisine üst düzeyde vurgu yapmışlardır. Tematik resimde en önemli özelliğin öncelikle taslak materyaller toplayarak oluşturulması gerektiği fikrine inanarak, aceleci kompozisyonlardan kaçınmışlardır. Resmin oluşum aşamasında ulusal formlara yönelerek, sanatsal mirası kullanmışlardır. Kırgız sanatçılar, Avrupa sanat kültürünün başarısını gerçekçi çizim, ışık-hava, doğrusal perspektif ve doğal renklere bağlayarak, renklendirme ve kombinasyonlarına yansıtmışlardır. Sanatsal görüntünün içerik tarafını, ulusal yaşam ve yerel doğa imajının gerçekçi yorumuyla ilişkilendirmişlerdir. İçeriğin ve çalışma yönteminin “etütten resme” öncü rolüyle birlikte, içerikle koordineli birlik içinde yaşayan tuhaf form stili geliştirmişlerdir. Rus gerçekçi resim okulu ile birçok benzerliğe sahip olan Kırgız resim sanatı, kendine özgü özellikler kazanmıştır. Bazı Orta Asya cumhuriyetlerinin sanatçıları, ulusal süsleme ve ortaçağ oryantal minyatür geleneklerinin unsurlarını gerçekçi şövale resme aktarırken, sanatsal sorunun çözümüne göre farklı yol izlemiştir. Nihayetinde, şövale çalışmalarında yaratıcı görevlerin çözümünü sınırlayan stilizasyona ulaşmışlardır. Süslemenin ve kitap minyatürlerinin en verimli dekoratif olanakları, modern mimarinin dekorasyonunda ve ulusal edebiyatın resimlenmesinde kullanılmıştır (Уметалиева, 1983). Kırgız resim sanatının kökenine gitmek için bu coğrafyadaki izlere, kalıntılara bakmak yerinde olacaktır. Özellikle Kırgız sanatçının etkileneceği materyallerin zenginliği dikkat çekicidir. Isık Göl çevresi, Narın Bölgesi, Fergana Vadisi bu materyallerle doludur. Taşlarda, duvarlarda, kalıntılarda ortaya çıkan plastik sanat unsurları, bu coğrafyada yüzyıllardır süregelen bir sanat geleneğini yansıtmaktadır.

Kırgız Resim Sanatı

Kırgız resim sanatı iki farklı yüzyıl arasında üslup bakımından önemli etkinlik göstermektedir. 6-8. ve 9-10. yüzyıllarda aynı sanatsal özellikleri muhteva ederken, özgünlük noktasında kendi karakteristik çizgisini yakalamıştır. Ancak Tuva'daki Kırgız kurganları incelendiğinde, Budist motifler ve süslemeleri görmek mümkündür. Ünlü araştırmacı Marşak, 9. yüzyıla ait kurganlarda bulunmuş altın mutfak eşyalarında, Soğd kültür ve

sanatına benzerliğine dikkat çekmiştir. Kemer, koşum malzemeleri üzerinde bulunan süslemeler, eyer, kap kacak işlemlerindeki üslup, Kırgız karakteristik sanat ve kültür özelliklerini yansıtmaktadır. Bu süreçte, çeşitli süslemelerde Türk üslubu adı verilen özelliklerin yaygın olduğu üzüm salkımları, incir çiçekleri gibi bitkisel motiflerin kullanıldığı belirtilmektedir. Bitkisel motiflerin yanında, çeşitli hayvanlara ait (koyun, keçi, yırtıcı kuşlar, ördek, balık vb.) motiflerin kullanıldığı görülmektedir (Borisenko, 2002: 562-563). Türk tarzı denilen motif özellikleri, Anadolu'ya ve hatta Adriyatik kıyılarına kadar ulaşan çizim tekniğinin bir uzantısı şeklindedir. Dolayısıyla ana köklerini Türkistan coğrafyasında şekillendirmiş Kırgız Türklerinin sanatı, çeşitli deformasyonlara ve gelişmelere uğrayarak, Avrupa kıtasına kadar genişleyen Türk sanatının temel kaynaklarını oluşturarak, gelenek halini almış ve kendi üslup özelliğini korumuştur. Bu kaynaklardan beslenen Kırgız ressamı, eserlerine Türk kültürünün dinamiklerini yansıtarak tarihsel bağı ve geleceği devam ettirmişlerdir. Bu sanatçılardan biri olan ve bugün Kırgızistan resim sanatında önemli yere sahip olan ressamlardan Chukov'un Kırgız resim sanatı için bir değer olduğu gerçektir. Ülkenin sanat kolejlerinden birine adı verilen Chukov, Kırgız ressamının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Chukov, 17 Ekim 1902 tarihinde asker kökenli bir ailenin ferdi olarak Frunze'de (şimdiki Bişkek) dünyaya gelmiştir. 1924-1930 yılları arasında Moskova'da bulunan Yüksek Sanat ve Teknik Atölye'ye giderek sanat eğitimi almıştır. Sanat eğitimi sonunda, eğitimci olarak Leningrad Güzel Sanatlar Enstitüsü'nde 1930-1932 yılları arasında görev yapmıştır. Kırgız Sanatçılar Birliği Yönetim Kurulu Başkanı olarak (Омуракунова и Касыбеков, 2013: 20-21) 1933-1937 ve 1941-1943 yılları arasında görev yaparak Kırgız resim sanatının gelişimine katkı sağlamıştır. 1934 yılında, onun girişimiyle Frunze Cumhuriyet Sanat Galerisi (şimdiki Gapar Aytiev Kırgız Güzel Sanatlar Müzesi) açılmıştır. Sanat alanında çeşitli devlet ödülleri alan sanatçı, etkin olduğu yıllarda Kırgız sanatının gelişimi konusunda yaptığı çalışmalarla adını Sovyet Ressamları arasına yazdırmayı başarmıştır. Eserlerinde Kırgız halkının yaşamından kesitler sunan sanatçı, Kırgız kırsallarından halk portreleri, doğa etütleri gibi çalışmalarını Rus müzelerinde sergilemiş ve Tretyakov Galerisi'nde eserleri daimî sergilenen Kırgız ressamından biri olmuştur (krugosvet.ru, 2019). Kırgız resim sanatı için önemli gelişmelerden olan Gapar Aytiev Müzesi'nin açılmasına katkı

sağlayan sanatçı, bu sayede Kırgız ressamaları için varoluş mücadelesinin önemli bir hamlesini yaparak, yurtdışından farklı sanatçıların eserlerinin bu müzeye taşınmasına vesile olmuştur.

Chukov, Kırgız dekoratif ve uygulamalı sanatı hakkında, açık, berrak rengin Kırgız ulusal yaratıcılığının vazgeçilmez bir unsuru olduğunu ileri sürmektedir. Kırgız yaratıcı süsleme sanatında sivilaştırılmış, şeffaf renklere sıkça rastlanmamaktadır. A. G. Romm ve A. N. Bernştam gibi bazı sanat tarihçileri ve etnograflar, ulusal süslemenin kullanımında, form sorununun çözümü için fikir geliştirmişlerdir. Onlara göre, “her çizim veya resim, en azından Kırgız süsüdür”. Kırgız sanatının ulusal özgünlüğü yavaş yavaş oluşarak, son derece önemli olan konunun yalnızca özelliğine değil, aynı zamanda eserin duygusal içeriği üzerine şekillenmiştir. Kırgız sanatçıların gerçekçi yöntemde ustalaşması, halk yaşamının özgünlüğü ve ulusal gerçeklik algısı, doğal bir yansıma olarak görülmüştür. Bu nedenle, Rus resim okulunda öğrenilen grafik araçların yardımıyla G. Aytiev ve S. Akyzbekov, Kırgızistan'ın doğasını yeniden biçimlendirerek, gerçekliğin yansıması olarak, sanatsal güzellik sorunlarını aktarmışlardır. Derin duygusallıkla ayırt edilen eserleri, Kırgız halkının estetik görüşlerini yansıtmaktadır. Bu nedenle Aytiev ve Akyzbekov, ilk Kırgız ulusal sanatçıları olarak nitelendirilmektedirler. Gapar Aytiev'in “Pamuk Hasatı” (1944), “Öğlen Vakti” (1954), “Çobanlar” (1960-1961) isimli çalışmaları, Kırgız halkının doğal yaşamından kesitleri ulusalcı bir kimlikle ortaya koyması açısından önemlidir. Kırgız doğasının teması ve doğa ile bütünlük içinde olan insanların yaşamı, çalışmalarında bütünüyle somutlaşmıştır. Akyzbekov'un eserlerinde de benzer ifadeler açıkça görülmektedir. Konu ve mekansal planlar, tonal gerilimi renk oranında uyumlu hale getirerek inşa edilmiş, nesnelere doğrusal ve hafif hava perspektifi ile düzenlenmiştir. Akyzbekov'un “Mera Üzerinde” (1956), “Kırgızistan Tarlalarında” (1953) ve “Fabrika Rotası” (1966) adını verdiği resimleri, bunun en güzel örneklerini oluşturmaktadır. Bu iki sanatçı dışında Ignatiev'in “Tanrı Dağlarında Bahar” (1955), “Chon-Kemin'e Kış Geldi” (1958), “Tabunshchiki” (1960) gibi eserlerinde de benzer özelliklerden bahsetmek mümkündür (Уметалиева, 1983). İlk etapta bireysel olarak kendi atölyelerinde çalışmalarını sürdüren bu ressamlar, daha sonra devlet destekli kurulan sanatçı birliğiyle kurumsal kimliğe bürünmüşlerdir. Kırgızistan Sanatçılar Birliği, ressamların belirlenmesinde, sanat yaratıcılığının kontrol altına

alınmasında, sanatçı özlük haklarının korunmasında son derece önemli bir görev üstlenmiştir.

Kırgızistan Sanatçılar Birliği, 1939'da Moskova Sanat Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra Kırgızistan'a gelen L. Ilyin ve A. Mikhalev'in sanat programları hazırlamalarıyla büyük ivme kazanmıştır. 20. yüzyılda Kırgız sanatının ortaya çıkan ve hızla gelişen uygulamasında, yaratıcı bireysellik sorununun önemi, büyük ölçüde sanat biliminin ve bir bütün olarak insanlığın sanat kültürünün gelişmesinden kaynaklanmaktadır. 20. yüzyılda yeni formlar, sanat teknolojileri, tipolojik, profesyonel, dinamik sanat kültürünü yaratmıştır. Kırgızistan'da, profesyonel sanat formlarının genişlemesi, sanatsal gelişim sahnesinde karmaşık, tarihsel, etnik yolların iç içe geçmesi, yerel-kültürel durumun özellikleri ve uluslararası ilişkilerin doğasıyla, sanatsal bilinç alanında öngörülemeyen değişikliklerle gerçekleştirilmiştir. Avrupa türleri, formları ve sanatsal yaratımı, Kırgızistan'da tamamen farklı kültürel deformasyonla gelişmiş, bu yüzyılın başında hala feodal ataerkil yarı göçebe yaşam biçimini, mitolojik düşünceyi ve sadece folklorik sanatsal ilkeleri koruyan bir etnozun bilincinde yaratıcılık şekillenmiştir. Profesyonel sanatın ilk örneklerinin, düzenli sanatsal yaşamın kurum ve biçimlerinin ortaya çıkışı (Sanatçılar Birliği, Sergiler, sanat galerisi vb.), profesyonel sanatçı statüsünün onaylanması, canlı sanat üretimi, tüketim geleneğini kırmakla ve yaratıcı bilincin radikal bir şekilde yeniden yapılandırılmasıyla ilişkilendirilmiştir. Profesyonel Kırgız sanat kültürünün gelişimi, verimliliği çeşitli etnik kökenlerden parlak, son derece profesyonel S. Chukov, V. Obratsov, A. Ignatiev, G. Aytiev, S. Akylbekov, L. Ilyina, T. Sadikov, D. Umetov, S. Çokmorov, V. Bakashev, T. Herzen, D. Dzhumabaev, V. Butorin, Z. Khabibulin, V. Ruppel gibi usta sanatçılarla ileriye taşınmıştır (Прыткова, 1999). Bugün bu sanatçıların eserleri, ülkede bulunan Gapar Aytiev Müzesi'nde ulusal ve uluslararası çapta ziyaretçilere ev sahipliği yaparken, Kırgız sanatı açısından fikir vermekte, öğretici bir rol üstlenmektedir. Sanatçıların eserleri, bu müzede geniş ve ferah salonlarda izleyiciye sunulurken, eserler, Avrupa müzelerine benzer anlayışla teşhir edilmektedir.

S. A. Chukov, "Kara Veranda"

Gapar Aytiev Müzesi sergi salonundan görünüm, (Kaynak: Başbuğ, 2019).

Gapar Aytiev Müzesi önemli bir koleksiyona ev sahipliği yapmaktadır. 1934 yılında Frunze’de (Kırgızistan’ın başkenti Bişkek) SSCB Sanatçılar Birliği sanatçılarından seçilmiş, yetmiş iki eserle müze koleksiyonu oluşturulmaya başlanmıştır. Bu koleksiyona, ilk yıllarda Puşkin Müzesi, Doğu Sanatları Müzesi ciddi katkı sağlayarak, çeşitli toplantı ve sergilerle koleksiyonun genişlemesi sağlanmıştır. 1934 yılından itibaren düzenli olarak sergiler açılmış ve günümüzde üç bin sekiz yüz eser koleksiyona dahil edilerek büyük bir müzeye dönüşmüştür. Müze koleksiyonu arasında Chukov’un doksan kadar tablosuyla birlikte, ilk Kırgız ulusal ressamlarından olan Gapar Aytiev ve Sabyrbek Akylbekov’un, Rus ve Sovyet

Sanatı'nın önemli sanatçılarının eserleri de yer almaktadır. Müze koleksiyonu arasında D. Levitsky, V. Borovikovski, O. A. Kiprenskiy, A. A. İvanov, I. Ayvazovski, I. Repin, V. Surikov, A. K. Savrasov, K. Korovin, N. D. Kuznetsov, B. Kustodiev, R. Falk, P. Konchalosvky gibi pek çok dünya literatürüne girmiş sanatçıların eserleri bulunmaktadır (knmii.kg, 2020). 1 Ocak 1935 tarihinde Kırgız Ulusal Güzel Sanatlar Müzesi, Rusların ünlü müzesi Tretyakov Galerî'den getirilen tablolarla geniş bir sergi eşliğinde ziyaretçilere kapılarını açmıştır. Bu tablolar arasında 19 ve 20. yüzyıllara ait Rus ressamların eserleri bulunmaktadır. Müze daha sonra Büyük Vatanseverlik Savaşı'nın zafer yıldönümünde Gapar Aytiev adıyla anılmaya başlanmıştır (Asanbekov, 1962: 7).

Büyük Vatanseverlik Savaşı'na katılan ilk profesyonel Kırgız sanatçılardan biri olan Aytiev, klasik Rus manzara resim geleneğinin takipçisidir. Aytiev, Kırgız çeşitli yaşam fenomenlerinin estetik algısıyla ve Kırgız halkının manevi kültürüyle derin bağlantıları olan milli bir sanatçıdır. 28 Eylül 1912 yılında Kırgızistan'ın Oş şehri yakınlarındaki Tuleiken köyünde doğan sanatçı, SSCB Sanat Akademisi ve SSCB Halk sanatçısı üyeliğine kabul edilmiştir (Омуракунова и Касыбеков, 2013: 28). Aytiev'in çalışmalarında, tematik kompozisyonlar, manzaralar dikkati çekmektedir. Tuvallerindeki, renk ve kompozisyon unsurlarını, mekansal bir sorun olarak değerlendirmiş, Sovyet ve Kırgız sanat tarihine büyük manzara ustası olarak girmiştir. Sanatçı, kolektif çiftlik alanları, gökyüzündeki bulutlar, akşam şafağı ya da gün doğumu gibi konulara eğilmiştir. Vatana duyulan hayranlık, sevgi gibi kavramları, eserlerinde yoğun duygusal bir ruh haliyle işlemiştir. Aytiev, yirmi beş yıl boyunca Cumhuriyet Sanatçılar Birliği'ne başkanlık etmiş, ulusal güzel sanatların oluşumuna ve gelişimine büyük etki etmiştir. Kırgız Devlet Güzel Sanatlar Müzesi'ne adı verilen sanatçının evi, daha sonra müzeye dönüştürülmüştür (soviet-art.ru, 2020). Aytiev'den başka, K. Kerimbekov, A. Osmanov ve S. Çokmorov'un Kırgız geleneksel yaşamıyla ilgili yaptıkları çalışmalar dikkate değerdir. Sanatçıların eserleri, kırsal kesimden manzaralar ve sosyal yaşamdan kesitler şeklindedir. Bu sanatçılar arasında Çokmorov'u ayrı bir yere koymak gerekmektedir. Çokmorov, Kırgız sanatı için sadece ressam değil, aynı zamanda çok yönlü bir sanatçıdır.

G. Aytiev, "Bekboeva Süslemeleri", 1965-67, S. Çokmorov, "Sayakbay Karalaev'in Portresi", 1971, (Kaynak: Başbuğ, 2019).

A. Osmanov, "İlk Traktör", 1979, (Kaynak: Başbuğ, 2019)

K. Kerimbekov, "Şefler", 1968, (Kaynak: Başbuğ, 2019).

9 Kasım 1939 yılında Çon Taş kasabasında doğan Süymenkul Çokmorov, Kırgız sanatı adına önemli bir kişilik olarak ortaya çıkmaktadır. Çokmorov, farklı dallarda üretim sağlayarak, Kırgız sanatının gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Sinema ve resim sanatında yarattığı etki, azımsanamayacak ölçüdedir. Çokmorov, 1964 yılında Leningrad Sanat Akademisi'nden mezun olmuştur. Resim ve kompozisyon eğitimini Frunze Sanat Okulu'nda sürdüren sanatçı, "Kızıl Elma", "7. Kurşun", "Jamila" gibi filmlerde rol alarak, Kırgız sinemasında verimli ve üretken bir sanat hayatı geçirmiştir. Ünlü Japon film yönetmeni Akira Kurosawa'nın "Dersu Uzala" filminde rol alarak, Kırgız sanatını ülkesi dışında başarıyla temsil etmiştir. Oyuncululuğuyla tanınan sanatçı, kendi deyimiyle bir ressamdır. Özellikle portre alanında çalışmalara ağırlık veren sanatçı, altı yılda tamamladığı "Sayakbay Karalaev'in Portresi" isimli çalışmasıyla Gapar Aytiev Müzesi'nde, ölümsüz Kırgız ressamlar arasına adını başarıyla yazdırmıştır. 26 Eylül 1992'de vefat eden sanatçı, (orhaajans.com, 2020) eserlerinde Kırgız halk kültürünü işlemiş, toplumsal konulara değinmiştir. Sanatçı, eserlerinde Kırgız halk yaşamından kesitleri, verimli topraklar üzerinde yaşayan, çalışan, üreten halkı yansıtarak, geniş renk skalasıyla izleyiciye

sunmuştur. Böylece Kırgız toplumsal gerçekçiliğinin önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir.

Kırgız sanatının gelişiminde, geleceğin sanatçılarının, sanattan anlayan, estetik beğenisi yüksek bireylerin yetişmesinde sanat akademilerinin yeri tartışmasız konumdadır. Ülkenin en önemli sanat akademilerinden biri olan Turgunbay Sadıkov Sanat Akademisi, yüksek sanat öğretiminin verildiği en önemli kurum olarak eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.

Kırgızistan Cumhuriyeti Turgunbay Sadıkov Ulusal Sanat Akademisi'nin Kırgız Resim Sanatına Etkisi

6. yüzyılda Bizanslılar tasvir ettikleri kişilerin ruhani yönlerini en üst düzeyde aktarabilmek için somutluktan en uzak resmetme sistemi olan empresyonizme yönelmişlerdir. Resim ve kilise, paralel şekilde faaliyet göstererek, insanoğlunun Tanrı'ya kadar yükselmesini sağlamak için başkalaşmasını amaçlamıştır (Eco, 2012: 1524). Dolayısıyla biçim bozma yapısı, 18. Yüzyıla ilişkin bir durumdur. Bugün kitaplarda çağdaşlık olarak anlatılan sürecin geleneksel olarak nitelendirileceği zaman çokta uzak değildir. Türklerde de benzerlik gösteren inanca bağlı olan başkalaşım, Türk devlet geleneğinde her daim görülen sistematik yapıdır.

Türk cemiyeti, tarihte aristokrat olarak nitelendirilen cemiyetlerdendir. Ancak, İslâm dinini kabul etmesiyle birlikte, demokrat ve halkçı anlayışı benimseyerek sınıf düzenini asgari seviyeye düşürmüştür (Öztuna, 2011: 403). Bu cemiyet yapısıyla, buldukları coğrafyalara ilim, kültür, sanat taşıyarak insani değerleri üst düzeyde temsil etmişler, sanatın bütün disiplinlerinde önemli eserler meydana getirmişlerdir.

Sanatın bütün disiplinleri için 1563 tarihi çok önemlidir. İlk sanat tarihçisi olarak ifade edilen Giorgio Vasari, Medici ailesinin büyük desteğiyle, Floransa'da Çizim Sanatı Akademisi adı altında dünyanın ilk sanat akademisi olarak kabul edilen okulu bu tarihte açmıştır. 16. Yüzyıla damga vuran bu akademinin açılışı, sanatsal anlamda yetenekli gençleri kurumsal olarak bir araya toplayan ve onları eğiten bir kuruluştur. Akademinin başına, dönemin ünlü mimarı, sanat tarihçisi ve ressamı olarak Vasari getirilmiştir. Vasari, aynı zamanda Michealengelo'yu bu okulun usta öğretici kadrosuna katarak, Floransa'nın en güçlü sanatçılarının yetişmesi için çaba göstermiştir. Sanat eğitimcilerinin adı, unvanı, tecrübesi ne olursa

olsun, ortak noktası güzel sanat eserlerinden kurulu bir dünya ve büyük estetik bilgiye sahip nesiller yetiştirmektir. Çünkü güzel sanat eserleri üzerinde yükselen toplumlar, derin felsefe ve kültür adamlarına değer veren, yetişmelerine imkân sağlayan güçlü ve disiplinli toplumlardır. İtalya, Fransa, Almanya, Rusya, İspanya, İngiltere, ABD gibi ülkeler, bugün dünyanın en gelişmiş ülkeleri olmalarının yanı sıra kültür ve sanat alanına yaptıkları yatırımlarla da müzelerini tıka basa doldurmuşlardır. Başkentlerindeki müze, sanat galerisi, sanatçı sayıları gelişmemiş ya da gelişmekte olan ülke sayılarıyla kıyaslanamayacak ölçüdedir. Bu ülkelere farklı olarak Kırgızistan'da da nüfus ve yerleşim alanı açısından bakıldığında sanat galerisi, müze ve sanatçı sayısı açısından zengin bir durum dikkati çekmektedir.

Türk halklarının tarihsel süreçte köklü kültür geleneğine sahip olan Kırgızlar, ünlü araştırmacı Radloff'a göre, göçebe, bozkırlarda dolaşan, yerleşim merkezlerini su kenarlarına kuran, besledikleri hayvanlara otlak ve su ihtiyacı için uygun yerler arayan Türk halklarından biridir. Radloff, yaşam durumlarını analiz ederken, gelenek-görenek ve ülkü bağlamında Kırgızları, gelenekçiliğe bağlı, yurt, aile, milli değerler gibi kavramları koruyan bir topluluk olarak değerlendirmektedir (Erdem, 2002: 804). Kırgız ressamların eserlerinde bu kültürel normların görülmesini, gelenekçi anlayış, tarihsel yapı ve milli kimlik bilinçlerine bağlamak mümkündür.

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te kurulan Turgunbay Sadıkov Ulusal Sanat Akademisi, Kırgızistan Millî Eğitim Bakanlığı ile koordineli olarak çalışan bir okuldur. 1991 yılında Devlet Yüksek Sanat Koleji (Sanat Lisesi), 1995 yılında Sanat Akademisine dönüştürülmüş, 8 Kasım 1998 yılında Cumhurbaşkanlığı kararıyla Kırgızistan Sanat Akademisi olarak eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüş, eğitim, pedagoji ve yaratıcı bilimleri destekleyen bir kurum olarak resmiyet kazanmıştır.

Turgunbay Sadıkoğlu Sanat Akademisi Atölyesi, (Kaynak: Başbuğ, 2018).

Sanat Akademisinin kurucusu ve aynı zamanda rektörü olan Turgunbay Sadıkov, Kırgızistan'ın en önemli sanat adamlarından ve heykeltıraşlarından biridir. Ülkenin çeşitli şehir meydanlarında sanatçının eserleri vardır. Akademide Sadıkov'un yardımcılığını halen görevi başında bulunan, eğitimden sorumlu Rektör yardımcısı ve aynı zamanda sanat akademisinin dekanı olan Prof. Ysenov Aydar Ysenovich üstlenmiştir. Sadıkov'un kuruculuğunu yaptığı bu sanat akademisi statüsünde, lisans düzeyinde Kırgızistan'da başka bir okul bulunmamaktadır. Ancak lise düzeyinde sanat alanında yatılı eğitim veren toplam beş okuldan biridir. Bu okullar Celalabat şehrinde, Oş Nookant'ta, Isık Göl, Batken ve Bişkek'te yatılı sanat okulu (Bişkek) şeklindedir. Öğrenciler, yetenek sınavları neticesinde Akademinin lise düzeyine kabul edilmektedir. Burada yalnızca resim ve spor bölümü bulunmaktadır. Öğrenciler resim programında seçmeli olarak grafik, heykel ve seramik gibi atölye derslerini alarak genel sanat eğitimi görmektedirler. Daha sonra 3 yıllık eğitimin sonunda, dilerlerse akademinin kolej bölümüne devam edebilirler ya da beş yıllık programı kazanarak yüksek lisans diplomasıyla mezun olabilmektedirler. Yatılı sanat okullarında 8-11. sınıfa kadar eğitim görülmektedir. Pazartesi gününden perşembe gününe kadar haftada yirmi saat genel temel sanat eğitimi (resim, heykel, grafik, seramik), cuma ve cumartesi günleri genel lise müfredatı işlenmektedir (tarih, matematik vb.). Kırgızistan Millî Eğitim Bakanlığı sistemine göre hangi bölüm olursa olsun, Ata Meken Tarihi, Matematik, Ekoloji, Manasşinaslık gibi derslerin zorunlu olarak alınması ve başarılı olunması gerekmektedir (S. Nurgaziev, kişisel iletişim, 12 Nisan 2019). Bu okullardan mezun olan öğrenciler, koleje veya yetenek sınavını geçerse Akademiye girerek sanat eğitimlerine devam etmektedirler. Kolej eğitimi üç yıl sürmekte, mezun olan öğrenciler resim öğretmeni olabilmektedir. Sanat Akademisine girebilmek için yetenek sınavları yapılmaktadır, bu sınavlarda yağlı boya, sulu boya natürmort ve karakalem model çizimleri yapılmaktadır. Her bölümün kontenjanı on beş olarak belirlenmiştir. Beş yıllık bir eğitim öğretim dönemini kapsayan Sanat Akademisinde, Birinci sınıftan, üçüncü sınıfa kadar haftanın dört günü bütün bölümlerin dersleri ortak olarak okutulmaktadır. Diğer iki gün, genel zorunlu dersler işlenmektedir. Dört ve beşinci yıllarda ise alan dersleri zorunlu olarak alınmaktadır. Beşinci sınıf, öğrencinin kendi sanatını ispatlama, özgünlüğünü ifade etme ve sanatta yetkinliğe erişme dönemi olduğu için, ayrıca bahar döneminde diploma çalışması yapılmaktadır. Bu çalışma, sınav

jürisinin huzurunda öğrencinin eserleri üzerinde yapılan değerlendirmeyi kapsamaktadır. Sınav jürisi akademinin kıdemli hocaları arasından seçilen seçkin ve yetkin bir jüridir. Jürinin kararı nihaidir ve bağlayıcılığı bulunmaktadır. Bütün öğrenciler bu kararı bilerek bu sınava hazırlanmaktadırlar. Sanat Akademisi Resim, Heykel, Seramik, Moda Tasarımı, Çevre Tasarımı ve Endüstriyel Tasarım bölümlerinden oluşmaktadır.

Resim bölümü müfredat programı incelendiğinde, bu bölümü okuyan bir öğrenci, birinci sınıfın ilk döneminde tors ve antik heykellerden karakalem çizimler yapmaktadır. Çalışmalar gerçekçi, ışık gölge düzenlemelerinin sanatın ilke ve elemanları doğrultusunda hazırlandığı ve üzerinde uzun süre çalışılan işlerden oluşmaktadır. Bu süre bir ayla üç ay arasında değişmektedir. İkinci dönem, aynı çalışmanın renkli olarak, yani suluboya, guaj boya, yağlıboya gibi renk unsurlarının kullanıldığı, farklı yüzeylere uygulandığı ölü doğa çalışmalarıdır. Ancak burada üzerinde durulması gereken ayrıntı, her bölümün kendine has, çok geniş bir natürmort, yani ölü doğa arşivinin bulunmasıdır. Arşiv odalarında, türüne göre istiflenmiş, ölü doğa objeleri düzenli bir şekilde muhafaza edilmektedir. Çizimi yapılacak nesne, arşiv odasından imza karşılığı teslim alınmakta ve dersten sonra yine arşiv odası görevlisine teslim edilmektedir. Böylece yıllardır kullanılan ve çok geniş arşiv odası bulunan özel odalar hazırlanmış ve malzemeler korunmuştur. Akademide ikinci sınıftan itibaren canlı modelden çalışmalar yaptırılmaktadır. Bu çalışmalar ilk etapta yarı nü çalışmalarındadır. Öğrenciler üçüncü sınıfa geçtikten sonra nü resimler yaparak insan anatomisini kavramaktadırlar. Dördüncü sınıfta ise canlı modelden iki figürlü kompozisyon çalışmaları oluşturulmaktadır. Okulun kadrolu model sayısı kırk civarındadır. Öğrenciler beşinci sınıfa geldiklerinde, bütün yılı diploma çalışmalarını tamamlayarak geçirmektedirler. Diploma çalışması belirli danışmanlar gözetiminde, öğrencilere çalışacakları konular eğitim öğretim dönemi başında verilerek, takip edilmektedir. Öğrenci literatür araştırması yaparak, teorik anlamda bilgi toparlamaktadır. Daha sonra bu bilgileri, etüt ve eskizler yardımıyla görsel materyallere dönüştürmektedir. Toparladığı çalışmaları büyük ebatlı bir kompozisyon haline getirerek diploma sınavına girmektedir. Bu sınavda, öğrenci hem teorik hem de uygulama çalışmalarından sorumludur. Jüri bu çalışmaları yeterli gördüğü takdirde, öğrencinin mezuniyeti yönünde kanaat belirtmektedir. Böylece sınavda başarılı olan öğrenci, yüksek lisans mezunu olarak kabul

görmektedir (nahkr.kg, 2018). Sanat Akademisi, düzeyli, disiplinli yapısıyla, kültürel alanda gelişim ve sanat kültürü oluşturmayı hedeflemektedir. Yüksek nitelikli sanatçı ve sanat eleştirmenleri yetiştirme gayreti içindedir. Öğrenciler, erken yaşlardan itibaren lise seviyesinde yatılı olarak okula kabul edilmekte, etütler, ders dışı faaliyetler ve cumartesi günleri de olmak üzere sürekli yoğun ve disiplinli sanat eğitimine tabi tutulmaktadır. Öğrenciler, sanat eğitimlerinin üç yılını tamamladıktan sonra yeniden sınava girmekte, kolej ya da lisans düzeyinde eğitimlerine devam etmektedirler. Sanat akademisi, metodik ve bilimsel alt yapısı olan eğitim kurumudur. Okulun yetiştirdiği sanatçılar, bugün Kırgızistan'ın en meşhur ve büyük sanatçıları arasındadır. Bu okuldan diploma almak Kırgızistan'daki sanatçılar arasında prestij konusudur.

Temirbek Musakeev Akademisinin Resim Bölümünde uzun yıllar sanat eğitimciliğini üstlenmiş, yetiştirdiği öğrencilerle Kırgız resim sanatına büyük katkı sağlamış, ürettiği eserleriyle Kırgız resim sanatına yeni bir soluk getirmiş sanatçılardan biri olmuştur. Temirbek, akademi çatısı altında uzun süre eğitim hizmetlerine devam ettikten sonra emekli olmuştur. Çalışmalarında etnografik konulara değinen sanatçı, Kırgız kültürel yaşamını başarılı şekilde eserlerine taşıyarak, yurtdışında da adından söz ettirmeyi başaran Kırgız sanatçılarıdır. Özellikle etnografik alanda yaptığı çalışmalar belge niteliği taşımaktadır. Kırgız etnografik yapısını görellestirerek, yaşam kültürünü ustaca yansıtmıştır.

Kırgız Etnografyasının Temirbek Musakeev'in Eserlerine Yansıması

1950 yılında Kırgızistan'ın Narın şehrinde doğan Temirbek, 1967 yılında girdiği Kırgızistan Frunze Sanat Koleji'nden 1971 yılında mezun olmuştur. 1971-1977 yılları arasında Moskova Devlet Sinema Enstitüsü Animasyon Filmleri Bölümü'nde eğitim almış, 1977-1992 yılları arasında Kırgızistan film stüdyolarında sanatçı ve yönetmen olarak görev yapmıştır. 1985 yılında Kırgızistan Sovyet Sinemaacılar üyeliğine, 1986 yılında Kırgız Ulusal Sanatçılar Birliği üyeliğine kabul edilmiştir. 1977 yılından itibaren ulusal ve uluslararası çapta sergilere eserleriyle iştirak etmiştir. 1992-2010 yılları arasında Kırgız Devlet Üniversitesi İnşaat, Tasarım ve Mimarlık Enstitüsü'nde Profesör unvanıyla öğretim üyeliği görevini yürütmüştür. 2007 yılında Kırgız Cumhuriyeti Onurlu Kültür İşçisi ödülüne layık görülmüştür. 2010 yılında Kırgız Cumhuriyeti Turgunbay Sadıkov Sanatlar

Akademisi'nde öğretim üyeliği görevine başlamıştır. 2011 yılında Kırgız Cumhuriyeti Toktogul Satylganov ödülünün sahibi olmuştur. Eserlerinde Kırgız kültür ve tarihinin izlerini görmek mümkündür. Folklorik, giyim kuşam, tekstil ve dokuma örneklerini eserlerine taşıyan sanatçı, bu anlamda belgeselci özelliğe sahiptir (Temirbek Musakeev, kişisel görüşme, Şubat 2018).

Kırgız etnografyasını derinlemesine araştıran sanatçı, 1990 yılından itibaren bütün Kırgız coğrafyasını gezerek, özellikle kırsalda halk yaşamı, kıyafetleri, örf adetleri hakkında araştırma ve inceleme gibi faaliyetlerde bulunmuştur. 2000'li yılların başlarına kadar çok sayıda fotoğraf, eskiz, etüt gibi çalışmalar yapan sanatçı, 2000'li yıllardan itibaren bu çalışmalarını, resimsel tarzıyla birleştirerek, belgeselci, gerçekçi anlayışla resimlerine taşımış ve çok sayıda eser meydana getirmiştir. Daha sonra bu resimleri, bir albümden toparlamış ve kayıt altına almıştır. Sanatçının eserlerinde kullandığı dil, ince fırçalarla yüzeye sürülmüş akışkan bir yağlıboya şeklindeyse de yağlıboyayı suluboya etkisinde kullanarak, kuru boyalar yardımıyla fotoğrafik anlatım dili kullanmaktadır. Kumaşların en ince ayrıntısına kadar işlenmesi, motiflerin dokuma titizliğinde çizilmesi ve boyanması, sanatçının işçilikteki kabiliyetini ortaya koyarken, aynı zamanda sabırlı ve sakin yapısını göstermektedir. Figürlerindeki portre detayları, Kırgız coğrafyasından yansıyan yüzler şeklindedir. Figürlerin üzerindeki kıyafetler, yerel halk motifleriyle bezenmiş, törensel kıyafetlerdir. Cenaze, bayram, ziyaret, kutlama, düğün gibi geleneksel yaşam kültürünün gereksinimi olan günlerde bu kıyafetler tercih edilmektedir. Sanatçı, genel anlamda kompozisyonların ön planına özel kıyafetler giydirdiği figürleri yerleştirirken geri plana, yaşadığı bölgenin coğrafi unsurlarını taşımaktadır. Temirbek, Kırgızistan coğrafyasının kuzey ve güney bölgelerinin yaşam geleneklerini ayrı ayrı ele almıştır. Başkenti de kapsayan Kuzey Kırgızistan'ı, etrafı dağlarla çevrili soğuk iklimini insan profilleri ve yaşamları açısından ele alan Temirbek, halk yaşamının folklorik özelliklerine değinmiştir. Dünyanın ikinci büyük dağ gölü olan Isık Göl etrafında yaşamlarını sürdüren Kırgızları, Tanrı Dağları'nı, Güney Kırgızistan'ın ılıman iklimine bağlı olarak, kılık kıyafetlerindeki farklılıklarla ortaya koymuştur. Türk tarihinde önemli konuma sahip Fergana Vadisi'nde yaşayan Kırgızlar, sanatçının eserlerinde görselleştirilmiştir. Temirbek'in eserlerinde Kırgızların giydikleri kıyafetler, taktıkları takılar farklı iklimsel yapıya sahip bölgelerde,

farklılıklar göstermektedir. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki Kırgız etnografyasının temeli Tang Hanedanlığına dayandırılmaktadır. Çince kaynaklarda Kırgız antik giysileri hakkında bilgi verilmekte ve özellikle Tang hanedanlık dönemiyle kılık kıyafet benzerlikleri ortaya koyulmaktadır. Kırgızların giysilerinde ve el sanatlarında kullandıkları materyaller, deri, iplik, kadife, boncuk gibi unsurların yan yana getirilmesiyle oluşturulmaktadır. Kırgızlarda mutlak surette erkek ya da bayan giysisinde başlık bulunmaktadır. Yazın geçeden kalpaklar, kışınsa deriden tüylü kalpaklar tercih edilmektedir. Bele takılan ve kur adı verilen kemerler, giysilerin tamamlayıcı unsurlarındandır. Beldemçi adı verilen etekler, çıt köynök adı verilen elbiseler, çalbar adı verilen pantolonlar, çizmeler Kırgız geleneksel halk kıyafetlerinin olmazsa olmazlarıdır. Çok büyük boyutta, başa sarılı özellikle beyaz renkte olan yazma, değişik bağlama şekilleriyle dikkati çekmektedir. Bu yazma, kişinin bilgeliğine, tecrübesine göre uzunca pamuklu bir kumaştan oluşmakta ve düzenli bir biçimde başa sarılmaktadır (Aysulu Koponova, kişisel görüşme, Ekim 2019). Temirbek Musakeev'in eserlerinde geleneksel Kırgız kıyafetlerinin tamamının görülmesi, Kırgız folklorik yaşamı hakkında çok önemli bilgi ve vesikalar olarak değerlendirilmektedir.

Orta Asya ve halklarının geleneksel kültür kökeni, bölgelerin durumuna ve etnik tarihine bağlantılı olarak gelişmiştir. Tarımla uğraşan halkların giysi türleri, iklimsel ve coğrafi özelliklere göre şekillenmiştir. Ancak ayakkabı ve bazı giysiler, özelliğini yitirmemiş günümüzde Kırgızistan'da giymeye devam etmektedir (Старостина, 2009: 3). Kırgız göçerlerinin kullandığı kalpaklar, şehir merkezlerinde de kullanılmaktadır. Mavi botlar, erkek ve kadınların giydikleri kalpaklar, günlük yaşamda, törenlerde, şölenlerde ve göç sırasında kullanılan giysiler arasındadır (Семитей, 1959: 185). Tabaklanmış at derisini, kalın kahverengi ve turuncu renklerle boyayarak, topuklu çizmeler, silah kınları ve çeşitli aksesuarlara dönüştüren Kırgızların, geniş giyim, kuşam tercihleri bulunmaktadır (Бардашев, 1874: 389). Benzer teknikte üretilen malzemeler Özbekistan Taşkent'te de görülmektedir. Bunlar yüksek topuklu ancak kısa boyunludur (Венюков, 1861: 110). Türk halklarının tamamında Tatar, Başkurt ve Sibirya halklarında ayakkabı, giysi, kemer ve çeşitli aksesuarlar kullanılmaktadır. Örgü eyer, koşum, yular, dizgin, deri kırbaç, bronz, gümüş takı ve renkli aksesuarlar, geleneksel Kırgız etnografyasının kültürel kimliğini oluşturmaktadır (Загряжский, 1874: 30). 1939 yılında arkeolog

Bernstam Keng tarafından Kırgızistan'ın Talas vadisinde yapılan kazılardan elde edilen bilgiler ışığında, Kırgızların çizme, ipek gömlek, pantolon ve yumuşak deriden yapılmış topuklu botlar giydikleri anlaşılmıştır (Бернштам, 1997: 37-39). Özellikle kadın giysileri arasında yaygın olarak kullanılan mavi şal, yüksek topuklu botlar, takunyalar, etekler, günümüzde de özelliklerini muhafaza etmiştir (Солтоноев, 2003: 12). Resim sanatının doğası gereği yansıtmacı bir anlayışı vardır. Bu yansıtmacı özelliği bazen sembolik, bazende dışavurumcu olarak farklı biçimlerde ortaya çıkabilir. Resim sanatçıları, hangi tarzı kullanırsa kullansınlar, eserlerinde anlatılmak istenen düşünce yapısı, sanatçının ruh hali ve duygusal yapısının görselleşmiş şeklidir. Temirbek Musakeev'in eserlerinde kullandığı dil, Kırgız kültür dünyasının yansıması şeklindedir. Sanatçı, çok sevdiği Kırgız coğrafyasını, memleketinin dört bir köşesinden insan manzaralarını eserlerine taşımış, Kırgız kültür dinamiklerini insan portreleri şeklinde ele alarak, geleneksel halk motiflerini, kompozisyonlarının önemli birer parçası haline getirmiştir. Yerel halk kıyafetleri, dokumalar, kilimler, el işi örnekler, Kırgız kültüründen izler taşımaktadır. Halkları var eden kültürel kimlikleri ve sanat eserleridir. Bu açıdan bakıldığında, Kırgız kültür tarihinin boş bir dünya üzerine kurulmadığı açık şekilde ortadadır. İslam dininin somuttan soyuta uzam çizgisi, Kırgız sanatında kendini göstermektedir. Renk kullanımında, Türk sanatına oranla farklı bir dizilim kurgusu olan Kırgız sanatı, asimetrik motif düzeniyle kompozisyon farklılığı oluşturmaktadır. Renk kullanımında biraz daha sert, kontrast ve etkili tonları tercih eden Kırgızlar, coğrafyanın yapısıyla doğru orantılı sanatsal yaklaşım özelliği göstermektedirler. Temirbek Musakeev de kullandığı resim dilini, kendi kültürüne adanmış ve kültürel özelliklerini belgeselci bir ressam unvanıyla eserlerine yansıtmıştır. Kırgızistan'da Kırgız Ressamlar Birliği üyeleri arasında Kırgız halk kültürüne sıkı sıkıya bağlı ressamlar bulunmaktadır. Bu sanatçılar, her yaştan, farklı kültürel çevrelerde yetişmeler de genel anlamda Kültürel temaları eserlerine yansıtmaktadırlar. Kültürel tema denildiğinde Kırgız edebiyatı ve dünya edebiyatı açısından son derece önemli olan Cengiz Aytmatov'un unutulması mümkün değildir. Cengiz Aytmatov'un eserlerini kendine ilham alarak üreten sanatçıların sayısı az değildir. Aytmatov'un kendi ruh dünyasında yarattığı imgeleri, plastik formlara dönüştürerek yeniden betimleyen Kırgız milli ressamlar, yaşadıkları coğrafyanın görsel özelliklerini Aytmatov'un yazım dünyası paralelinde eserlerini taşımışlardır.

Temirbek Musakeev, "Oğul", 2011, (Kaynak: Başbuğ, 2019).

Kırgız Milli Ressamların Eserlerine Yansıyan Cengiz Aytmatov Hikayeleri

İnsanlar, duygu ve düşüncülerini renk, biçim, ses, kelime gibi iletişim araçlarıyla ifade ederken, duygusal etkileşime kapı aralamışlar ve adına sanat denilen uçsuz bucaksız kavram bütününe sebebiyet vermişlerdir (Kayhan, 1971: 4). Sanatın evrensel dili, tüm coğrafyalarda kabul gören önem arz etmiş, Walter Benjamin'in görüşüne göre ilerlilik ideali veya kültürel etkileşim çizgisine dönüşmüştür. Siyasal anlamda toplumun dayattığı yabancılaşmaya karşı sanatçı, ifade biçimini yaratarak, özgür dünyasında iletişim dili meydana getirmiştir (Heinich, 2013: 31). Sanat, açığa çıkmamış duyguların özgürlüğünü sağlayan bir araçtır. Sanatın paylaşım gücü, sosyal çevrede duygulara hitap ederek, ses, renk, hareket ve yazı gibi araçlar yardımıyla, geniş halk kitlelerine yayılan bir yapı içindedir (Erinç, 2008: 50). Edebiyat, bu anlamda toplum için fikir, mantık, akıl ve hayal gücüyle beslenen kelime sanatı olarak tarif edilmektedir. Kırgız yazar Cengiz Aytmatov, kendi kültürünü kelime sanatıyla biçimlendirerek, evrensel anlamda önemli eserler meydana getirmiştir. Kırgız milli sanatçılara ilham kaynağı olmayı başaran Cengiz Aytmatov, Kırgızistan Talas Şeker Köyü'nde 1928 yılında dünyaya gelmiştir. Çocukluğunda ninniler, masallar, efsanelerle büyüyen yazar, (Aydın, 2016: 5) eserlerinde Kırgız halk yaşamını, kahramanlıkları, Türk aile yapısını, Kırgızistan'ın dağlarını, göllerini, tabiatını kelimelerle betimlemiştir. Kırgızistan'da

faaliyet gösteren ressamlar, Aytmatov'un edebi metinlerini görselleştirerek, yorumlamışlardır.

1980 yılında Bişkek'te dünyaya gelen Kırgız Milli Ressamlar Birliği üyesi olan Nurbek Matayev'in, "Boz At" isimli eserinde, Aytmatov'un "Beyaz Gemi" adlı romanının yansıması görülmektedir (Nurbek Matayev, kişisel görüşme, Kasım 2018). Babası ve annesi tarafından terk edilmiş romanın kahramanı olan çocuk, Isık Göl kıyısında bulunan bir köyde büyükannesi, dedesi, teyzesi ve eniştesiyle birlikte yaşamaktadır. Dedesi Mümin, ilerlemiş yaşına rağmen damadı Orozkul'a yardım ederek yaşamını sürdürmektedir. Orozkul, evlat sahibi olmadığı için bütün sinirini eşinden ve onun babasından çıkararak, aileye iyi davranmamaktadır. Böyle bir ortam içinde kendi hayalleriyle dağ, bayır, tepelerde gezen çocuk, dürbünüyle Isık Göl'de süzülen tekneleri, gemileri izleyerek çeşitli hayaller kurmaktadır. Çocuğun en büyük hayali, bir balığa dönüşerek yüzmek, gemilerin birinde çalıştığını düşündüğü babasına kavuşmak ve başından geçenleri ona anlatmaktır. Bu romanda, Türk halkları için ayrı bir öneme sahip geyik motifinin işlenmesi, hayvana belirli kutsal görev üstlendirilerek, duygusal ve dramatik ortam oluşturulması dikkate değerdir. Yine romanda ulaşım aracı olarak "Boz At" tasvirinin kullanılması, betimleme açısından önem arz etmektedir. Cengiz Aytmatov, eserin bir bölümünde Boz At'a şu ifadeyle yer vermiştir. *"Bizim orda kışın öyle çok kar yağar ki benim boynuma kadar çıkar. Her tarafı örter. Eğer ormana gitmek istesek, ancak boz at Alabaş'a binerek gidebiliriz..."* (Aytmatov, 1970: 63) işte kelime unsurlarıyla ifade edilmeye çalışılan at tasviri, bilindiği gibi Türkler için sadece bir ulaşım aracı değil, aynı zamanda bir dost, sırdaş kavramı olarak farklı anlamlara sahiptir. Konunun geçtiği coğrafya, zor şartlarda hayatını sürdüren küçük bir aileden çok, onların duygusal ortamlarıyla ilgilidir. Aytmatov'un betimlediği boz at, Matayev'in eserinde tasvir edilerek, çizgisel, renk lekeleriyle ifade edilmiştir.

1977 yılında Narın'da doğan Ayıp Alakunov, Kırgız Devlet Sanat Koleji'nden 1998 yılında mezun olduktan sonra 2011'de Kırgız Cumhuriyeti Sanatçılar Birliği'ne kabul edilmiştir (Ayıp Alakunov, Kasım 2018). Ayıp Alakunov'un eserlerinde figüratif bir yaklaşım gözlenirken, Kırgız yaşamından kesitleri, halk kültürünü temiz bir sadelikle kompozisyon haline getirmektedir. "Mankurt", "Çıgu" ve "Isık Göl Efsanesi" isimli eserleri, Cengiz Aytmatov'un eserlerine gönderme niteliğindedir. Eserinde işlediği mankurt karakteri, Türk, Altay ve Kırgız (Manas Destanı) destanlarına konu olmuş köle figürüdür. Mankurtların köle edilmesinde, başlarına geçirilen ıslak

deve derisinin güneşte bekletilmesiyle kuruyarak gerilmesi, korkunç bir baskı ve ağrıya sebep olduğu söylenmektedir. Ağrının etkisiyle kendilerine verilecek bütün görevleri yerine getiren kölelere dönüştürülen mankurtlar, bilincini, kimliklerini yitirmiş itaatkar bireyler olarak görülmektedir. Derin mana ve düşünce yüklü bu konuyu eserine işleyen sanatçı, Mankurt teriminden yola çıkarak eserine bu ismi koymuştur. Benliğini yitirmiş insanlara gönderme niteliği taşıyan bu kavram, Aytmatov'un "Gün Olur Asra Bedel" romanında Ekim Devrimi'nin ülkede yarattığı sistematik ve kültürel erozyona maruz kalan Sabitcan'ın Mankurt'a dönüşme hikâyesini anlatmaktadır. Isık Göl Efsanesi isimli resminde, Kırgızistan'ın kuzey doğusunda Kazakistan sınırına yakın bir bölgede etrafında yüksek dağlar bulunan dünyanın ikinci büyük dağ gölünü tasvir eden sanatçı, kullandığı renklerle, gölü adeta kutsallaştırarak izleyiciye sunmaktadır. Cengiz Aytmatov'a göre "*Tanrının yeryüzündeki gözü...*" olan bu göl, Kırgız sanatçıları arasında en fazla rağbet edilen kompozisyonlardan biridir.

1950 yılında Batken'de dünyaya gelen Maratbek Şarafidinov, 1984-1986 yılları arasında Taşkent Devlet Enstitüsü Sanat Bölümü'nde eğitimine devam etmiş, sonrasında 1988'de Sovyetler Birliği Leningrad Sanat Akademisi'nden mezun olmuştur. Kırgız Cumhuriyeti Sanatçılar Birliği'ne 1988 yılında kabul edilen sanatçı (Maratbek Şarafidinov, Kasım 2018), "Isık Göl Efsanesi" isimli çalışmasıyla Aytmatov'un çeşitli roman ve hikâyelerinden görüntülere yer vermektedir.

1982 yılında Celal Abad Toguz ilçesinin Kazarman köyünde dünyaya gelen Azamat Abakirov, 2004-2009 yılları arasında Ulusal Rus Bilimler Akademisi'nde akademisyen-sanatçı olarak görev yapmış, 2012-2016'da Turgunbay Sadıkov Sanat Akademisi'nde eğitimlik görevini yürütmüştür. Kırgız Cumhuriyeti Sanatçılar Birliği üyeliğine 2009 yılında kabul edilen sanatçı, 2011 yılında Devlet Gençlik Ödülü almıştır (Azamat Abakirov, kişisel görüşme, Kasım 2018). "Cengiz Aytmatov Portresi" ismini verdiği resminde, Aytmatov portresinin fonuna yerleştirdiği figürlerle Cemile romanından bir sahneyi konu edinmiştir. 1958 yılına tarihlendirilen Aytmatov'un bu ölümsüz eserinde, birbirine aşık iki gencin hikayesi işlenmiştir. Sanatçı, mavi renk ve tonlarını ustaca kullanarak, konuyu dramatik bir dille ele almıştır.

Nurbek Matayev, "Boz At", 70x100cm, tüyb. Ayıp Alakunov, "Mankurt", 70x120cm, tüyb.

Maratbek Şarafidinov, "Isık Gl Efsanesi", 60x175cm, tüyb.

Azamat Abakirov, "Cengiz Aytmatov Portresi", 110x150 cm, tüyb.

Sonuç

1919-1991 yılları arasında etkin ve baskın olan Sovyet gücü, Kırgızistan'ın bağımsızlık sürecine kadar, ülkede kendi siyasal devlet yönetim biçimini oluşturarak, Kırgızları bu sistemin bir parçası haline getirmiştir. Sovyet okullarında, Sovyet eğitimcilerden eğitim alan pek çok

gencin gözünde hâkim ve baskın bir Sovyet profili geliştiği söylenebilir. Bu sebeple Kırgızistan'da hemen her alanda etkisini hissettiren bu durum, Kırgız resim sanatını etkilemiştir. Ancak Kırgız milli ressamaları, kendi özgün dilini oluşturmayı başarmış ve belirli düzeyde farklılığını ortaya koyabilmiştir. Kırgız ve Türk dünyası edebiyatının en güçlü isimlerinden biri olan Cengiz Aytmatov'un hikayeleri, romanları bugün Türk dünyasında ortak bir değer olarak okunuyorsa, kültürel anlamda kendini koruyabilmiş, etkili dilinden ve güçlü sanatsal karakterinden ötürüdür. Ancak sanatsal anlamda eğitim almak için Moskova, Petersburg gibi Rusların en önemli kültür ve sanat şehirlerine giden Kırgız sanatçı sayısı azımsanamayacak sayıdadır. Bu sanatçıların çoğu, eğitimlerini tamamladıktan sonra yurda dönmüş, buradaki sanat akademilerinde görev alarak, geleceğin Kırgız sanatının temelini oluşturabilecek gençlerin yetişmesine olanak sağlamışlardır. Türk milletinin Türkistan diyerek isimlendirdiği, büyük ata topraklarının kalbi Kırgızistan, denize kıyısı olmayan dünya genelindeki kırk üç ülkeden biri, ekonomik anlamda dezavantajlı konuma sahip olmasına rağmen, sanatsal anlamda üretimin olduğu bir ülke olarak dikkati çekmektedir. Son dönem sanatçıları ve sanat eğitimcileri arasında Kanıbek Davletov, Süyütbek Torobekov, Ormonali İdrisov, Temirbek Musakeev gibi sanatçılar gerek yurt içinde gerekse yurt dışında, Kırgız resim sanatını başarıyla temsil etmektedirler.

Kırgız resim sanatı günümüzde, kendisini Türk dünyası sanatının önemli bir yerine konumlandırmış ve geleneksel kültürü, modern dünyayla harmanlayan, üretim çizgisini bu doğrultuda sürdüren yapı içinde olmuştur. Kırgız sanatçılar, Batılı sanat akımlarının etkisini hissettiren çalışmalar yapsalar da kendi halk kültürünün motiflerini eserlerinde işleyerek, Kırgız resim sanatının özgün dilini oluşturma gayreti içindedirler. Kendi öz kaynaklarını, yaşadıkları coğrafyayı, halklarını, milli kimlik bilinciyle eserlerine taşıyan sanatçılar, kuruluşundan itibaren bu uğurda mücadele eden diğer sanatçılara vefa borcunu ödemektedirler.

Son bölümde ele alınan sanatçılar, günümüz Kırgız sanatının en önemli temsilcileri arasında kendilerine yer bulurken, Kırgız halk geleneklerini eserlerine taşıyarak, sanatın evrensel bütünlüğüne katkı sağlamaktadırlar. Kırgızistan sokakları, sanat evleri, galerileri, müzeleri bu sanatçıların eserlerini izleyiciyle buluştururken, Kırgız halkının sanata yatkınlığını ve ilgisini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Kırgızistan'da sanat, ilgi gören, önemsenen bir iletişim aracı olarak topluma hizmet etmektedir. Günümüz sanatçıları da aynı bilinçle topluma hizmetlerini sürdürürken, Kırgızistan'ın bütün şehirlerinde devlet destekli kurulan sanat atölyeleri vasıtasıyla, yaşam mücadelelerine devam etmektedirler.

KAYNAKLAR

- АБАКИРОВ, А., Kişisel görüşme, 11 Kasım 2018.
- АСАНОВ, Ю., *Национальная Энциклопедия Киргизии*, Том: 4. 97. К: Государство и Центр, 2012.
- АСАНБЕКОВ, С., *Художник (О Творчестве Гапара Айтиева)*, Киргизское Государственное Издание, Бишкек, 1962.
- АЛАКУНОВ, А., Kişisel görüşme, 13 Kasım 2018.
- АУТМАТОВ, С., *Beyaz Gemi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1970.
- АУТМАТОВ, С., *Dişi Kurdun Rüyaları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- ВАШБУЃ, F., Kişisel fotoğraf arşivi, Bişkek, 2019.
- БАРДАШЕВ Г., “Заметки По Материалам Для Зарубежной Киргизской/ Туркестанской Статистики”, St. Петербургский Ежегодник № III, 1874.
- БАРДАШЕВ Г., “Информация О Киргизском Народе/Туркестанские Ведомости”, Выпуск: 15, 1870.
- БЕРНШТАМ А.Н., *Заметки по искусству киргизского народа*, Тр. Киргизского НИИЯЛИ. Вып. 1. С. 155, 156, Фрунзе, 1945.
- БЕРНШТАМ А.Н., “Избранные труды по археологии Киргизии и истории Киргизии Составитель: К. Ташбаева”, Л. Vedutov, но. В . Айбек, 1997.
- BORISENKO, A.Y., *Güney Sibiryа ve Merkezi Asya Türklerinin Tatbiki Dekorasyon Sanatı*, Türkler Ansiklopedisi, Cilt: 4., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- ЧАПЕЛЕВ, В. Н., “Киргиз Халк Санатı”, дерг категории, но: 5, С: 42, 1939.
- ЧОТОНОВ У.Ч., АБДРАХМАНОВ Д.А., *История Кыргызстана*, Бишкек, 2009.
- ЕСО, U., *Ortaçağ, Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2012.
- ERDEM, M., *Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

- ERİNÇ, S. M., *Sanat Sosyolojisine Giriş*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2008.
- HEINICH, N., *Sanat Sosyolojisi*, (Çeviren: Turgut Arnas), Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2013.
- KARATAEV, O., *Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları*. Türkler Ansiklopedisi. Cilt: 2., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- KAYHAN, K., *Sanat Eleştirisinde Kural ve Ölçütler*, Üstünel Matbaası, Bursa, 1971.
- KIIK D.A., “Kazan Tatarlarının Etnik Ayakkabılarının ve Uzak Kuzey-Doğu Halklarının Dekorasyonunda Sanatsal Deri İşleme İlkeleri/Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. Vernadsky”, Seriler Felsefe, Kültürel Çalışmalar, Siyaset Bilimi, Sosyoloji, Cilt 27 (66), No. 1, 2014.
- KOPONOVA, A., Kişisel görüşme, 13 Ekim 2019.
- МАСАЛЬСКИЙ В., *Россия: Полное Географическое Описание Вашей Родины*. Таблица и дорожная книга / Изд. V.P. Семенов-Тянь-Шанкаго, Издание Афдевриены, St. Петербург, 1913.
- MATAYEV, N., Kişisel görüşme, 14 Kasım 2018.
- MUSAKEEV, T., Kişisel görüşme, 12 Şubat 2018.
- НАЙЛО, А., *Советское Киргизское Искусство*, Москва, 1939.
- NURGAZIEV, S., Kişisel görüşme, 12 Nisan 2018.
- ОМУРАКУНОВА, А., КАСЫБЕКОВ, А., *Многонациональный Кыргызстан – одна Родина для всех*, Международный Центр Интербилим, Бишкек, 2013.
- ÖZTUNA, Y., *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- ПОТАПОВ Л. П., *Традиционная народная культура Алтаев-наследников древних цивилизаций среднеазиатских эмигрантов/народы Сибири: история и культура (серия этнография Сибири)*, Институт археологии и этнографии, Новосибирск, 1997.
- ПРЫТКОВА, Л. А., *20. художественная культура Киргизии в столетии: развитие творческой индивидуальности; материалы изобразительного искусства*, Высшая аттестационная комиссия Российской Федерации, Санкт-Петербург, 1999.
- СЕМИТЕЙ., *Манас*. Часть Вторая. 3. Книга, Киргизия, Фрунзе, 1959.

- СОЛТОНОВ Б., *История Киргизии*, (Редактор: А. Ч. Какеев), архи, Бишкек, 2003.
- СТАРОСТИНА О.В., *Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX-XX. век)*, Петербург, 2009.
- ŞARAFİDİNOV, M., Kişisel görüşme, 14 Kasım 2018.
- ВЕНИУКОВ, М. И., *Труды в трансрайоне и Причуйском районе. Записки Императорского Русского географического общества, четвертая книга*. (Редактор: А.Н. Бекетов) Св. Петербург, 1861.
- УМЕТАЛИЕВА, ДЖ. Т., *Докторская диссертация по формированию и развитию изобразительного искусства Киргизии*, Московский научно-исследовательский институт художественной промышленности, Высшая аттестационная комиссия Российской Федерации, 1983.
- ЗАГРЯЖСКИЙ, Г. С., *Кара-Киргизия*, Туркестанские Ведомости, № 29, 1874.

İnternet Kaynakları

<http://nahkr.kg/index.php/strukturu-akademii>, (Erişim tarihi: 13.03.2019).

https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/izobrazitelnoe_iskusstvo/CHUYKOV_SEMEN_AFANASEVICH.html (Erişim tarihi: 15.03.2019).

<http://knmii.kg/живопись/> (Erişim tarihi: 15.04.2020).

<https://soviet-art.ru/soviet-kyrgyz-painter-gapar-Aitiev-1912-1984/> (Erişim tarihi: 15.04.2020).

<https://orhaajans.com/tarihten-gunumuze-turk-dunyasi-ressamlari/> (Erişim tarihi: 15.04.2020).

